

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 17

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 17

Чернігів
2016

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)
С 42

Редакційна колегія: О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір: І.П. Цикунова

Фото музейних колекцій: В.М. Вермієнко

Комп'ютерна верстка: В.М. Лозовий

Дизайн обкладинки: М.М. Анненков

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 17/Чернігівський
С 42 історичний музей імені В.В. Тарновського, Департамент культури і туризму, національ-
ностей та релігій Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. –
Чернігів, 2016. – 146 с.: 24 іл.

ISSN 1996-1502

В 2016 році виповнюється 120 років від часу заснування Чернігівського історичного музею імені
В.В. Тарновського, тож було вирішено в сімнадцятому випуску збірника наукових праць умістити матеріали
лише двох рубрик – “Колекції Чернігівського історичного музею” та “Історія Чернігівського історичного
музею”, і збільшити кількість кольорових ілюстрацій.

Для наукових працівників, викладачів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою
України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)

ISSN 1996-1502

© Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2016

НОГІН Є.

Колекція археологічних матеріалів із с. Мізин та його околиць (стислий опис)

У фонді археологічних матеріалів, що нині зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (ЧІМ), особливу увагу привертають колекції, які було зібрано та передано до нього на самому початку формування зібрання, а саме – на початку ХХ ст. Це був непересічний час для розвитку археології на Чернігівщині. Губернія готувалася до XIV Археологічного з'їзду, який відбувся у Чернігові в 1908 р. До його відкриття була створена виставка, окремий розділ якої складали археологічні матеріали. Напередодні проведення з'їзду, у 1907 р. сталася визначна подія – було відкрито палеолітичну стоянку на території с. Мізин, знахідки з якої стали центром уваги виставки, а згодом склали основу колекції А 2/2, що й нині зберігається у ЧІМ. Питання походження та історія виникнення цієї колекції свого часу були розглянуті у дослідженні О.Є. Черненко, присвяченому археологічній колекції ЧІМ [7, 17; 21–22; 83]. Долучився до неї й автор під час спроби аналізу неолітичних матеріалів, що зберігалися у фондах ЧІМ [6, 5–10]. Але повного аналізу матеріалів цього вельми цікавого зібрання первісних артефактів досі не проводилося.

За відомостями, викладеними О.Є. Черненко, основа колекції А 2/2 була сформована у 1907 р. з матеріалів, знайдених під час перших досліджень Мізинської палеолітичної стоянки та надісланих до XIV Археологічного з'їзду П.М. Добровольським [7, 22; 83]. Водночас, дослідниця посилається на інформацію, вміщену в каталозі М.А. Попудренко, про те, що колекція А 2/2 – це знахідки з розкопок в Мізині П.П. Єфименка у 1908 р. [7, 21]. Початкова кількість артефактів у цій збірці нині невідома, оскільки вся музейна документація дореволюційного часу була втрачена в роки Другої світової війни. Колекція А 2/2 була у 1941 р. евакуйована до м. Уфі і повернулася до ЧІМ вже після визволення м. Чернігова. За даними О.Є. Черненко, на 1948 р. в колекції числилося 757 од. артефактів, які дослідниця описала як крем'яні вироби доби палеоліту–мезоліту та фрагменти глиняного посуду епохи неоліту – раннього залізного віку [7, 22]. Стосовно кераміки О.Є. Черненко відзначила, що вона «...не згадується у жодному зі старих описів. Проте вона зберігалася на планшетах із довоєнною позначкою. За своїми хронологічними характеристиками серія кераміки відповідає характеру пам'яток, що відомі в околицях с. Мізин» [7, 22]. Взимку 2016 р. автор вдруге оглянув колекцію А 2/2 з метою статистичної обробки та типологічної, а по можливості й хронологічної та культурної, інтерпретації матеріалів, що входили до її складу.

Кількість артефактів у складі колекції А 2/2 становить 718 од. З них – 677 од. крем'яних знарядь та відходів обробки кременю, 33 фр. глиняного посуду, 2 од. кістки та рогу, 6 мушлів.

Статистично-типологічний аналіз крем'яних виробів із вторинною обробкою (знарядь) та відходів обробки кременю наведений у таблиці 1. Можна відзначити, що серед загальної кількості нуклеусів (30 од.) переважають одноплощинні однобічні вироби (17 од.) для зняття переважно відщепових (12 од.) та пластинчастих заготовок (5 од.) (рис. 1: 1–2). Присутні в колекції й двоплощинні однобічні нуклеуси (4 од.) для зняття пластинчастих заготовок, а також нуклеуси аморфної форми для зняття відщепів (9 од.) (табл. 1). Серед останніх – 3 нуклеуси патинизовані. Чимала кількість нуклевидних уламків та спрацьованих ядрищ – 18 од., серед яких вкриті патиною 2 од. (табл. 1).

Серед відходів обробки найбільша кількість припадає на долю відщепів (214 од.), серед яких з ретушню – 35 од., 9 од. вкриті патиною (табл. 1).

**Крем'яні вироби та відходи обробки кременю.
Статистично-типологічні показники**

<i>№ п/п</i>	<i>Найменування</i>	<i>Кількість (шт.)</i>	<i>Примітки</i>
Заготовки та відходи обробки			
1.	Нуклеуси	30	патинізовані – 3
	– одноплощинні однобічні	17	
	– двоплощинні однобічні	4	призматичні – 1
	– аморфні	9	
2.	Нуклеподібні уламки, спрацьовані ядрища	18	патинізовані – 2
3.	Відщепи	214	патинізовані – 9
	– без ретуші	179	
	– з ретушню	35	
4.	Пластини	183	патинізовані – 16
	– від 0,5 до 1,0 см	34	
	– від 1,0 до 1,5 см	58	
	– від 1,5 см і більше	57	
	– з ретушню	34	
5.	Інші відходи обробки	59	
	– різцеві сколи	28	
	– лусочки	31	
Із вторинною обробкою			
6.	Скребачки	74	патинізовані – 2
	на відщепях	53	
	– кінцеві	11	
	– кінцево-бокові	2	
	– з лезом по частині периметру	32	
	– замкнаторетушовані	8	
	на пластинах	21	
– кінцеві	10		
– кінцево-бокові	4		
	– з лезом по частині периметру	7	
7.	Скобелі	5	
8.	Виїмчасті знаряддя	2	
9.	Гостроконечники	9	
10.	Ножі	2	
	– на відщепі	1	
	– на пластині	1	
11.	Проколки	3	
12.	Різці	60	патинізовані – 15
	– кутові	23	
	– бокові	18	
	– двогранні	19	
13.	Сокири	1	
14.	Долота	1	
15.	Трапеції	3	
16.	Вістря стріл	13	
	– пластинчасті з черешком	7	
	– іволисті	2	
	– ромбічні	1	двобічнооброблене
	– трикутні	3	двобічнооброблені
РАЗОМ:		677	

Пластин та їх перетинів дещо менша кількість – 183 од. За шириною вони розподіляються таким чином: від 0,5 до 1,0 см – 34 од., від 1,0 до 1,5 см – 58 од., від 1,5 см й більше – 57 од.; з ретушшю – 34 од., переважно всі шириною від 1,0 см й більше. Серед цієї кількості пластин 16 – патинізовані (табл. 1).

Найчисленнішу категорію знарядь становлять скребачки – 74 од., серед яких переважають виготовлені на відщепі (53 од.), на пластинах виготовлено вдвічі менше знарядь цієї категорії (21 од.). Представлені кінцевими (рис. 2: 1–4), кінцево-боковими (рис. 1: 19) типами, з лезом по частині периметру (найбільш численна група скребачок – загалом 39 од.), також трапляються замкнуторетушовані знаряддя невеличкого розміру (так звані «мініатюрні»), виготовлені на відщепі (табл. 1).

Близька до скребачок група скобелів – масивних знарядь виготовлених на сплюснених відщепіх підовальної форми (5 од.), що ймовірно відносяться до доби бронзи (рис. 2: 5–6). В цій категорії слід виокремити 2 знаряддя, що мають специфічну форму, у вигляді трикутника із увігнутою основою, яка є лезом (рис. 2: 7–8). Такі своєрідні форми відомі на неолітичному поселенні Погорілівка-Вирчище [5, 13–17]. Можна виокремити й нечисленну (2 од.), але дуже показову групу виїмчастих комбінованих знарядь, які, ймовірно, правили за скребачки-ножі. Виготовлені на відщепі та пластині, вони мають підтрикутну форму та виїмчасте лезо (рис. 2: 8–9).

Друга за чисельністю категорія знарядь – різці (60 од.). З них 15 од. патинізовані, що може вказувати на їхню приналежність до часів палеоліту і раннього мезоліту. Розподіляються на три категорії: кутові (рис. 1: 14–15), бічні (рис. 1: 12, 17) та двогранні (рис. 1: 13, 16). Ці категорії представлені майже в рівній пропорції. Трохи переважають різці кутового типу (23 од.) (табл. 1). Є також різець, комбінований зі скребачкою (рис. 1: 18).

Ножі, представлені у колекції (2 од.), виготовлені на відщепі й на пластині. До цієї ж категорії знарядь можна віднести й групу виробів, що були названі В.І. Непріною «гостроконечні відщепові ножі» [5, 13; рис 3: 5] та поширені лише на поселеннях культурної спільноти ямково-гребінцевої кераміки півночі України [1, 121–122]. Таких знарядь в колекції А 2/2 нараховується 9 од., виготовлені вони на відщепі підтрикутної форми, мають одне або два леза (рис. 1: 20–21).

Оснащення мисливського озброєння представлено вістрями стріл та їх фрагментами (13 од.). Серед них виділяються два типи: на пластинах та двобічнооброблені. Перша група нараховує 9 од.: пластинчасті з черешком (рис. 1: 5–7) та іволисті (рис. 1: 8). Друга група (4 од.) представлена вістрями підтрикутної (3 од.) (рис. 1: 9, 11) та підромбічної (1 од.) форми (рис. 1: 10). Перша група вістер побутувала на території Подесення від мезоліту до неоліту включно, друга – в добу неоліту.

Зберігаються в колекції також трапеції (3 од.), представлені високими (рис. 1: 3) та середньовисокими виробами (рис. 1: 4), що використовувалися як у мезоліті, так і в часи неоліту.

Маємо лише одну мініатюрну сокиру трапецієподібної форми двобічнооброблену пласкою ретушшю, яку також можна віднести до доби неоліту (рис. 2: 10), та один фрагмент долота (табл. 1).

Загалом, крем'яні вироби належать до доби пізнього палеоліту – бронзи і, ймовірно, походять не тільки з палеолітичної Мізинської стоянки, а були зібрані в околицях с. Мізин, де, як вже було відзначено О.Є. Черненко, представлені археологічні пам'ятки згаданих епох [7, 22].

Керамічний матеріал становлять 33 фр. глиняних посудин. Вони представлені на рис. 2: 11–14, рис. 3–5 (кольор. вкл. 1–3). За технологічними ознаками (домішки до формувальної маси у вигляді дрібнозернистого піску, жорстви, інколи шамоту, у деяких випадках – із заглаженою гребінкою внутрішньою поверхнею) та орнаментациєю переважна більшість цієї кераміки на-

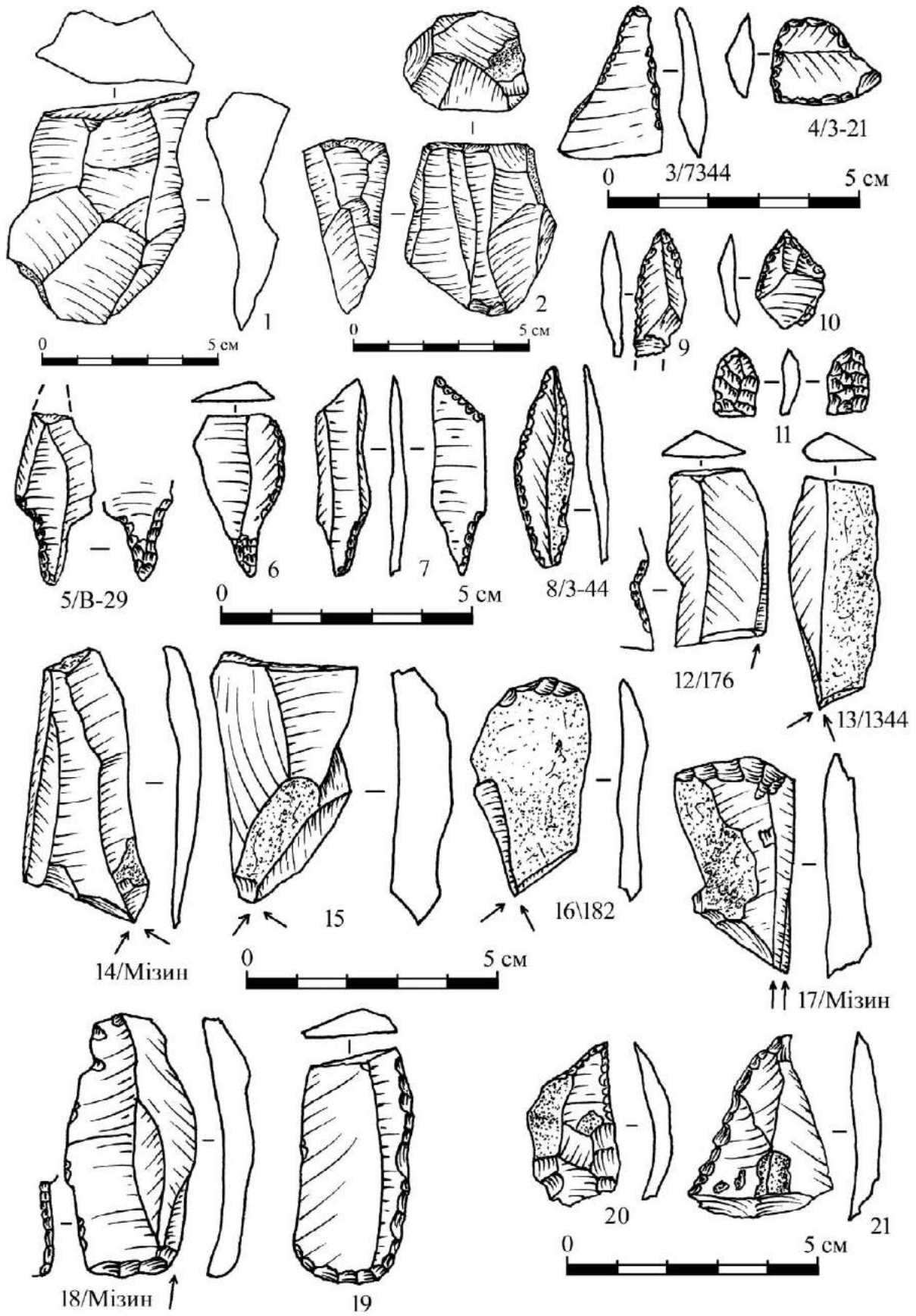

Рис. 1.

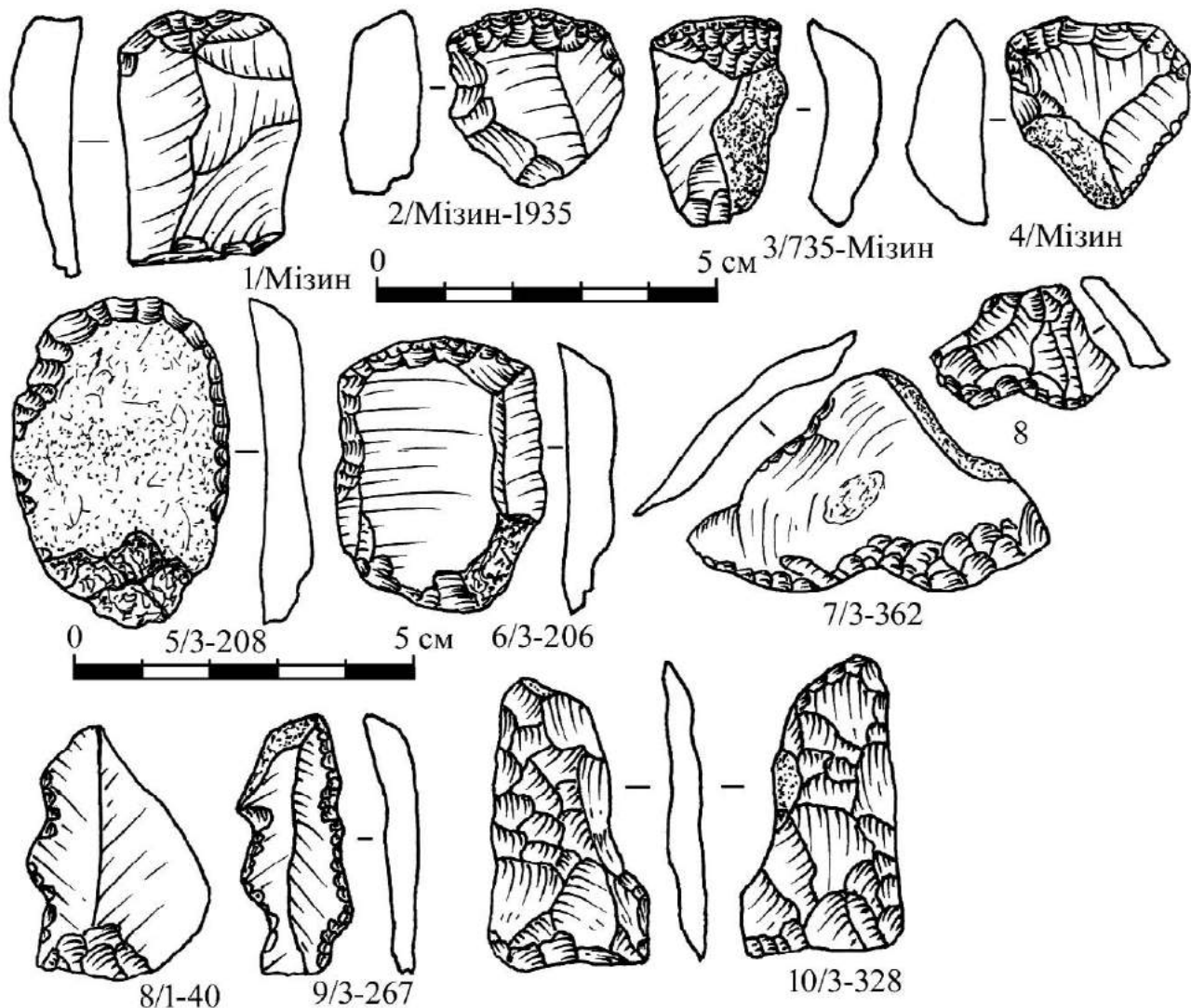

Рис. 2.

лежить до часів енеоліту – бронзового віку (середньодніпровська, сосницька та мар’янівська культури) (рис.3: 1–10; рис. 4: 1–4, 6–11; рис. 5: 1–12), у значно меншій кількості присутні фрагменти неолітичної кераміки (культурна спільнота з ямково-гребінцевою керамікою) (рис. 4: 5, 11; рис. 5: 2) та глиняного посуду раннього залізного віку (рис. 5: 11).

Як вже зазначалося, як і крем’яні знаряддя, кераміка, що входить до колекції А 2/2 відповідає хронологічній приналежності пам’яток, відомих в околицях с. Мізин. Це підтверджено й написами, що збереглися на деяких фрагментах глиняного посуду: «Мізинський острів» (рис. 5: 11). Ця пам’ятка була відкрита значно пізніше за Мізинську палеолітичну стоянку – у середині 30-х років ХХ ст. та неодноразово, як і решта пам’яток навколо Мізина, обстежувалася В.Є. Куриленком [2, 3, 4]. Швидше за все, й решта кераміки походить з поселень, які знаходяться в околицях Мізина, та потрапила до колекції А 2/2 вже після її комплектування палеолітичними матеріалами на початку ХХ ст., про що йшлося на початку статті.

На жаль, через втрачену інвентарну документацію достеменно з’ясувати місця, де були знайдені музейні предмети колекції А 2/2, неможливо, і цей фактор, безперечно, не найкращим чином впливає на наукову цінність наявного матеріалу.

Однак, незважаючи на це, зазначена колекція містить яскраві матеріали, що ілюструють історію первісної доби на Чернігово-Сіверщині та можуть посісти належне місце в експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

1. Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2003. – 390 с.
2. Куриленко В.Е., Н.С. Котова. Неолит Мезинського Подесення // Древности Северского Донца. – Луганск, 2000. – Вып. 4. – С. 35–52.
3. Куриленко В.Є., Бунятян К.П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 88–94.
4. Куриленко В.Є., Отрощенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. – № 1 – С. 46–56.
5. Неприна В.И. Неолит ямочногребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – 150 с.
6. Ногін Є. Матеріали доби неоліту в археологічній колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 5–10.
7. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – 136 с.

1. Матеріали із с. Мізин

Рис. 3.

2. Матеріали із с. Мізин

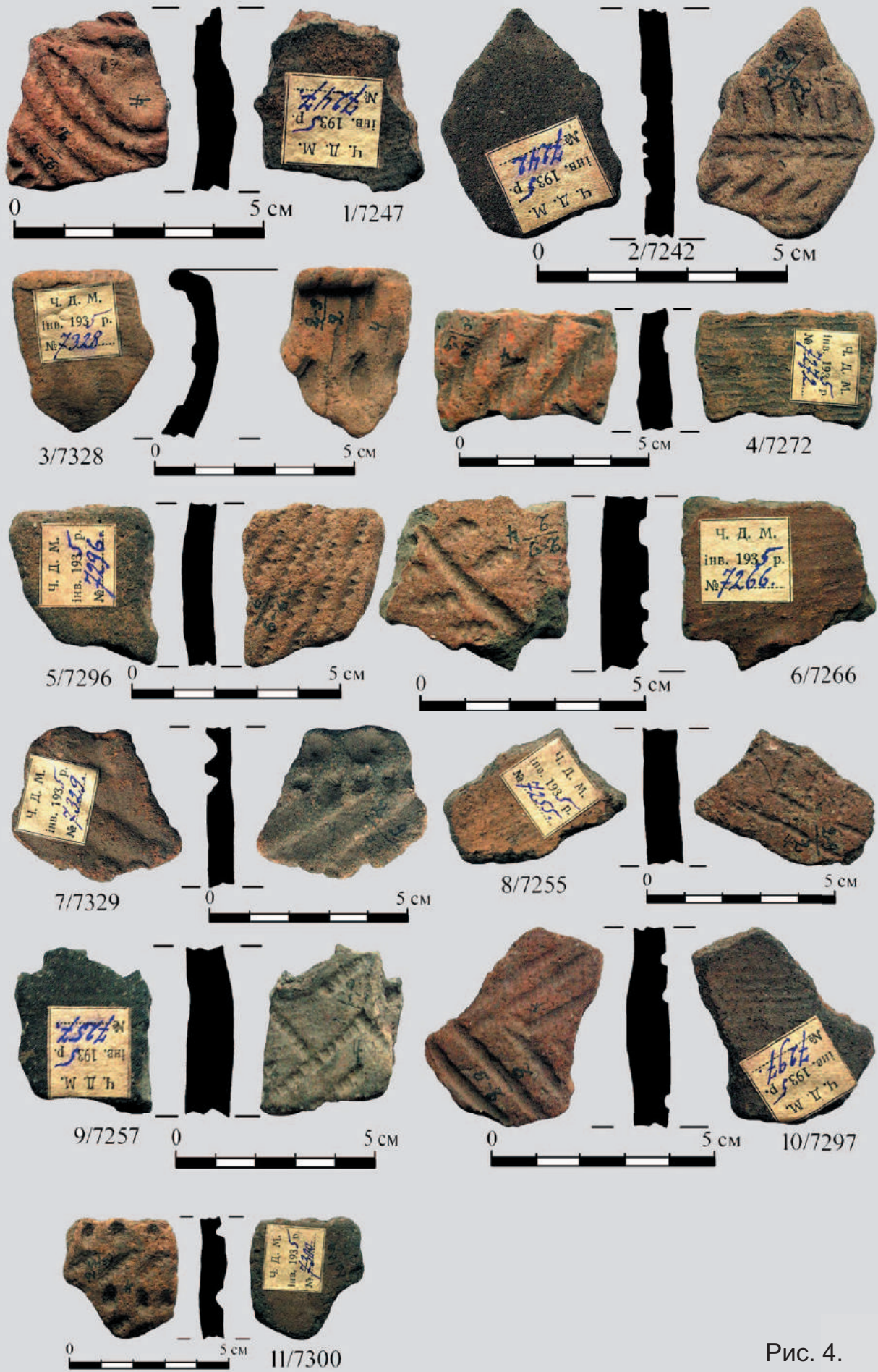

Рис. 4.

3. Матеріали із с. Мізин

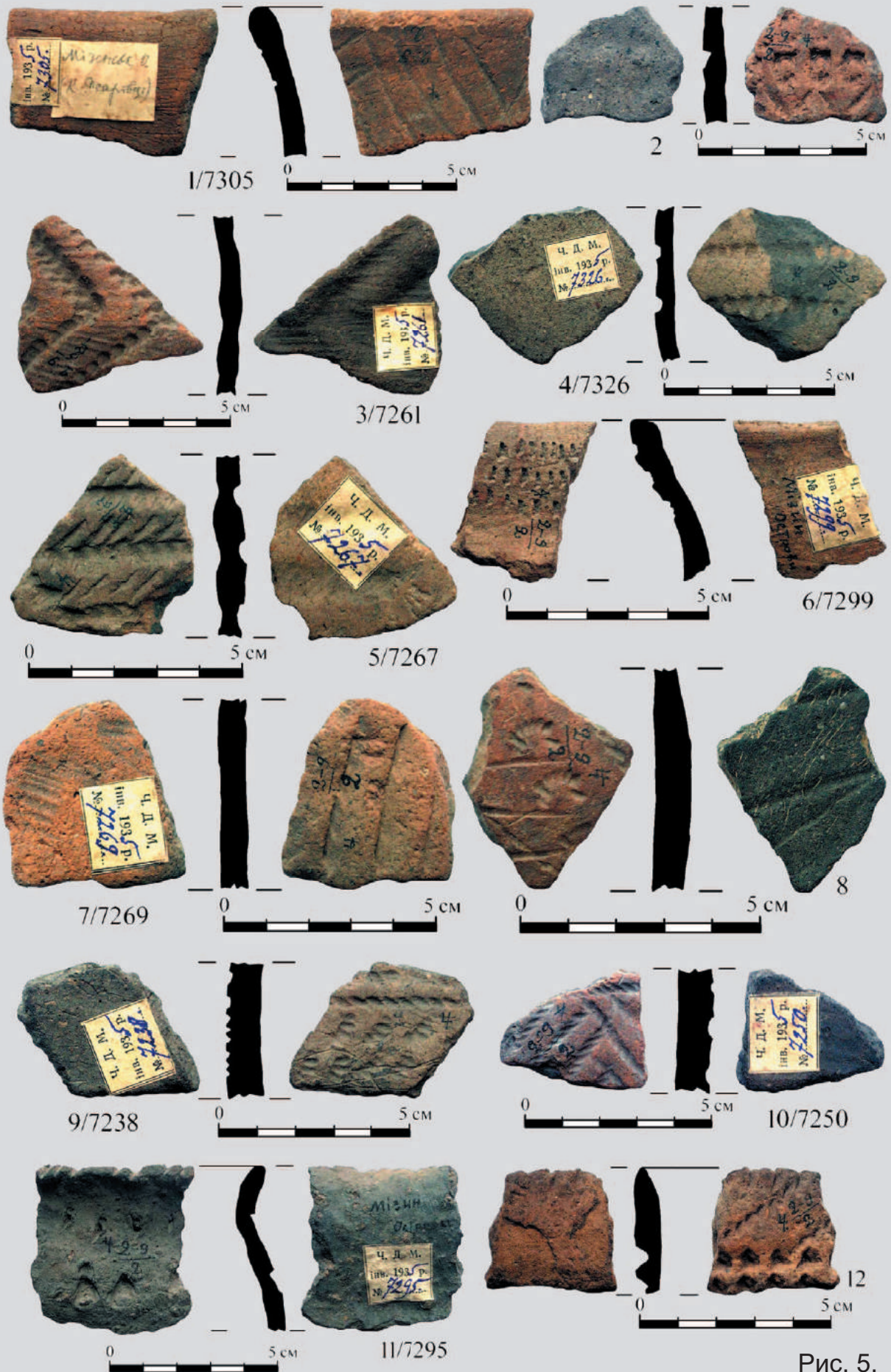

Рис. 5.

4. Гребені з Шестовиці

Шабля В.Г. Костенецького

Рис. 3.

Рис. 4.

Зі сфрагістичної спадщини Тарновських

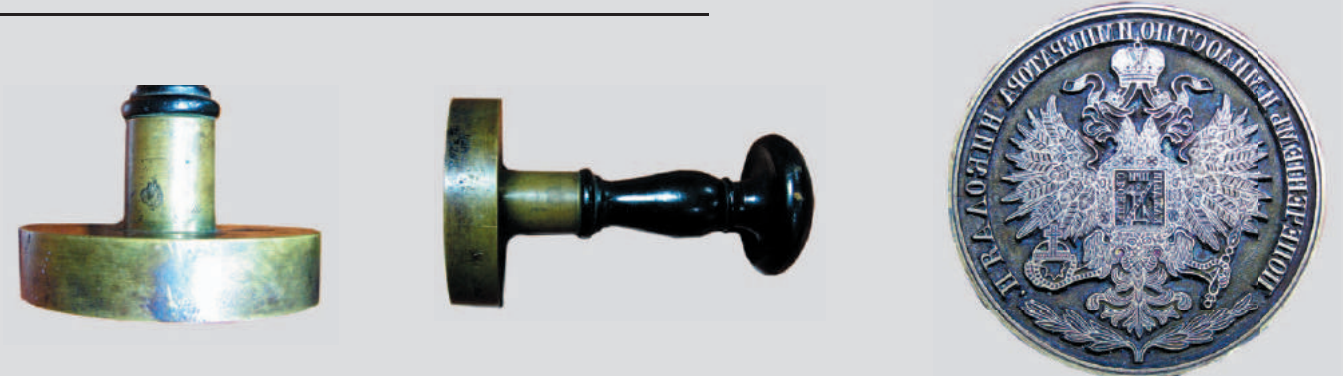

1

2

3

Печатка межової палати

СИТА Л.

Гребені з розкопок Шестовиці у зібранні Чернігівського історичного музею

Археологічний комплекс давньоруських пам'яток в ур. Коровель знаходиться на південь від с. Шестовиця Чернігівського району. Комплекс складається з городища, розташованого на кінці видовженого у бік заплави мису; посаду – з північного боку городища на терасі р. Десна; подолу – на підвищенні в заплаві навколо городища та курганного могильника.

Початок археологічних досліджень Шестовиці пов'язаний з ім'ям П.І. Смолічева, співробітника Чернігівського державного історичного музею, який у 1925–1927 роках склав перший план цього комплексу та розкопав 42 кургани. Згодом вивчення пам'ятки було продовжене у 1946 р. Я.В. Станкевич, у 1948, 1956–1958 роках – Д.І. Бліфельдом, 1983–1984 – В.П. Коваленком, 1993 – Ф.О. Андрощуком¹.

Новий етап досліджень Шестовиці розпочинається у 1998 р., коли в ур. Коровель розгортає роботу експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Під час робіт 1998–2012 років на городищі і посаді виявлено значну кількість комплексів кінця IX – середини XIII ст. та багатий речовий матеріал, невелику, але досить цікаву частку якого складають гребені. Традиційно гребені виготовляли з рогу. Всього ж на городищі та посаді знайдено 19 виробів різного ступеня збереженості; 7 збереглося повністю або ж із незначними втратами.

Сьогодні в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається невеличка колекція гребенів (11 – з городища, 8 – з території посаду та 2 – із курганного могильника) – всього 21 предмет різного ступеня збереженості. Майже усі вони належать до раннього періоду існування пам'ятки, і тільки один датується XII – першою половиною XIII ст., що ще раз підтверджує розквіт городища у X – на початку XI ст.

Типологія та хронологія давньоруських гребенів була розроблена О.І. Давидан і Б.О. Колчиним за матеріалами Старої Ладоги та Новгороду². Цю ж категорію знахідок розглядали у своїх роботах М.В. Фехнер, О.О. Кондратьєва, Т.А. Пушкіна, Н.І. Асташова, М.С. Сергєєва³; колекція кістяних виробів Білої Вежі, в тому числі й гребені, досліджені В.Є. Фльоровою⁴.

Шестовицькі гребені репрезентовані як однобічними, так і двобічними виробами. До першої групи однобічних складених гребінок за типологією, розробленою О.І. Давидан, за формою, розмірами та пропорціями можна віднести лише один фрагмент пластини із зубцями, ширина якої перевищує 4 см (4,3 см) (*Рис. 1: 1*). Предмет був знайдений на городищі у господарчій споруді першої половини X ст.

Більшість знахідок, як цілі, так і ті, що збереглися фрагментарно, належать згідно з типологією О.І. Давидан до другої групи однобічних набірних гребінок. Вони складаються з кількох пластин (переважно 3–4) із зубцями, що щільно прилягають одна до одної та з'єднуються за допомогою 6–8 металевих штифтів з двома бічними накладками. Повністю збережені екземпляри дають можливість визначити їхні розміри: найменший гребінь має довжину 10,5 см при ширині 3,2 см, найбільший – довжину 12 см при ширині 2,5 см та ще один має розміри 11,5 × 3,2 см, довжина, що реконструюється, ще одного виробу – 10,8 см при ширині 2,7 см. Накладки – вузькі, сегментоподібні у перетині, шириною 1,0–1,4 см, довжина зубців більша за ширину накладок. Накладки часто мають невеликі верхні виступи на кінцях (ріжки). Для з'єднання накладок використовувалися штифти як із заліза, так і з кольорового металу: збереглися 7 виробів зі штифтами із заліза та 6 – з мідного сплаву.

Дві гребінки прикрашені вертикальними ромбами із подвійних ліній з додатковими вертикальними рисками і врзними лініями на кінцях накладок (*Рис. 1:2; 2:2*); одна – орнаментована

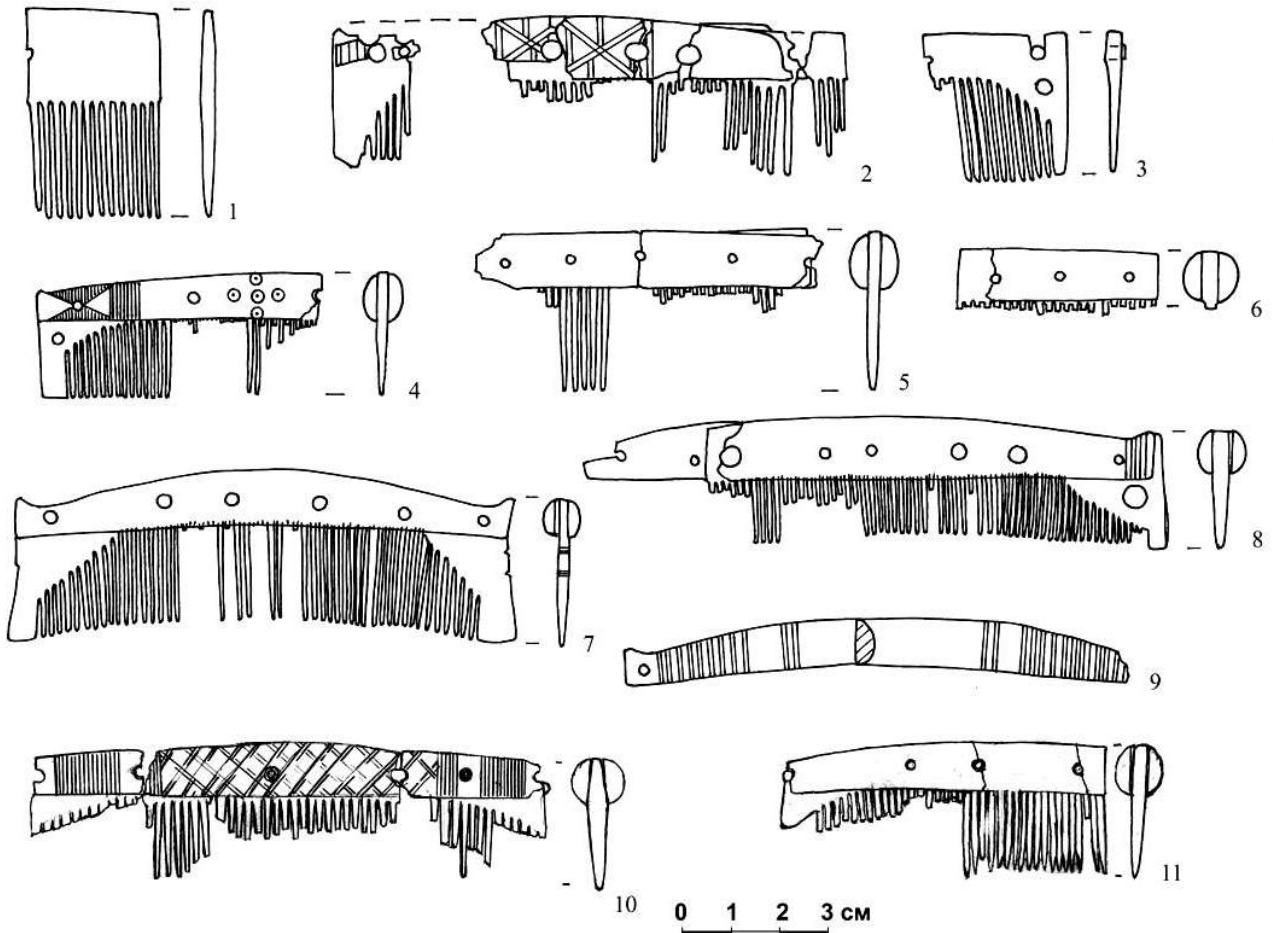

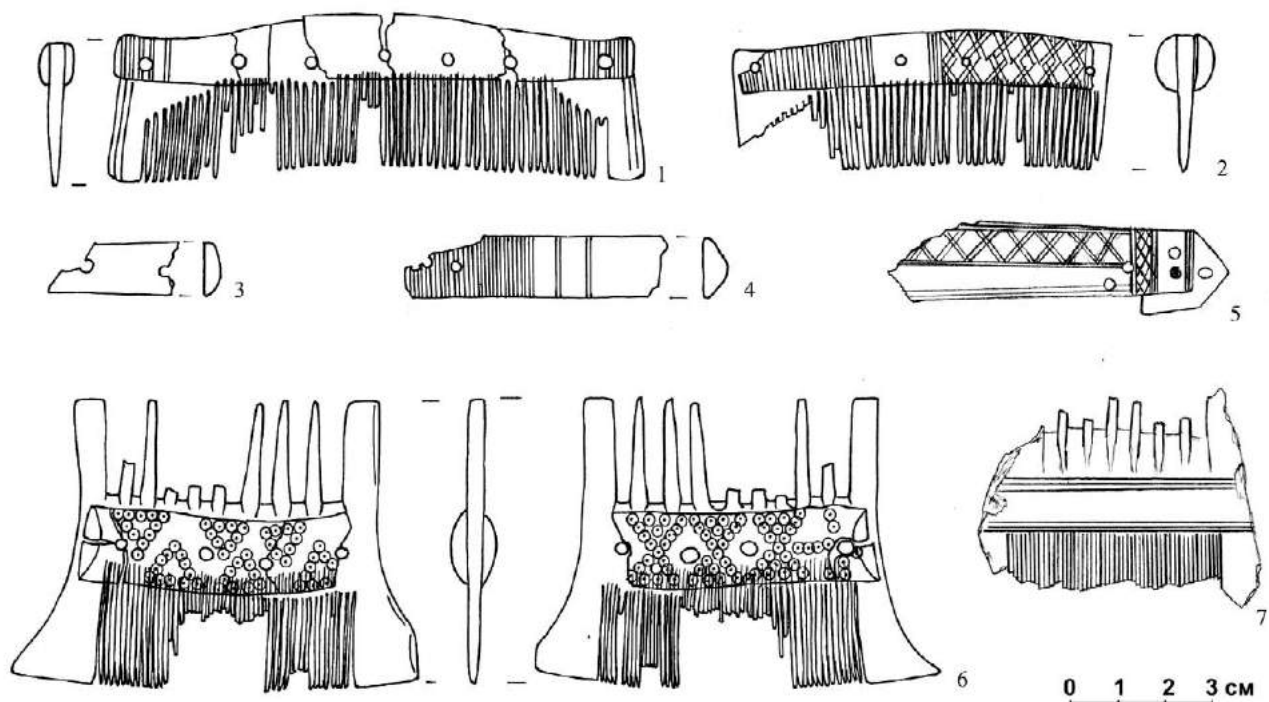
Рис. 1. Гребені з Шестовицького городища:

2–4, 7, 10 – заклепки із заліза; 5, 6, 8, 11 – заклепки з мідного сплаву.

ромбами з подвійних ліній у центральній частині та врізними лініями на кінцях (Рис. 1:10). Цей вид орнаменту має, вірогідно, скандинавське походження, хоча і був поширений на усій території Русі та Західної Європи в X–XI ст.⁵ Ще три предмети орнаментовані лише вертикальними врізними лініями на кінцях накладок (Рис. 1:8, 9; 2:1). В одному випадку вертикальні лінії та заштриховані трикутники на кінцях пластини поєднані з комбінацією кіл циркульного орнаменту у вигляді хреста (Рис. 1:4). П'ять фрагментів гребінок не орнаментовані (Рис. 1:5–7, 11; 2:3).

Для захисту зубців гребінка доповнювалась футляром. На посаді у споруді X ст. виявлена частина футляра, пластинки якого орнаментовані смугою ромбів із подвійних ліній та вертикальною, заштрихованою навскісною решіткою, смугою збоку. Пластини з'єднані залізною заклепкою, є отвір для підвішування та 3 отвори для заклепок і шарніра (Рис. 2:5). На бічних пластинах двох виробів нижче накладок є круглі отвори (можливо, від шарніра), які можуть свідчити про наявність футляра (Рис. 1:3, 8). У складі колекції є виявлений на посаді у житлі X ст. трикутний у перетині фрагмент накладки (вірогідно, футляра), орнаментованої вертикальними врізними лініями по краю (Рис. 2:4). На території Давньої Русі футляри, які поєднують у своїй конструкції плоско-випуклі та трикутні у перетині накладки, зустрічаються в курганах Ярославських могильників⁶.

До цієї групи належить також гребінка з накладками, виготовленими з мідного сплаву, які за формою повторюють рогові. Вона, ймовірно, мала довжину 12,5 см (збережена – 7,1 см) при ширині 2,3 см. Накладки – литі вузькі (ширина 0,9 см, товщина 0,3 см) сегментоподібні у пере-

**Рис. 2. Гребені з посаду Шестовицького городища:
1, 5 – заклепки із заліза; 2, 6 – заклепки з мідного сплаву.**

тині, з верхніми виступами на кінцях. Кінці накладок не декоровані, а по центру – зооморфний плетений орнамент (Рис. 3, кольор. вкл. 4).

Подібні гребені ще у кінці XIX ст. були виявлені С.І. Сергеевим під час розкопок Гнєздівського могильника. В.І. Сизов так описував один з них: “Единственным экземпляром из числа находок в Гнёздове можно считать бронзовую верхнюю дужку от маленького гребня с остатками внутри костяных зубьев. Дужка вся украшена рельефным орнаментом, изображающим змея или гада, длинное туловище которого состоит из углов или плетений, а вытянутая голова по типу подходит к головам, украшающим края овальной скорлупообразной фибулы”⁷.

Якщо рогові гребені були продукцією масового виробництва, то екземпляри з накладками

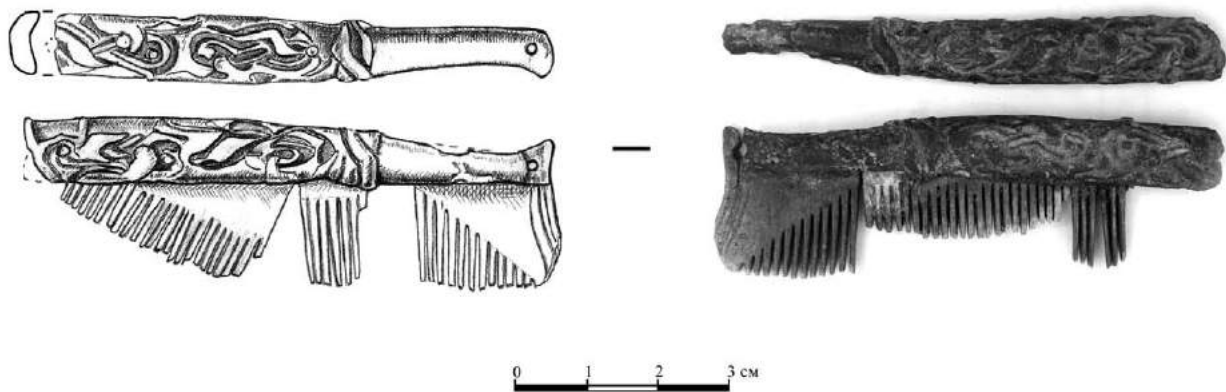

Рис. 3. Гребінь з посаду Шестовицького городища з накладками з мідного сплаву (мал. О. Терещенка).

з кольорового металу досить рідкісні. На сьогодні відомо 34 такі вироби. Гребені з металевими накладками знайдені у Хедебю, Бірці, Старій Ладозі, Новгороді, а також у Михайлівському, Тимерьовському та Гньоздівському могильниках. На території Давньої Русі гребені з бронзовими накладками з'являються у середині X ст. і побутують до початку XI ст.⁸ Шестовицький екземпляр походить із заповнення господарчої споруди, яка датується другою половиною X ст. Усі знахідки подібних гребенів так чи інакше пов'язані з пунктами, на яких зафіксоване перебування вікінгів (або поховання, або ж поселення, на якому проживали вихідці зі Скандинавії). На сьогодні достеменно відоме єдине місце виготовлення гребенів з бронзовими накладками – Хедебю, де були виявлені форми для їх виливання⁹.

Усі шестовицькі однібічні гребінки були знайдені в об'єктах, що датуються кінцем IX – початком XI ст. Два фрагменти гребінок походять із житла на городищі кінця IX – початку X ст., фрагмент накладки футляра – із житла X ст. на посаді. Три предмети знайдені в оборонних спорудах: один фрагмент – у заповненні внутрішнього рову початку X ст., ще один фрагмент – у проїзній башті на городище X ст. та цілий виріб – у заповненні кліті кінця XI – середини XII ст., який, ймовірно за все, потрапив до неї з культурного шару городища. Інші – знайдені у господарчих спорудах X ст., що не суперечить даті IX–XI ст., прийнятій для цієї групи в цілому. Гребінки такого типу зустрічаються на багатьох пам'ятках IX–XI ст. Східної та Західної Європи. Вони присутні серед матеріалів розкопок Старої Ладogi, Новгородa, Києва, Чернігова, Ярославських, Гньоздівського та Мінінського могильників, зустрічаються у Бірці, Польщі та Германії¹⁰.

Під час досліджень Шестовицького комплексу було виявлено лише два двобічні гребені. Один з них – суцільний (тип Д за Б.О. Колчиним) трапецієподібної форми (довжиною 6 см), верхня частина (з рідкими зубцями) значно вужча від нижньої; орнаментований горизонтальними потрійними лініями біля зубців (Рис. 2:7). У Новгороді подібні гребені з'являються наприкінці X ст., побутують усе XI ст. і в першій половині XII ст. починають зникати¹¹.

З пізнішим періодом існування Шестовицького комплексу пов'язаний двобічний набірний гребінь (тип З за Б.О. Колчиним). Він має трапецієподібну форму (розміри 6,5–8,5 × 6,2 см), складається з двох пластин із зубцями, які з обох боків за допомогою 4 штифтів із мідного сплаву скріплені накладкою прямокутної форми. Накладки – трикутні у перетині, декоровані колами циркульного орнаменту, згрупованими у трикутники; композиція трикутників з обох боків різна (Рис. 2: 6). Двобічні набірні гребені з'являються на Русі з 20-х років XII ст. Вони відомі з розкопок у Києві, Чернігові, Смоленську, Старій Ладозі, Новгороді, Білій Вежі¹². У Смоленську гребені такого типу датуються другою половиною XII ст.¹³ Не суперечить такому датуванню і наша знахідка, виявлена на посаді Шестовицького городища у житлі XII – першої половини XIII ст.

Окрім розглянутих матеріалів, у музеї зберігається колекція знахідок з розкопок курганного могильника П.І. Смолічевим. Взагалі уламки гребенів були виявлені у 12 похованнях Шестовицького могильника¹⁴. У 1925 р. знайдено залишки гребінок у двох курганах у парних похованнях з конем, в обох випадках вони знаходились біля чоловічого кістяка з правого боку на рівні пояса або стегна¹⁵. З кургану 36 (II) походять 2 бічні фрагменти гребінки з накладними пластинами з різками на кінцях,

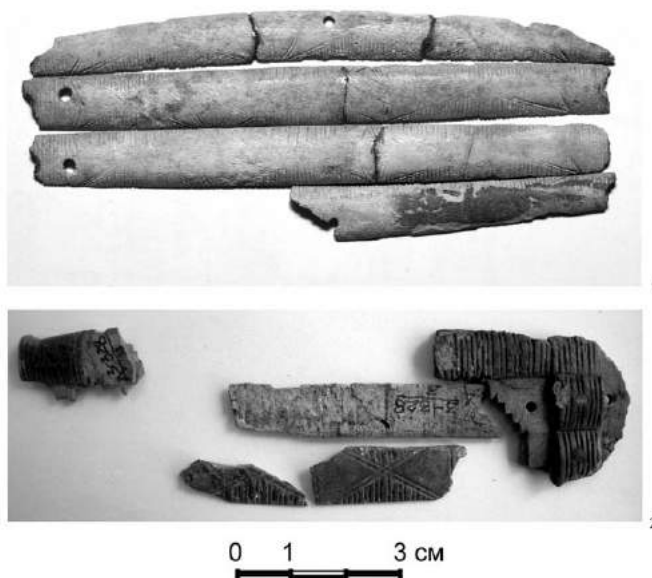

Рис. 4. Гребені з курганного могильника:
1 – накладки футляра,
2 – гребінка із заклепками з мідного сплаву.

декорованими вертикальною нарізкою, з отвором для кріплення футляра. Від футляра зберігся бічний фрагмент із залишками чотирьох накладок, декорованих вертикальними рисками, з отвором для підвішування та фрагменти трьох пластин-накладок, орнаментованих перехрещеними подвійними лініями і трикутниками з вертикальною нарізкою й на гребінці, й на футлярі є заклепки з кольорового металу (Рис. 4:2, кольор. вкл. 5). У похованні кургану 42 (X) виявлені пластини – накладки футляра: 2 – прямі та 2 – вигнуті, декоровані подвійними перехрещеними лініями, що утворюють трикутники, заповнені вертикальними лініями, та вертикальною нарізкою по краях (Рис. 4:1, кольор. вкл. 4).

Матеріалів, які б свідчили про місцеве виготовлення гребенів, обмаль: обрізки рогу лося зі слідами розпилювання (більше 20 од.), закінчення рогу, дві пластини-заготовки та одна вузька накладка з верхніми виступами-різками на кінцях. Накладка орнаментована вертикальними рисками на кінцях та має один отвір на кінці (протилежний кінець обламаний) (Рис. 1:9). За О.І. Давидан, накладки оброблялися окремо від серединних пластин, для зручності обробки накладки вони могли з'єднуватися попарно, вірогідно, за допомогою дерев'яних штифтів, закріплених у просвердлені на кінцях накладок отвори. Так, дві парні накладки з просвердленими отворами, орнамент на які наносився ще до збирання гребеня, були знайдені на Староладозькому городищі¹⁶.

Звичайно, говорити про існування майстерні з виготовлення гребенів на Шестовиці недоречно, але можна висловити припущення про місцеве походження деякої частини виробів, можливо, виготовлених заїжджими майстрами.

Розподіл гребенів по комплексах

№ з/п	Інв. №	Назва, ілюстрація	Рік та місце знахідки	Датування
1.	Арх-1488	Гребінка (Рис. 1:8; Група II)	1998, городище, кліть	Кінець XI – середина XII ст.
2.	В арх-221 (61-42)*	Накладка нагребінку (Рис. 1:9; Група II)	1999, городище, госп. спор. № 2	X ст.
3.	В арх-222 (62-22, 23)	Гребінки фрагмент (Рис. 1:5; Група II)	2000, городище, башта, спор. № 4	X ст.
4.	В арх-222 (62-145)	Гребінки фрагмент (Рис. 1:6; Група II)	2000, городище, житло, спор. № 6	IX – перша половина X ст.
5.	Арх-1055	Гребінка (Рис. 3; Група II)	2000, посад, госп. спор. № 12	Друга половина X ст.
6.	Арх-1137	Гребінка (Рис. 1:7; Група II)	2003, городище, госп. спор. №3	Перша половина – середина X ст.
7.	В арх-248 (78-144)	Накладки футляра гребінки фрагмент (Рис. 2:4)	2004, посад, житло, спор. № 28	X ст.
8.	В арх-253 (83-1608)	Гребінки фрагмент (Рис. 1:4; Група II)	2005, городище, госп. спор. № 4	Перша половина X ст.
9.	В арх-265 (87-35)	Гребінки фрагмент (Рис. 1:1; Група I)	2006, городище, госп. спор. № 2	Перша половина X ст.
10.	В арх-276 (92-18)	Гребінки фрагмент (Рис. 1:2; Група II)	2007, городище, госп. спор. № 5	Перша половина X ст.
11.	В арх-276 (92-98)	Гребінки фрагмент (Рис. 1:3; Група II)	2007, городище, внутрішній рів	Перша половина X ст.
12.	Арх-1716	Гребінки фрагмент (Рис. 2:2; Група II)	2008, посад, госп. спор. № 59	Друга половина X – початок XI ст.
13.	Арх-1843	Гребінь (Рис. 2:6; Тип 3)	2009, посад, житло, спор. № 45	XII – перша половина XIII ст.

14.	В арх-310 (106-102)	Накладки на гребінку фрагмент (Рис. 2:3; Група II)	2009, посад, житло, спор. № 45	XII – перша половина XIII ст.
15.	Арх-1844	Гребінка (Рис. 2:1; Група II)	2009, посад, госп. спор. № 41	X–XI ст.
16.	В арх-345 (120-103)	Гребінки фрагмент (Рис. 1:11; Група II)	2011, городище, житло, спор. № 45	Перша половина X ст.
17.	В арх-345 (120-276)	Футляра гребінки фрагмент (Рис. 2:5)	2011, посад, госп. спор. № 68	X ст.
18.	В арх-350 (122-18)	Гребінка (Рис. 1:10; Група II)	2012, городище, госп. спор. № 4	X ст.
19.	В арх-350 (122-107)	Гребінь (Рис. 2:7; Тип Д)	2012, посад, культурний шар	XI – кінець XII ст.
20.	Арх-3 (3-328)	Гребінки та футляра фрагменти (Рис. 4:2; Група II)	1925, група курганів I, курган 36 (II)	X ст.
21.	Арх-3 (3-327)	Накладки футляра (Рис. 4:1; Група II)	1925, група курганів I, курган 42 (X)	X ст.

* Тут і далі у дужках – номер за колекційним описом.

- Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С.15–54.
- Давидан О.И. Гребни старой Ладogi // АСГЭ. – Л., 1962. – Вып. 4. – С. 95–108; Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 164–166.
- Фехнер М.В. Изделия косторезного производства // Ярославское Поволжье X–XI вв. – М., 1963–С. 39–42; Асташова Н.И. Костяные изделия средневекового Смоленска // Средневековые древности Восточной Европы / Труды ГИМ. – Вып. 82. – М., 1993 – С. 70–73; Пушкина Т.А. Изделия косторезного ремесла из Гнездова // Средневековые древности Восточной Европы / Труды ГИМ. – Вып. 82. – М., 1993 – С. 57–58; Кондратьева О.А. Некоторые вопросы производства односторонних наборных гребней в IX–XI вв. на Руси и их европейские параллели // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы. – СПб., 2004. – С. 80–88; Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К., 2011.
- Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела – Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа). – СПб., 2001.
- Флерова В.Е. Указ. соч. – С. 40.
- Фехнер М.В. Указ. соч. – С. 40. – Рис. 23–10.
- Сизов В.И. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1: Гнездовский могильник близ Смоленска // МАР № 28. – СПб., 1902. – С. 89. – Рис. 50.
- Давидан О.И. Указ. соч. – С. 100; Фехнер М.В. Указ. соч. – С. 40; Дементьева А. Односторонние составные гребни с бронзовыми накладками эпохи викингов // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов. – СПб., 2009. – С. 38–40.
- Рыбина Е.А., Розенфельдт Р.Л. Гребни, расчески // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 21.
- Давидан О.И. Указ. соч. – С. 99–101; Колчин Б.А. Указ. соч. – С. 164; Меснянкина С.В. Изделия из кости и рога // Археология севернорусской деревни X – XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере. – Т. 2: Материальная культура и хронология. – М., 2007. – С. 218–225; Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – С. 75; Сергеева М.С. Вказ. праця. – С. 86.
- Колчин Б.А. Указ. соч. – С. 164, 166.
- Давидан О.И. Указ. соч. – С. 102–103; Колчин Б.А. Указ. соч. – С. 165–166; Флерова В.Е. Указ. соч. – С. 43; Моця О., Казаков А. Вказ. праця. – С. 75; Сергеева М.С. Вказ. праця. – С. 86.
- Асташова Н.И. Указ. соч. – С. 71–72.
- Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 85.
- Бліфельд Д.І. Вказ. праця. – С. 128, 139.
- Давидан О.И. Указ соч. – С. 104–105; Кондратьева О.А. Указ. соч. – С. 82.

ЗАЙЧЕНКО В.

Декоровані тканини та вбрання з колекції В.В. Тарновського у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

“Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского”, виданий у Києві 1898 року – найповніше джерело інформації про пам’ятки цієї колекції, які зберігаються у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Проте за відсутності облікових документів довоєнного часу ідентифікувати їх досить складно. Інформація в каталозі скупа, часто не точна, помилкова, не містить таких даних, як датування, матеріал, техніка, розмір. Все це стосується і групи декорованих тканин, розкиданих у каталозі по різних розділах:

1. Корогви, плащаниці, облачення та ін. – № 98–104;
2. Антимінси – № 105–109;
3. Сідла, кінська зброя і частини їх – № 248;
4. Клейноди – № 302–305;
5. Чоловіче і жіноче вбрання – № 516–536;
6. Шиття на полотні – № 559–667.

Відразу зазначимо, що тканини, описані у другому та четвертому розділах, не збереглися, нині у збірці музею вони відсутні. У третьому розділі вміщено лише одну цікаву для нашої тематики річ – попону Миклашевського. Перший, п’ятий та особливо шостий розділи – найбільші за кількістю пам’яток. Труднощі вивчення останнього в тому, що твори об’єднані у великі групи, щодо яких подається мінімум інформації. Це дуже добре видно у нашому дослідженні.

Порядок опису музейних предметів здійснений за нумерацією каталогу 1898 р. Каталогні дані (назва, дата, сучасний інвентарний номер, опис, матеріал, техніка, розмір, старі інвентарні номери та публікація) надані про речі, які, якщо й публікувалися раніше, проте, не містили повної інформації. Пам’ятки, каталожні описи яких вже були оприлюднені, містять лише посилання на публікацію.

Тут маємо зазначити, що не всі пам’ятки з колекції В.В. Тарновського увійшли до каталогу 1898 року. Спираючись на старі інвентарні номери на речах та інформацію Б.Д. Грінченка¹, з упевненістю можна визначити ще ряд предметів, що належали до колекції В.В. Тарновського. Вони описані у відповідних групах і мають лише один номер – сучасний інвентарний номер Чернігівського історичного музею.

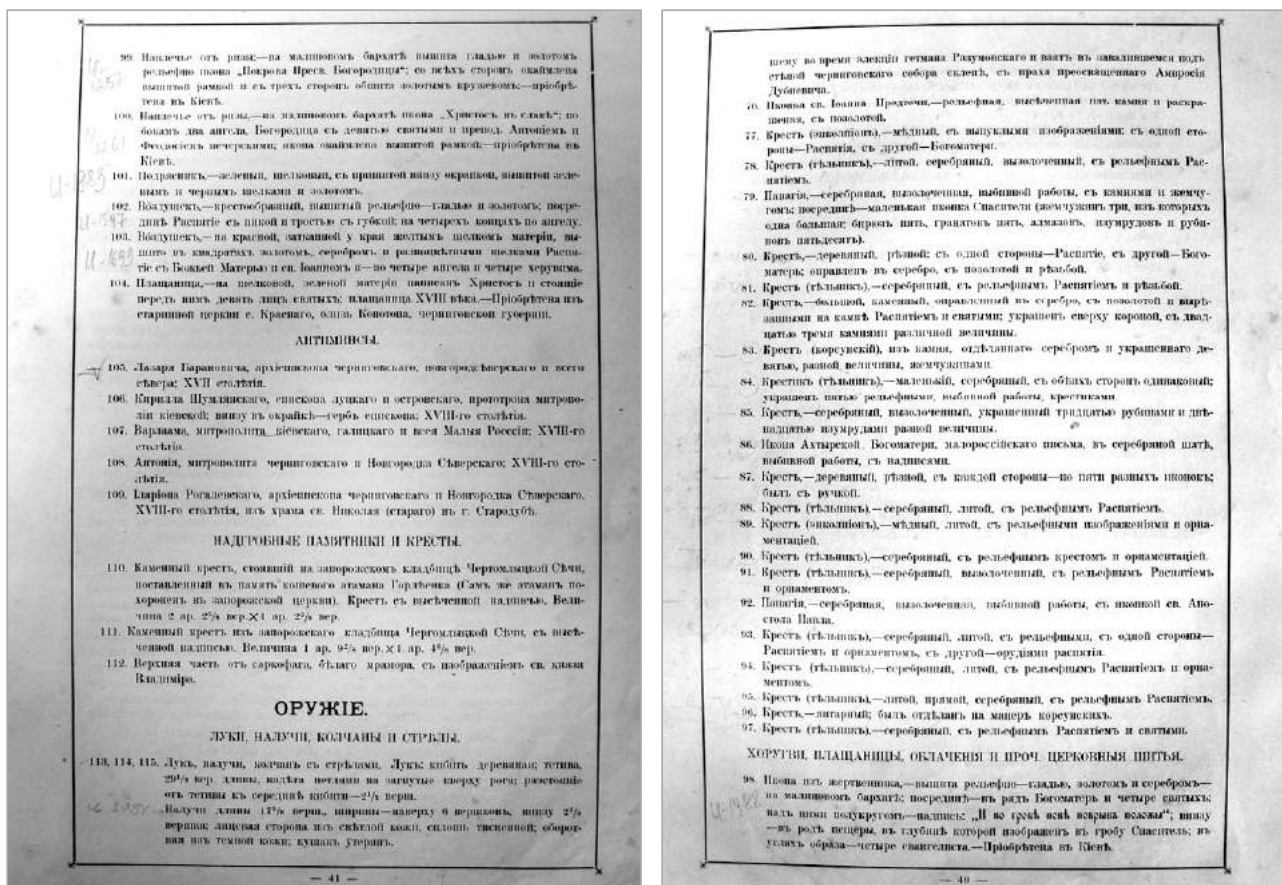
З 7 одиниць першої групи у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського збереглося 6:

№ 98. Плащаниця. Кінець XVIII ст.

ЧІМ И-1988. Кольорова вкл. 5

На вишневому оксамиті, підкладеному синім полотном. Вигаптувана композиція: в імітованій печері, оточеній квітами, – труна з тілом Ісуса Христа. Вище – п’ять поясних зобра-

жень: Йосип, Никодим, Богоматір, Марія Магдалина та мирносиці і текст: “И во гробѣ новѣ покривѣ положи”. У кутах – евангелісти. Гаптування виконане золотними, сканими срібними, шовковими нитками, биттю, канителлю, блискітками по карті та у прикріп. Тіло Ісуса Христа вишите шовком, обличчя та руки святих, евангелістів – живописні.

105 x 85 см.

Старі інвентарні номери: муз. Тарновського кат. от. III № 98; Ч.Д.І.М. переінв. 1935 р. № 28217.

№ 99. Опліччя фелона. Середина XVIII ст.

ЧІМ И-1257. Кольорова вкл. б.

На брудно-зеленому оксамиті, підкладеному блакитним полотном. Вигаптувана композиція “Успіння Богородиці” та постаті преподобних Антонія і Феодосія обабіч. Гаптування виконане золотними, срібними, сканими нитками по карті. Обличчя, руки – живописні.

90 x 48 см.

Старі інвентарні номери: 444, IV-162-1547; № 1 муз. ім. Тарновського III № 99; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935 р. № 28467.

В. Зайченко. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – С. 5. – № 21.

№ 100. Опліччя фелона. Початок XVIII ст.

ЧІМ И-1261. Кольорова вкл. б.

На зеленому оксамиті, підкладеному коричневим полотном і папером. Вигаптувана композиція “Господь Вседержитель” (“Христос у славі”) з дев’ятьма предстоячими і преподобними Антонієм і Феодосієм. Гаптування виконане золотними та срібними нитками у прикріп.

5. Декоровані тканини та вбрання

№ 102 И-1597

№ 103 И-1693

№ 101 И-1983

№ 98 И-1988

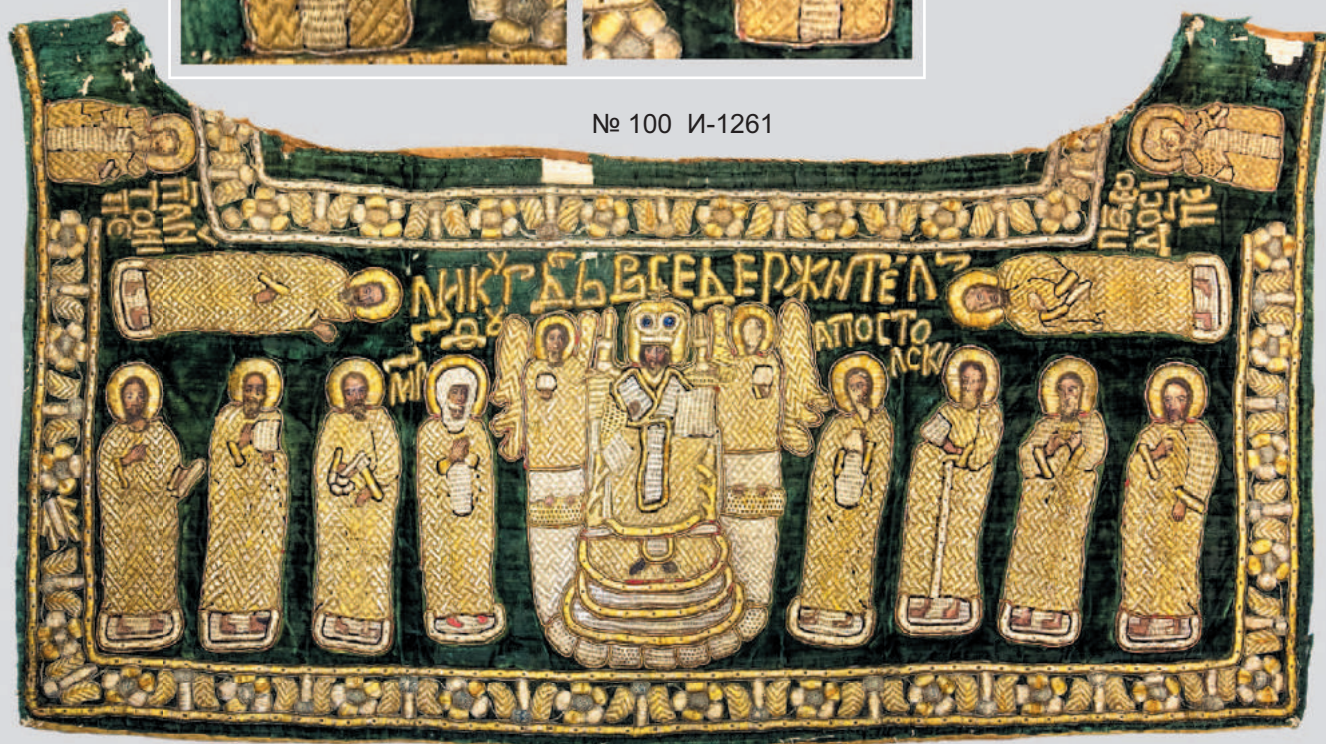
6. Декоровані тканини та вбрання

№ 99 И-1257

№ 100 И-1261

Обличчя, руки, ноги – живописні.

84 x 48 см.

Старі інвентарні номери: № 100, № 160, 388; М-К IV-199 хр. 1512; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935 року № 28468, 1066.

В. Зайченко. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – С. 5. – № 16.

№ 101. Підризок (фрагмент). Кінець XVII – початок XVIII ст.

Окрайка. XVII – початок XVIII ст.

ЧІМ И-1983. *Кольорова вкл. 5.*

Із зеленого шовку на сірій полотняній підкладці. Окрайка декорована вишитим орнаментом з круглих плоских мотивів, від яких відходять дзвоники й ананаси, обрамленим прямими смугами з окремими рослинними мотивами. Вишивка виконана коричневим шовком, деталі гаптовані золотними нитками у прикріп. Тло зашите зеленим шовком.

Довжина – 106 см, ширина подолу – 147 см.

Старі інвентарні номери: АВ № 101/III; Ч.Д.І.М. Переінвентаризація 1935 р. № 28367, 3100.

№ 102. Покрівець хрещатий. Друга чверть XVIII ст.

ЧІМ И-1597. *Кольорова вкл. 5.*

Із зеленого шовку, підкладеного вибіячаним полотном. На середохресті – композиція “Розп’яття”, на кінцях – архангели. По краях пришита руда торочка. Гаптування виконане золотними і срібними нитками у прикріп та по карті. Тіло Ісуса Христа, обличчя і руки архангелів – живописні.

35 x 34 см.

Старі інвентарні номери: муз. Тарновського, 102, 1935 р. № 28299.

В. Зайченко. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – С. 14. – № 37.

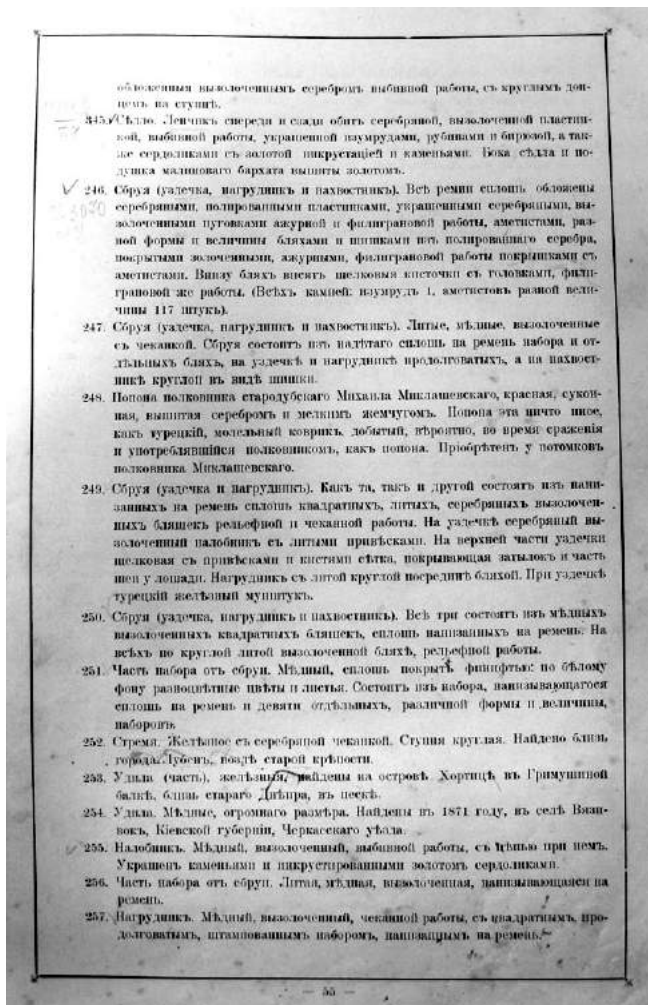
№ 103. Воздух. Кінець XVII ст. – початок XVIII ст.

ЧІМ И-1693. *Кольорова вкл. 5.*

Виготовлений з двох хрещатих шовкових покрівців, на червоній полотняній підкладці, обшитий зеленою торочкою. Гаптована композиція “Розп’яття” з предстоячими, по периметру – постаті архангелів та херувимів. Гаптування виконане золотними, срібними, шовковими нитками у прикріп, складним подвійним швом. Риси облич, тіло Ісуса Христа, руки архангелів вишиті гладдю.

46 x 50 см.

Старі інвентарні номери: муз. Тарновського № 103 отд. III; М-К IV-201 хр. 1515; ЧДМ інв. 1935 р. № 26139.

В. Зайченко. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – С. 18. – № 15.

№ 248. Килимок для моління (?). Перша половина XVIII ст.

Використовувався Андрієм Михайловичем Миклашевським як попона.

ЧІМ И-3320.

На малиновому сукні вигаптувана по периметру лінія хвилястого орнаменту з зірками у заглибленнях, обрамлена зеленими декоративними смугами, які на одному кінці окреслюють кути з зірками. Гаптування виконане срібними нитками, дрібними перлами, зеленим напівдорогоцінним камінням у прикріп та по карті.

191 x 132 см.

Старі інвентарні номери відсутні.

В. Зайченко. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 194, кол. іл. 12.

До розділу “Чоловіче і жіноче вбрання” включено 21 річ, нині в музеї виявлено 26 одиниць:

№ 516. Шапочка-кораблик жіноча. 1780-ті роки (?).

Належала бабусі Миколи Олександровича Максимовича.

ЧІМ И-615. *Кольорова вкл. 7.*

Вершок золотопарчевий з рослинним орнаментом; підкладка з вибійчаного у чорних квітах полотна; закоти – з чорного оксамиту.

Довжина – 26 см, висота – 9 см.

Старі інвентарні номери: № 1 на паперовій бирці з друкованим гербом Тарновського, 516, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 1606, 897.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 44; її ж. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 193–194.

№ 517. Шапочка-кораблик жіноча. Третя чверть XVIII ст.

ЧІМ И-613. *Кольорова вкл. 7.*

Вершок гаптований рослинним орнаментом, окремі деталі – вишиті шовком; підкладка – з вибійчаного полотна з червоно-коричневим рослинним орнаментом; закоти з чорного оксамиту. Гаптування виконане сканню, канителлю, золотними нитками у прикріп, вишивка шовком – гладдю.

Довжина – 31 см, висота – 8,5 см.

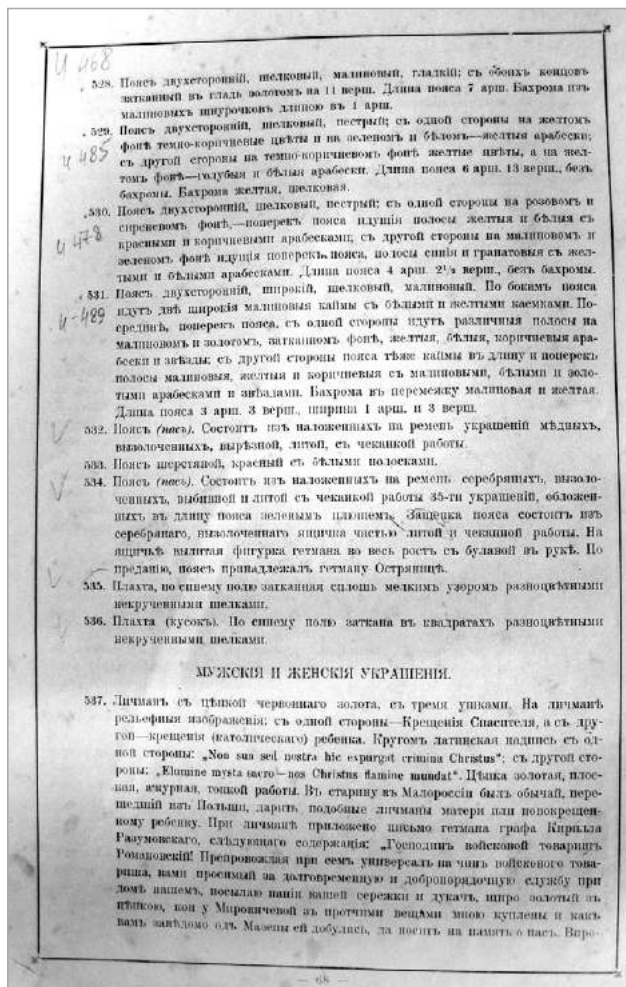
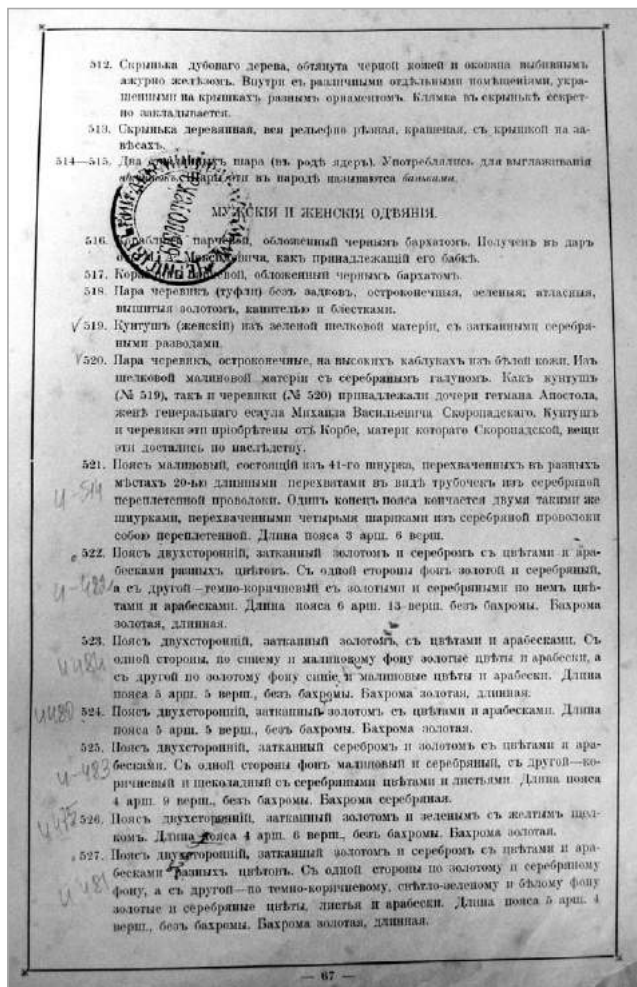
Старі інвентарні номери: № 2 на паперовій бирці з друкованим гербом Тарновських червона сургучева печатка з витисненим гербом, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 1604, 968.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 44; її ж. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 193–194.

Шапочка-кораблик жіноча. Третя чверть XVIII ст.

ЧІМ И-614. У каталозі 1898 р. відсутня. *Кольорова вкл. 7.*

Вершок з гірничного шовкового репсу декорований гаптованим та вишитим рослинним орнаментом. На вибійчаній двоколірній підкладці, закоти – з синього оксамиту. Гаптування виконане золотою биттю, срібними нитками у прикріп і різноколірним шовком гладдю.

Довжина – 30 см, висота – 13 см.

Старі інвентарні номери: на картонній бирці № 1281 Дп. Сп.; на звороті червона сургучева печатка з монограмою АВ, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 7713, ЧИМ № 10.

Гринченко Б.Д. Каталог Музея українських древностей В.В. Тарновського. Т. II. – Чернігов, 1900. – С. 129. – № 1285 “Фотографія трьох корабликів и двух пар черевичков”.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 44.

№ 518. Черевички (пантофлі). Кінець XVIII ст.

ЧИМ И-622. Кольорова вкл. 7.

Шкіряні. Підшви без задників, без каблуків, передки по шкірі декоровані зеленуватою атласною вставкою з гаптованими зубчатою смугою – по периметру та квіткою з двома гілочками – у центрі. Гапування виконане золотними нитками, канителлю у прикріп.

Довжина – 23,5 см, ширина – 8,5 см, висота – 4,5 см.

Старі інвентарні номери: № 3, на паперовій бирці – друкований герб Тарновських, червона сургучева печатка з гербом, № 518 отд. III, 1285, 783, 1048.

Гринченко Б.Д. Каталог Музея українських древностей В.В. Тарновського. Т. II. – Чернігов, 1900. – С. 129. – № 1285 “Фотографія трьох корабликів и двух пар черевичков”.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 45.

№ 519. Кунтуш Параски Данилівни Апостол. 1715–1731 роки.

ЧІМ И-399.

Із зеленого шовку, затканого срібними квітами. Підкладка не збереглася. Пілки суцільні, спинка приталена невідрізна, у боках розширений під прямим кутом; комір шалевий; рукави вузькі, із закатами. Декорований хрещатими мотивами з галуна (підпашниками). Ручне ткання і пошиття.

Довжина – 140 см, ширина подолу – 494 см.

Старі інвентарні номери: № 519 ІІІ, червона сургучева печатка з монограмою АВ, бирка з текстом “Докум. до експ. див. у кат. Б.Гр. т. ІІ стор., 129 № 1280–1283”, № 284, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 7738.

В. Зайченко. Вбрання ХVІІІ століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 41–42, кол. іл. 15; її ж. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 192–193.

Кунтуш чоловічий. Перша половина ХVІІІ ст.

ЧІМ И-400. У каталозі 1898 р. відсутній. *Кольорова вкл. 8.*

З шовкової зеленої узорної камки, із суцільнокроєними спинкою та пілками, без застібки, у бокові шви вшиті клини, на верхівках яких – імітація прорізнних кишень; рукави вшивні вузькі, з розрізами на кінцях. Підкладка з синього полотна. Ручне ткання і пошиття.

Довжина – 118 см, ширина подолу – 360 см.

Старі інвентарні номери: 1280, 1075, 1958.

Гринченко Б.Д. Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. Т. ІІ. – Чернігов, 1900. – С. 129. – № 1280–1283 “Четыре фотографии кунтушей, находящихся в Музее В. Тарновского”, № 1284 “Фотография кунтуша, находящегося в Музее В. Тарновского”.

В. Зайченко. Вбрання ХVІІІ століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 42.

Кунтуш жіночий. Перша половина ХVІІІ ст.

ЧІМ И-401. У каталозі 1898 р. відсутній. *Кольорова вкл. 7.*

З шовкової сірої узорної камки, пілки суцільнокроєні, спинка приталена відрізна, у боках розширений прямокутними виступами зі складками; рукави вшивні вузькі із закатами; комір-шалька. Підкладка зі світло-коричневого полотна. Ручне ткання і пошиття.

Довжина – 137 см, ширина подолу – 372 см.

Старі інвентарні номери: паперова етикетка з оранжєвим орнаментальним кантом (музею Тарновського – В.З.) і № 1279; картонная бирка: “Докум. до экс. дивись у кат. Б. Гр. т. ІІ стор. 129 № 1353 (ймовірно, номери музею і каталогу переплутали – В.З.)”; Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1213, 1080.

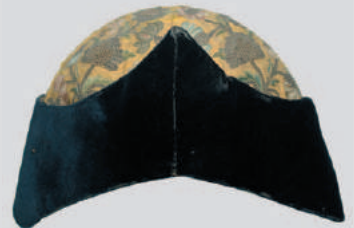
Гринченко Б.Д. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. ІІ. – Чернігов, 1900. – С. 129. – № 1280–1283 “Четыре фотографии кунтушей, находящихся в Музее В. Тарновского”, № 1284 “Фотография кунтуша, находящегося в Музее В. Тарновского”.

В. Зайченко. Вбрання ХVІІІ століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 42.

7. Декоровані тканини та вбрання

Б/н И-614

№ 517 И-613

№ 516 И-615

Б/н И-401

№ 535 И-64

№ 518 И-622

Б/н И-619

8. Декоровані тканини та вбрання

Б/н И-400

№ 533 И-499

№ 521
И-514

Б/н И-403

№ 534 И-4536

№ 532 И-4537

Кунтуш чоловічий. Середина XVIII ст.

ЧІМ И-403. У каталозі 1898 р. відсутній. *Кольорова вкл. 8.*

З малинового атласу, на білій полотняній підкладці, прокладеній ватою, з суцільнокрое-ними пілками із застібкою на чотири повітряні петельки і чотири гудзики, виготовлені з шов-кових ниток. По спинці – підрізний, розширений двома вшитими клинами; комір – стойка, рукави вшивні широкі, різко звужені до кінців, з розрізами, на чотирьох гачках. Ручне ткання і пошиття.

Довжина – 118 см, ширина подолу – 310 см.

Старі інвентарні номери: 1278 Доп. Сп., червона сургучева печатка з монограмою АВ, Ч.Д.М. інв. 1935 р. 7749, 1077.

Гринченко Б.Д. Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. Т. II. – Чер-нигов, 1900. – С. 129. – № 1280–1283 “Четыре фотографии кунтушей, находящихся в Музее В. Тарновского”, № 1284 “Фотография кунтуша, находящегося в Музее В. Тарновского”.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 42–43.

№ 520. Черевички Параски Данилівни Апостол. 1720-ті роки.

ЧІМ И-620.

Підощва і каблук зі шкіри. Верх з малинового атласу на бавовняній смугастій підкладці, високий передок декорований широким срібним галуном.

Довжина – 26 см, ширина – 7,5 см, висота – 11,5 см.

Старі інвентарні номери: № 6 на паперовій бирці з друкованим гербом Тарновських і червоною сургучевою печаткою, № 520 III.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 42, кол. іл. 16; її ж. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 192.

Черевички. Третя чверть XVIII ст.

ЧІМ И-619. У каталозі 1898 р. відсутні. *Кольорова вкл. 7.*

Шкіряні. Підощва, без задників, на невисоких каблуках з білої та коричневої шкіри, на передку – вставка з бежевого шовку з вигаптуваною по периметру хвилястою смугою і трьома шестипелюстковими квітками. Гаптування виконане срібними нитками, блискітками по карті.

Довжина – 25 см, ширина – 9 см, висота – 7 см.

Старі інвентарні номери: картонна бирка – № 1282 Доп. Сп., на звороті червона сургуче-ва печатка з монограмою АВ, 1282, Ч.Д.І.М. 1935 р. № 1949.

Гринченко Б.Д. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II. – Черни-гов, 1900. – С. 129. – № 1285 “Фотография трех корабликов и двух пар черевиков”, № 1286. “Фотография черевиков”.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 45.

№ 521. Пояс ченця-католика (?). Кінець XVII – початок XVIII ст.

ЧІМ И-514. *Кольорова вкл. 8.*

Виготовлений з 78-ми шовкових малинових шнурів, стягнутих срібними плетеними тру-бочками у дві поздовжні групи, які на кінцях затягнуті в одну. До одного кінця пояса прикрі-

плений шнурок-чотки з чотирма срібними кульками та вузликми замість втрачених.

Довжина – 235 см.

Старі інвентарні номери: 521, червона сургучева печатка з витисненим гербом Тарновських, Ч.Д.І.М. інв. 1935 р. № 1950?

№ 522–531. Пояси чоловічі.

Описані. Див.: Зайченко В. Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С. 129–146: іл. Номери каталогу у “Скарбниці” зазначені у дужках після сучасного інвентарного номера.

№ 522. ЧІМ И-482 (37)

№ 523. ЧІМ И-484 (42)

№ 524. ЧІМ И-480 (36)

№ 525. ЧІМ И-483 (33)

№ 526. ЧІМ И-475 (39)

№ 527. ЧІМ И-481 (38)

№ 528. ЧІМ И-468 (2)

№ 529. ЧІМ И-485 (40)

№ 530. ЧІМ И-478 (27)

№ 531. ЧІМ И-489 (21)

№ 532. Пояс. Початок XVII ст. (?)

ЧІМ И-4537. *Кольорова вкл. 8.*

З білої шкіри, з вивороту по периметру зміцненої коричневим шкіряним шнуром, обшитий зеленою торочкою з суканого шовку. Лицевий бік вкритий металевими круглими та х-подібними накладками з рельєфним рослинним декором. На центральній частині прямокутної пустотілої пряжки-скриньки з кришкою – симетрична рослинна композиція. Шкіра, шовк, метал; литво, гравірування, золочення.

92 x 6 см.

Старі інвентарні номери: 532, 1436.

№ 533. Пояс. Кінець XVIII ст. (?)

ЧІМ И-499. *Кольорова вкл. 8.*

Червоний вовняний з білими бавовняними поздовжніми смугами, перетканими червоним пітканням. Ручне прядіння і ткання.

252 x 23 см.

Старі інвентарні номери: № 533, червона сургучева печатка з витиснутим гербом Тарновських, 247, Ч.Д.І.М. інв. 1935 р. № 26033, МФУ 3133.

№ 534. Пояс. Кінець XVI ст. (?). За переказами належав гетьману Острияниці.

ЧІМ И-4536. *Кольорова вкл. 8.*

З коричневої шкіри, прикріпленої по периметру дрібними металевими кільцями до шкіряних шнурів, по краю обшитий торочкою із зелених шовкових ниток. Лицевий бік вкритий металевими овальними та х-подібними накладками з рельєфним рослинним декором. На центральній частині прямокутної пустотілої пряжки-скриньки з кришкою – рельєфне зображення воїна, що правою рукою тримає на плечі грушоподібну булаву, обабіч – гротескні образи жінок з оголеними грудьми і піднятими до голови руками-крилами. Кінець пряжки – ажурний, декорований рослинним орнаментом. Шкіра, шовк, срібло; литво, гравірування, золочення.

107,5 x 7 см.

Старі інвентарні номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 7776.

№ 535. Плахта (фрагмент). Кінець XVIII ст. (?)

ЧІМ И-64. *Кольорова вкл. 7.*

Синє вовняне тло заповнене вишитим шовком поліхромним орнаментом з ромбів, у які вміщені деревоподібні мотиви. Ручне ткання, вишивка лічильною гладдю.

116 x 68,5 см.

Старі інвентарні номери: 1099, Переінвентаризація 1935 р. № 28041.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 43, кол. іл. 17.

№ 536. Плахта (фрагмент). Кінець XVIII ст.

И-122.

Смуги прямокутних та квадратних карток, заповнених ромбічними та хрещатими мотивами, чергуються між собою. Ручне ткання вовняними та шовковими нитками плахтово-перебірною технікою.

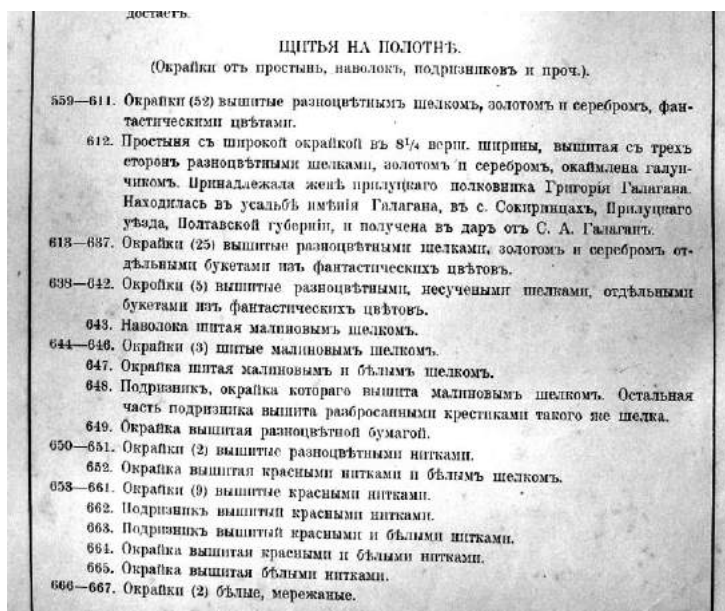
36 x 56 см.

Старі інвентарні номери: № 536/III, червона сургучева печатка з монограмою АВ, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27469, МФУ 3194.

В. Зайченко. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 43; її ж. Плахти Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 6, кол. іл. 1.

З-поміж вишитих шовковими, золотними, срібними та бавовняними нитками пам'яток у збірці Чернігівського історичного музею наразі виявлено 110 витворів (кількість за підрахунками укладача, але 109 – за номерами каталогу з колекції В. Тарновського група “Шитво на полотні”). Це, переважно, фрагменти простирадл, скатерок, наволок та ін. У “Каталогі українських древностей” 1898 року вони записані цілими групами, тож при дослідженні припускалася ймовірність наявності каталожних номерів і на речах. Їх виявлено на 81 пам'ятці, 19 вишивок з колекції В. Тарновського втратили каталожні номери, але мають

інші ознаки приналежності до колекції, хоча ототожнити їх з конкретними номерами каталогу 1898 року не вдалося. 9 творів наразі не віднайдені, але якщо зважити на те, що музейне зібрання має майже 300 зразків цієї групи, переконані, що й вони десь “переховуються” у музеї.

№ 559–667. Вишивка. XVII–XVIII ст.

Описані. Див.: Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2001. – 200 с.

Ідентифіковані твори. Через тире вказаний сучасний інвентарний номер, у дужках – номер за каталогом 2001 р.:

№ 559 – И-890 (195)	№ 605 – И-1029 (50)
№ 561 – И-999 (122)	№ 608 – И-1000 (94)
№ 562 – И-1086 (123)	№ 609 – И-962 (126)
№ 563 – И-997 (138)	№ 611 – И-1049 (166)
№ 567 – И-1001 (22)	№ 612 – И-2028 (159)
№ 568 – И-1004 (168)	№ 613 – И-857 (144)
№ 570 – И-988 (71)	№ 615 – И-1065 (124)
№ 571 – И-925 (148)	№ 616 – И-995 (133)
№ 572 – И-1031 (74)	№ 617 – И-1017 (119)
№ 573 – И-888 (9)	№ 618 – И-931 (107)
№ 574 – И-1022 (7)	№ 619 – И-1044 (129)
№ 576 – И-928 (46)	№ 620 – И-878 (150)
№ 577 – И-917 (102)	№ 621 – И-1062 (118)
№ 578 – И-960 (5)	№ 622 – И-971 (115)
№ 579 – И-899 (4)	№ 623 – И-1058 (114)
№ 580 – И-990 (19)	№ 624 – И-1003 (142)
№ 581 – И-1032 (49)	№ 625 – И-1014 (125)
№ 582 – И-1073 (48)	№ 626 – И-1027 (128)
№ 583 – И-889 (93)	№ 627 – И-967 (127)
№ 584 – И-1008 (87)	№ 628 – И-948 (112)
№ 585 – И-1079 (85)	№ 629 – И-1025 (121)
№ 586 – И-853 (91)	№ 630 – И-897 (117)
№ 587 – И-994 (84)	№ 631 – И-995 (116)
№ 588 – И-1002 (89)	№ 632 – И-858 (113)
№ 589 – И-1035 (90)	№ 633 – И-1077 (186)
№ 590 – И-916 (88)	№ 635 – И-1021 (135)
№ 591 – И-926 (175)	№ 638 – И-1030 (38)
№ 592 – И-1057 (176)	№ 639 – И-758 (178)
№ 593 – И-1007 (79)	№ 640 – И-759 (179)
№ 594 – И-1026 (199)	№ 642 – И-1095 (68)
№ 595 – И-1056 (80)	№ 643 – И-1075 (67)
№ 596 – И-992 (21)	№ 644 – И-895 (63)
№ 597 – И-986 (76)	№ 648 – И-872, И-875 (70) ²
№ 598 – И-961 (99)	№ 652 – И-989 (283)
№ 599 – И-938 (173)	№ 653 – И-1039 (266)
№ 600 – И-920 (75)	№ 654 – И-91093 (263)
№ 601 – И-1033 (161)	№ 655 – И-881 (212)
№ 602 – И-860 (149)	№ 656 – И-861 (218)
№ 603 – И-913 (198)	№ 662 – И-866 (236)
№ 604 – И-1024 (170)	№ 667 – И-762 (223)

Твори, що не мають конкретних номерів за каталогом 1898 р. Вказані сучасний інвентарний номер, у дужках – номер за каталогом 2001 р., через кому – підстава включення їх до зібрання В.В. Тарновського:

И-184 (205), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 4.

И-822 (157), бирка з червоною сургучевою печаткою і монограмою АВ; № 1300 Доп. сп.

И-847 (204), напис по тканині: № 88; бирка з червоною сургучевою печаткою і монограмою АВ; № 1309 за каталогом Грінченка.

И-891 (62), напис на тканині: № 18.

И-908 (200), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 47.

И-914 (147), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 13.

И-919 (146), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 30.

И-924 (120), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 43; № 1334 за каталогом Грінченка.

И-937 (275), напис на тканині: № 60.

И-996 (160), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 1.

И-987 (174), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 56.

И-1012 (69), паперова бирка з друкованим гербом Тарновських і № 8.

И-1013 (182), напис на тканині: № 82.

И-1015 (197), бирка з червоною сургучевою печаткою і монограмою АВ; № 1357 за каталогом Грінченка.

И-1016 (243), напис на тканині: № 80.

И-1080 (281), напис на тканині: № 55; бирка з написом “Докум. до списк. див у кат. Б. Гр. т. II, стор. 129 № 1325”.

И-1082 (10), напис на тканині: № 64.

И-1083 (24), напис на тканині: № 25.

И-1970 (656), № 1303 за каталогом Грінченка.

Отже, у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського знаходимо 138 пам’яток з колекції В. Тарновського, які нами віднесені до групи декорованих тканин та вбрання. 10 пам’яток у музеї відсутні. Але у п’ятій групі маємо не 21, а 26 пам’яток, документально підтверджених, що вони належать до зібрання В.В. Тарновського.

Каталог колекції В.В. Тарновського ставить перед науковцями доволі складні завдання з виявлення та ідентифікації пам’яток у музейній збірці. Будемо сподіватися, що з часом воно буде виконане повною мірою.

1. Грінченко Б.Д. Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II. – Чернигов, 1900. – XVI+367 с.
2. У каталозі під одним і тим самим номером записані дві речі, а сьогодні в музеї вони мають індивідуальні інвентарні номери.

Герб і печатка Борковських з Борківки

Історія станів, зокрема козацької старшини, віддавна привертала до себе увагу дослідників Гетьманщини. Звісно це стосувалося таких зовнішніх ознак їхньої шляхетської гідності, як герби та печатки. Не став винятком у цьому сенсі знаменитий чернігівський рід Борковських з Борківки. Проте з часом з'явилася можливість уточнити і доповнити істориків завдяки появі й оприлюдненню нових артефактів. Дуніни-Борковські, за словами В. Модзалевського, належали до того прошарку правлячої еліти Гетьманщини, який походив «из других государств»¹. У нашому випадку – з Данії. Їхнім родоначальником вважається королівський підскарбій Вільгельм Швено (дат. svane (швено) – лебідь), звідси у гербі зображення цього птаха. Його син Петро у 1124 р. перейшов на службу до польського короля, отримав прізвище Дунін і численні маєтності². Борковських, зокрема власників Боркович у Сандомирському воєводстві, відносять до малопольської шляхти. Через шлюбні зв'язки з Солтанами наприкінці XVI ст. вони отримали володіння на Чернігівщині³.

Королівський ротмістр, полковник (1632–1649) Каспер Андрійович Дунін-Борковський мав 1 дим у с. Круничполі, оселив слободу Борковичі на Ніжинщині⁴.

Його син Василь Касперович (1640–1702) зробив карколомну кар'єру в козацькій Україні⁵. Після Андрусівського перемир'я він прийняв православ'я і вступив на козацьку службу. У 1668 р. вибельському сотнику В.К. Дуніну-Борковському гетьман повернув батьківську (?) Борківку в Березинській (Березнянській) сотні⁶. У 1669 р. він отримав підтвердження володінь та посаду чернігівського сотника, яку обіймав до 1672 р., потім став чернігівським полковником (1672–1687)⁷ і нарешті – генеральним обозним. Останні два уряди та неабиякі здібності зробили В.К. Дуніна-Борковського найбагатшою і найвпливовішою людиною в Гетьманщині⁸. Нащадки генерального обозного міцно закріпилися на верхніх щаблях ієрархії козацької держави, перебуваючи у чині бунчукових товаришів⁹. Мали затверджений імперською владою герб: «В щите, имеющем красное поле, изображен белый лебедь. Щит увенчан дворянским шлемом и короною, на поверхности которой находится лебедь. Намет на щите красный, подложенный серебром»¹⁰. Відповідно до традицій тогочасного суспільства герб (у різних модифікаціях) вміщувався на різноманітних речах.

На печатці чернігівського полковника Василя Борковського у щиті зображені перехрещені меч та стріла, над шоломом – 3 страусові пір'їни, обабіч щита літери – «В Б П В Е Ц П В З Ч», тобто «Василий Борковский Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского Черниговский»¹¹.

Інший варіант цієї печатки (*мал. 1*)^{*} виявлений нами на листі від 16.11.1670 р.: стріла (вістрям униз) і меч (вістрям угору) зображені паралельно¹².

На ложці генерального обозного Василя Борковського зі збірки П.Я. Дорошенка у щиті зображений лебідь, навколо щита літери – «В Д Б О В И Ц П В Е», тобто «Василий Дунин Борковский Обозный Воиска Их Царского Пресветлого Величества Енералний»¹³. Схожа ложка з аббревіатурою «В Д Б О В Их Ц П В Е» (*мал. 2*) зберігалась у колекції В.В. Тарновського¹⁴. На обох ложках лебідь орієнтований вправо. Те саме спостерігаємо на ложці, підписаній «О Б» («Обозный Борковский») або «О Е», («Обозный Енералний»), що зберігається в Державному історичному музеї Російської Федерації у Москві (*мал. 3*)¹⁵.

* Всі мал. до статті див. на кольорових вклейках 9,10.

9. Герб і печатка Борковських

1

2

3

4

5

6

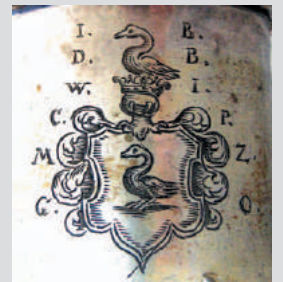
7

8

11

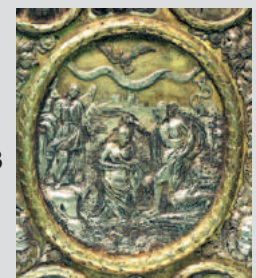
9

10

12

13

10. Герб і печатка Борковських

14.1

14

15.1

15

16

17

18

19

20

21

22

23

В Музеї історичних коштовностей України зберігається срібний потир В. Дуніна-Борковського другої половини XVII ст., на якому у фігурному щиті зображений лебідь, повернутий вправо, над щитом – корона, яку увінчує лебідь, повернутий вправо, навколо – літери «I D B», тобто «Jerzy Dunin Borkowski» (мал. 4)¹⁶.

Таку саму орієнтацію лебедя і аббревіатуру спостерігаємо й на музейних предметах кінця XVII ст., що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського: двох потирах (мал. 5¹⁷, 6¹⁸, щоправда перший з дещо іншою аббревіатурою – «I D Z B», тобто «Jerzy Dunin Z Borkowski»), тарілці (мал. 7)¹⁹ та дискосі (мал. 8)²⁰.

А ось на свічнику кінця XVII ст. з розлогою аббревіатурою: «I. B. D. B. W. I. C. P. M. Z. G. O.», тобто «Jerzy Dunin Borkowski [z] Borkowki Wojska Iego Carskiego Preswietlogo Milosci Zaporożkiego Generalny Oboznu», лебідь повернутий вліво (мал. 9)²¹, як і на срібному кухлі (мал. 10) з аббревіатурою «I B P CZE» («Jerzy Borkowski Pulkownik Czerniegowski»)²².

Схожу композицію герба та орієнтацію лебедя з аббревіатурою, яка скомбінована з літер латини та кирилиці, «I D B O E» («Jerzy Dunin Borkowski Обозний Енералний») бачимо на кахлі з чернігівської садиби генерального обозного В. Дуніна-Борковського (мал. 11)²³.

Інший вигляд має герб на срібному окладі Євангелія, Москва, 1681: у щиті – 2 лебеді, повернуті головами один до одного. У цьому випадку лебідь, що зазвичай увінчував корону, перенесений на щит, а символіка та композиція герба підпорядковані сюжету «Богоявлення», вміщеному на спідній кришці оправи: 2 лебеді на Йордані (мал. 13)²⁴. Під гербом – стрічка з датою «1685», коли В. Дунін-Борковський офірував книгу до Чернігівського Спасо-Преображенського собору, над гербом – напис «IDBPXC» (мал. 12)²⁵. Задовільного тлумачення останнього не маємо. Г.П. Арендар пропонує таке: «Jerzy Dunin Borkowski Pulkownik X Czerniegowski» («Єржі Дунін-Борковський полковник Х-й Чернігівський»)²⁶. На нашу думку, можливий варіант: «Jerzy Dunin Borkowski Pulkownik Xiestwa Czerniegowskiego» («Юрій Дунин Борковський Полковник Княжества Черниговского»). Такий незвичний для українського вуха титул цілком прийнятний для вроцлавського золотаря Готфріда Хайнца, який на замовлення полковника виготовив оправу²⁷.

На відбитках посадово-службової печатки 1689, 1696 та 1698 років у щиті зображені меч (або шабля) вістрям униз, стріла з роздвоєним кінцем вістрям угору, навколо щита літери – «В Б О В І Ц П В З Є», тобто «Василий Борковский Обозний Воиска Іх Царского Пресветлого Величества Запорожского Єнералний» (мал. 14, 14.1)²⁸. Як бачимо, ця печатка наслідує печатку 16 листопада 1670 р. Проте на особистих печатках генерального обозного 1698 р., як і на потирах, зображений лебідь з аббревіатурою «... D K ...» («...Dunin Kasper...»), але повернутий птах вліво (мал. 15, 15.1)²⁹.

На ктиторському портреті В. Дуніна-Борковського кінця XVII ст. малюнок герба відповідає наведеному вище опису з гербовника (мал. 16). Це стосується і кольорів, і орієнтації лебедів праворуч³⁰. Копія XIX ст. з цього портрета, що зберігається у Національному історичному музеї України, повторює композицію герба, але з аббревіатурою «Є Ц П В В З» («Єго Царского Пресветлого Величества Воиска Запорожского», мал. 17)³¹. Проте на портреті кінця XVIII ст. гербовий щит тримає лев, лебеді повернуті вліво, аббревіатура – викривлена під час реставрації: «R D O», а має бути «B D G O», тобто «Bazili Dunin Generalny Oboznu» (мал. 18)³².

Нашадки В. Дуніна-Борковського продовжували користуватися гербом «Лебідь», де птаха зображували повернутим або вліво, як-от на печатці XVIII ст. (мал. 19)³³, або вправо, як на відбитку друкарського кліше XVIII ст. (на самому кліше – вліво, мал. 20) роботи Никодима Зубрицького з портретом бунчукового товариша Михайла Борковського та з аббревіатурою «М Б» («Михаил Борковский», мал. 21)³⁴.

Стабілізація орієнтації птаха відбулася вже у XIX ст. На печатці 1818 р. маршалка Чернігівського повіту Г. Дуніна-Борковського у червоному щиті – лебідь, повернутий вліво, над

щитом – у короні такий самий лебідь, обабіч – літери «Г Д Б», щит тримає лев (мал. 23)³⁵.

Отже, гербові емблеми та знаки Борковських з Борківки пройшли тривалий шлях адаптації до реалій козацької України та своєї конституціоналізації в рамках російського імперського законодавства. Власне ці процеси почалися ще у данських предків роду, адже це були початки геральдики як такої. Згаданий Петро Дунін мав у гербовому щиті літери Е і К, причому перша літера була повернута вліво, а лебідь прикрашав лише корону над щитом³⁶. Польський геральдист К. Несецький припускав, що лебідь – це частина герба данських королів, і Петро для підвищення свого соціального статусу на новій батьківщині використав його, щоб підкреслити своє походження та зв'язок з данською королівською династією³⁷. Окрім цього, вчений звернув увагу на численні модифікації герба «Labeledz», які стосувалися орієнтації птаха, кольорів його дзьоба, лап тощо³⁸.

Щодо чернігівської гілки Дуніних варто зазначити наступне. На посадово-службових печатках бачимо суто козацьку військову символіку та емблематику (стріла, шабля, меч) у супроводі лише кириличної абрєвіатури, якою зазначалися ім'я, прізвище (тільки український варіант)³⁹, посада. У такий спосіб підкреслювалися відданість Козацькій державі, новій вірі, додержання традицій геральдики та сфрагістики Гетьманщини, для яких були характерні описані вище емблеми, застерігалися будь-які підозри у прихованих симпатіях до Корони Польської та католицизму. А от на особових печатках та речах знайшли своє відображення сентименти та гордість щодо свого дансько-польського шляхетського походження – зображувався лише лебідь у супроводі абрєвіатури латиною, іноді з домішкою кирилиці, пізніше лише кирилицею. Останнє зрозуміло, адже Борковські з часом стали невід'ємною частиною Чернігово-Сіверщини і за кров'ю, і за плоттю, і за менталітетом. Звертає на себе увагу оформлення герба з повним дотриманням геральдичних канонів: фігури вміщувалися у гербовий щит, який оздоблювався наметом, увінчувався дворянськими шоломом та короною, з часом, згідно з модою другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст., щитотримачем.

1. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. XVI.
2. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи. Часть 9. – СПб, 1816. – С. 9; Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. – W Lipsku, 1841. – Т. VI. – С. 181.
3. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – К., 2012. – Т. 1. – С. 16.
4. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – С. 16; Ніжинський лановий шляхтич Борковський мав дими у Круничполі та заснував с. Борківці на Круничпольських ґрунтах (Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 281).
5. Згідно з католицькою традицією мав подвійне ім'я Юрій-Василь (Jerzy-Bazili). По це детальніше див.: Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дуніна-Борковського (хто був військовий товариш Юрій Касперович Дунін-Борковський?) //Науковий збірник за рік 1925. Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). – Т. XX. – К., 1926. – С. 51–63.
6. Як бачимо, про маєтності автори наводять суперечливу інформацію.
7. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – С. 17.
8. Там само.
9. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – С. 17–20; Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С. 338–340.
10. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Указ соч. – С. 49–50; Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи. Часть 9. – С. 9.
11. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Указ соч. – С. 50. Зазначена помилково дата «1670 р.».
12. Ситий І.М. Особові та посадово-службові печатки XVII – початку XIX ст. //Сіверянський архів. – 2010. – № 4. – С. 58.
13. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Указ соч. – С. 50.
14. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – Табл.12, мал. 359.
15. Україна – козацька держава /Упор. Недяк В. – К., 2004. – С. 636.
16. Березова С.А. Потир з гербом В. Дуніна-Борковського з колекції МІКУ //Музейні читання: Матеріали на-

- укової конференції «Ювелірне мистецтво: погляд крізь віки», 14–16 листопада 2011 р. – К., 2012. – С. 248–254; Петренко М.З. Українські родові герби та їх значення в атрибуції музейних пам'яток //Лаврський альманах. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 86.
17. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № И-2555.
18. ЧІМ. – Інв. № И-2562.
19. ЧІМ. – Інв. № И-3657.
20. ЧІМ. – Інв. № И-2663.
21. ЧІМ. – Інв. № И-2688.
22. Шугаєвський В. Вказ. праця. – С. 58.
23. ЧІМ. – Інв. № Ик-1064.
24. Шугаєвський В. Вказ. праця. – С. 54.
25. Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог /Упор. Ситий І.М., Половнікова С.О. – К., 1998. – С. 83.
26. Арендар Г. Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниці української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 8.
27. Там само. – С. 7.
28. Ситий І.М. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1997. – № 15. – С.100–101.
29. Там само. – С. 101.
30. Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана. – Інв. № Ж-38. Акварельна копія портрета полковника В. Дуніна-Борковського у 1899 р. була подарована Г. Милорадовичем Чернігівській архівній комісії (Черниговские губернские ведомости. – 1899. – № 1930 (3 сент.). – С. 1; Добровольский П.М. Описание Исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Ч. 2. – С. 99–100; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог /Сост. Корноухов Е. – Чернигов, 1915. – Отдел исторический. – С. 21–22).
31. Україна – козацька держава. – С. 609. Можливо, колись така аббревіатура була на прототипі.
32. ЧІМ. – Інв. № Хж-247. Схожий портрет зберігався у Музеї українських старожитностей В.В. Тарновського (Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов //Чернігівська старовина: Зб. наук. пр. – Чернігів, 1992. – С. 139). Варто зауважити, що герб «Лебідь» прикрашав надгробок В.К. Дуніна-Борковського, що колись був вміщений у снігах Успенського собору Єлецького монастиря. (Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. – С. 139–140). До 1941 р. він зберігався у Чернігівському державному музеї (Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історико-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1931. – С. 24). Нині його доля невідома.
33. Малюнок печатки люб'язно надав харківський історик О. Однороженко.
34. ЧІМ. – Інв. № Хп-32. У збірці В.В. Тарновського зберігалася збільшена копія цієї гравюри (Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – С. 71, № 673). Не виключаємо, що нині вона зберігається в Національному художньому музеї, куди потрапила у 1925 р. (Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом /Укл. Белікова Г., Членова Л. – К., 2006. – С. 164, № 145). На це вказують однакові розміри полотна та джерело надходження (мал. 22).
35. Ситий І.М. Особові та посадово-службові печатки XVII – початку XIX ст. – С. 58.
36. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. – W Lipsku, 1841. – Т. VI. – S. 180.
37. Ibid. – S. 182.
38. Ibid. – S. 181, 183.
39. Детальний аналіз трансформацій імені та прізвища Дуніних-Борковських на Чернігівщині подав В. Шугаєвський (див. Шугаєвський В. Вказ. праця).

СИТИЙ І.

Кустодії печаток козацької України

Широке запровадження в повсякдення паперу припадає в Україні на XVI ст. Відповідним чином це позначилося на сфрагістичній практиці. Важкі вислі печатки пергаментних грамот були швидко витіснені прикладними паперово-восковими печатками. Вони мали суттєві переваги стосовно своїх попередників – дешевизна, доступність матеріалів, простота техніки нанесення відбитка. Окрім цього, з'явилися соціально-правові чинники, які вимагали нових сфрагістичних практик. Маємо на увазі заміну княжого права на шляхетське, що призвело до різкого збільшення користувачів печаток та кількості документів, до яких треба було їх прикладати. Проте паперово-воскові печатки були вразливі до механічних пошкоджень. Для їхнього захисту, збереження винайшли кустодію (від лат. *Custos* – вартовий, охоронець). Термін «печатка під кустодією» означає окремий вид печаток, у яких спеціальний папірець накладався на відбиток для його збереження¹.

Перші зразки паперових кустодій зустрічаємо вже на документах Січі 1590-х років². Потім ця практика органічно продовжилася у створеній Богданом Хмельницьким козацькій державі, яка отримала в літературі назву Гетьманщина.

Розповсюдженими формами кустодій в Гетьманщині були прямокутник, квадрат, овал, ромб, трапеція (мал. 1–5)*. Овальні та прямокутні кустодії доповнювалися часто-густо фігурним носиком (мал. 5а). Зустрічаються кустодії з ажурно вирізаними краями у вигляді хрестиків, розеток, сніжинок, квіток, пагонів (мал. 6–7, 7а). Вони мають прямий зв'язок з народним мистецтвом виготовлення візерунків – витинанками. Ускладнення форм кустодій припадає на останню чверть XVII ст., що віддзеркалює вплив т. зв. високого бароко.

Варто зауважити, що форми кустодій не були стандартизовані. На використання кустодій тієї або іншої форми впливали особисті смаки канцеляриста, традиції відповідної канцелярії. Наприклад, канцеляристи земського суду Менського повіту вирізали 1778 р. під печатки кустодії у вигляді серця (мал. 8), а у 1780 р. – у вигляді ромба³.

З XVI ст. відомий і міжаркушевий спосіб фіксації відбитків⁴. У цьому випадку на зовнішньому боці аркуша, складеного навпіл, писався текст. Потім, між складеними частинами аркуша, на рівні кінця тексту клався віск, а штемпель прикладався з того боку, де був написаний текст. Таким чином сам документ відіграв роль кустодії (мал. 9). Цим способом користувалися при затвердженні офіційної документації, в першу чергу, гетьманських універсалів.

У XVII ст. досить популярною була відрізна кустодія, коли на останньому аркуші документа під текстом робився виріз на 3-х боках у вигляді прямокутника або трапеції, після чого вирізана частина аркуша відгиналася угору і під неї клався віск, потім до її зовнішнього боку прикладався штемпель (мал. 10).

У випадках, коли документ був написаний на кількох аркушах, його зшивали ниткою або стрічкою, кінці якої пропускали через заготовки печаток, ще до прикладання їх до документа (мал. 11, 11 а). Задля естетики кінці стрічки викладали деінде бантом. Таким чином документ гарантувався від підробки. Витягти аркуш або замінити його новим, не зруйнувавши відбитка, було неможливо.

Ще один варіант кустодії був таким. Останній аркуш зшитка залишали порожнім. На рівні кінця тексту на попередньому аркуші робилися два паралельні розрізи на відстані 5–15 мм один від другого, довжиною від 1/3 до 2/3 ширини аркуша. Кінці цих розрізів зводилися в

* Всі мал. див. на кольорових вклейках 11,12.

одну точку прямою або фігурною лінією. Потім вирізану частку загинали до аркуша з текстом, накривали нею заготовку відбитка і прикладали штемпель. Робили кустодію і в такий спосіб: на останньому аркуші документа різали косу риску від правого боку довжиною 15–20 мм, яку протягували паралельно краю ще кілька сантиметрів, в залежності від місця, не зайнятого текстом і кількості осіб, які прикладали печатки. Потім надрізаний клаптик паперу загинався таким чином, щоб зовнішній бік аркуша опинився прямо під текстом і паралельно йому (мал. 12)⁵.

Слід зазначити, що описані кустодії складні у виготовленні, потребують певного досвіду і тому, як правило, притаманні документам, виготовленим потужними канцеляріями. До них відносяться, насамперед, Генеральна військова канцелярія та полкові канцелярії, де були зосереджені кваліфіковані кадри. Чудовим взірцем високохудожньої кустодії, яку виготовили канцеляристи Генеральної військової канцелярії, є прорізна кустодія на універсалі від 3 грудня 1760 р.⁶ При розмірі документа 60,6x48 см, її розмір 19x23 см. Композиція поля кустодії багатосюжетна: печатку обіймає складна рамка, угорі – шолом увінчаний графською короною, над якою герб Росії, обабіч герба на списках сидять короновані орли, під якими козацькі клейноди – булави і пірначі, обабіч печатки вирізані зображення прапорів, рушниць, гармат, шабель, бойових сокир, бомб та барабанів. Всі названі фігури обіймають примхливо переплетені гілки, увінчані квітками та гронами винограду. Фактично композиція є відтворенням державних клейнодів України, Росії та особистого герба Кирила Розумовського. Вона точно підкреслює автономний характер української державності і слугує гарною ілюстрацією тези, що сфрагістичні дані допомагають реконструювати політичну історію (мал. 13). Слід зазначити, що кустодії цього різновиду вирізали з попередньо нанесеного малюнка. Іноді їх задля збереженості пришивали (мал. 7). У збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського під художніми кустодіями виявлено 5 гетьманських печаток, 3 міських, 1 церковна та 1 печатка посадової особи.

Ще один зразок високохудожньої кустодії міститься на універсалі Генеральної військової канцелярії від 15.05.1748 р. на уряд отамана генеральної артилерії Петру Юркевичу. Цей документ скріплений круглою, діаметром 46 мм, печаткою. На ній зображений козак та вміщений напис: “ПЕЧАТЬ МАЛО' РОССІИ ВОЙСКА ЕА ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО”. Відбиток зроблений на червоному воску. Кустодія прорізна, 165x195 см. Угорі вирізаний герб Росії в обрамленні гілок і квітів, що переплітаються; обабіч та під печаткою – трапецієподібні прапори з гербом Росії та прапори з двома хвостами з козацькими хрестами, нижче – гармати, литаври з палками та 36 ядер. Тло фігур вкрите насічкою та наколкою. Звертають на себе увагу наступні моменти. Це – реалізм, більше того – натуралізм у зображенні палок для литавр. Голови орла поділяє хрест, що за канонами геральдики неприпустимо. І найголовніше: козацькі прапори перекривають імперські (мал. 14). Знову стикаємося з проявом свідомої державницької позиції українців⁷.

Практикували в Гетьманщині одну кустодію на кілька печаток (мал. 14а).

У другій половині XVIII ст. зустрічаємо поодинокі випадки коли на вирізану кустодію ставили сургучеву печатку. Прикладом може слугувати печатка земського писаря Андрія Паскевича 1767 р.⁸ У цьому випадку кустодія втратила функцію захисту печатки і залишила декоративну, естетичну (мал. 15).

Панування з середини XVIII ст. сургучевого відбитка поступово витіснило кустодію на маргінеси, адже сургуч та паперова кустодія не сумісні чисто з технічних причин, та і сам по собі сургуч значно міцніший аніж віск. Проте сказати, що кустодія остаточно зникла з сфрагістичної практики не можна адже і сьогодні її застосовують у спеціальних документах, таких як грамоти, патенти тощо.

Перелік ілюстрацій на кольорових вклейках: 1–10 – вкл.11, 11–15 – вкл.12:

1. Трикутна кустодія.
2. Ромбовидна кустодія.
3. Прямокутна кустодія.
4. Печатки під трапецієвидною кустодією.
5. Овальна кустодія з носиком.
- 5а. Прямокутна кустодія з носиком.
6. Кустодія у вигляді квітки (сніжинки, хреста).
7. Кустодія у вигляді квіток та пагонів.
- 7а. Кустодія у вигляді квітів.
8. Серцевидна кустодія.
9. Міжаркушева фіксація відбитка печатки.
10. Відрізна трапецієвидна кустодія.
11. Печатка під бантом.
- 11а Печатка під кустодією – сніжинкою на стрічці.
12. Кілька печаток під прямокутною кустодією.
13. Художня прорізна кустодія, 1760 р.
14. Художня прорізна кустодія, 1748 р.
- 14а. Дві печатки під однією художньою прорізною печаткою.
15. Художня кустодія під сургучевою печаткою.

-
1. Гавриленко В. Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – К., 1977. – С. 26
 2. Сас П. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К., 2010. – С. 83, 85.
 3. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 674. – Оп.1. – Спр. 112. – Арк. 13зв., 15; Ситий І. Особові та посадово-службові печатки XVII – початку XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) //Сіверянський архів: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2010. – Вип. 4. – С. 61.
 4. Титов А. Печати древней Беларуси: очерки сфрагистики. – Минск, 1993. – С. 69.
 5. Титов А. Печати древней Беларуси: очерки сфрагистики. – Минск, 1993. – С. 74; Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського (ЧОІМ). – Інв. № Ал-864. – Арк. 2.
 6. ЧІМ. – Інв. № Ал-501/15/65. – Арк.1.
 7. ДАЧО. – Ф. 674. – Оп.1. – Спр. 108. – Арк. 4.
 8. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп.1. – Спр. 2246. – Арк. 4; Ситий І. Печатки ніжинських греків //Сфрагістичний щорічник. – К., 2013. – Вип. 4. – С. 460.

11. Кустодії печаток

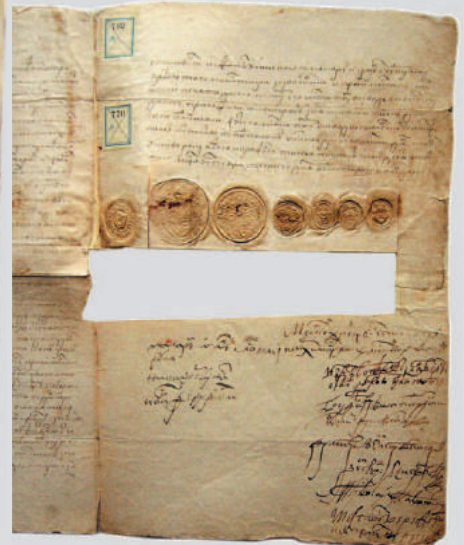
12. Кустодії печаток

11a

11

12

13

14

15

16

АРЕНДАР Г.

Значик Ніжинського золотарського цеху 1786 року

Надання польським королем Сигізмундом III 1625 р. Ніжину магдебурзького права сприяло економічному піднесенню міста, а відтак інтенсивному розвитку цехового устрою.

Уже в 30-х – 40-х рр. XVII ст. у Ніжині існувало 8 ремісничих корпорацій. Найчисленнішим серед них був ковальський цех. До нього входили майстри різних професій: ковалі, слюсарі, замочники, котлярі, шабельники, золотарі, дзигармістер, столярі, римарі. У цеховій книзі об'єднання під 1634 р. зареєстровано 42 майстри, поміж них – три золотарі: Сава Золотар, Степан Злотник, Микола Золотар¹.

З другої половини XVII ст. і до кінця XVIII ст. Ніжин був важливим центром ремісничого виробництва. Так, якщо напередодні Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. у місті працювало понад 100 майстрів², то на середину 1780-х рр. – 657 осіб, при цьому кількість цехів залишалась незмінною. На той час серед членів ковальського цеху налічувалося 8 майстрів золотих і срібних справ³. Із впровадженням “Ремісничого положення” 1785 року ремісники однієї спеціальності, якщо їх у місті працювало не менше 5 осіб, могли створювати самостійний цех⁴.

Скориставшись цим правом, ніжинські золотарі, яких у 1786 р. нараховувалося 20 чоловік, виокремились з ковальського цеху і створили самостійну “серебряническую” управу⁵. На початку XIX ст. до її складу входило 6 майстрів: “двоє дворян, троє міщан і один грек”⁶. Пріснував цех до ліквідації ремісничих організацій 1902 року.

Майже кожне ремісниче об'єднання мало свій цеховий будинок. Тут відбувалися цехові збори, церемонія посвячення у майстри, відзначалися свята, здійснювався обряд поховання. У світлиці будинку зберігалися головні сакральні і ритуальні цінності корпорації: ікони, зокрема патронів цеху, прапор, печатка, емблема (так звана цеха, ціха, цешка) із зображенням знаряддя праці, яку використовували для скликання ремісників до цехового будинку, та скринька зі статутами, привілеями, списками членів цеху, касою та нагайкою, вживаною при посвяченні в майстри⁷.

Важливу роль у житті ремісничих організацій відігравали прапори, започатковані середньовічними європейськими цехами, які були не лише виробничими об'єднаннями, але й осередками народного ополчення. Кожен цех утворював очолюваний майстром окремий загін зі своїм знаменом. Згодом цеховий прапор став символом професійного об'єднання ремісників, шанованою ними святинєю. У день вибору старшини цеху прапор розташовували спочатку біля воріт будинку діючого цехмістра, потім всім братством урочисто переносили до будинку його наступника, а звідти – до цехового будинку⁸. Прапори виносили з цехового будинку під час церемоній або похорону членів цеху. Цехові ремісники були активними учасниками загальноміських свят, військових парадів, релігійних процесій. Вони несли попереду кожного ремісничого об'єднання цехові прапори, емблеми, різнокольорові свічки, а також мали при собі зброю, з якої салютували.

Дослідниця цехової обрядовості Євгенія Спаська під час перебування на різдвяних канікулах у Ніжині 1923–1924 рр. занотувала спогади пічника ніжинської гончарної управи Никифора Блюдо: “И ... на “Маковея” и на “Крещение” и на “казенные праздники” – старшина всех цехов шел впереди всех (!) с булавой (!) и в “кунтусе”, а за ним двенадцать цехмистеров тоже в кунтусах со знаменами цехов, а уж потом! – хоругви, хор, духовенство!” Гончар цього цеху Василь Андрійович Пархоменко згадував: “Кунтусы ... были... длинные синие с двумя золотыми полосками внизу рукавов и на воротнике с поясом широким в позументе... В каждом

цехе было две хоругви, во время процессий их было 24, а знамен 15 – так как у некоторых цехов было по 2 знамени – старое и новое” (зокрема, у столярного цеху 1855 р. та 1894 р. – Г.А.)⁹.

Прапороносці виділялися особливим одягом. Так, у полтавських цехах прапороносці були одягнуті в “чемереки”, обшиті, як і їх чорні пояси, срібним галуном. Високі чорні шапки прапороносців мали червоний гостроконечний верх, що згинався набік¹⁰.

До обрядових функцій цехів належало також поховання членів свого братства. За свідченням того ж Блюдо: “Цеховых” хоронили торжественно – видавали из “управы” – (даром!) сукно, парчу и хоругви!”¹¹. Почесних майстрів, знатних та заможних небіжчиків проводжали в останню путь усі цехи зі своїми прапорами і покривалами на труну, так званими сукнами. За такий супровід цехи отримували грошову платню, розмір якої залежав від достатку померлого¹².

За зразком військових цехові прапори виготовляли з дорогих тканин – сукна, щільного шовку, оксамиту переважно червоного, синього, зеленого, жовтого кольорів. Полотнища прапорів мали форму видовженого по горизонталі прямокутника, стилізованого прямокутника зі скошеним або роздвоєним кінцем, квадрата і трикутника. Довжина становила від 100 до 180 см, ширина від 50 до 130 см. Полотнище однією стороною кріпилося до дерев’яного або металевого древка, довжиною приблизно 3 м, діаметром 4–5 см. Для естетичної привабливості держак фарбували у блакитний, зелений та інші кольори або смугами різного кольору. Угорі його увінчували алебардою (сокирою), списом, кулею з хрестом чи орлом¹³. На виготовлення прапора та його реставрацію витрачали чималі кошти, тож деякі цехи не в змозі були його замовити. Приміром, за часів Шафонського у ніжинських гончарів прапор був відсутній “по недостатку”¹⁴.

Зазвичай на прапорах відтворювали зняття праці ремісників, їхні вироби, лики святих, зокрема покровителів цехів чи міста, почасти зазначали назву клейнода (“прапор”, “знамено”, “корогва”, “значок”, “знак”, “значик”), час виготовлення, назву цеху, прізвища цехової старшини, а також майстра, який виготовляв прапор.

На сьогодні маємо описи 13 ніжинських цехових прапорів XVII–XVIII ст., які не збереглися, але свого часу детально були опрацьовані О. Шафонським та Є. Спаською.

Як свідчення тогочасного світогляду українців, серед зображень переважають релігійні сюжети: дванадцять та великі празники (Св. Трійця, Різдво Христове, Хрещення, Воскресіння, Покрова), образи Спасителя, Богоматері, святих. Ніжинський ткацький цех мав “знамя голубое гродетуровое”*, з одного боку якого “положение риз Пресвятыя Богородицы”, з іншого – “Богоматери стоящей, над которой держат корону Саваофъ и Иисусъ” (Коронування Богоматері – Г.А.)¹⁵. Шевський цех, ймовірно, мав за патронів св. Кузьму і Дем’яна, їх образи відтворені на прапорі кінця 70-х рр. XVIII ст.¹⁶ За спогадами майстра Василя Пархоменка, “праздник сапожников – Кузьма и Демьян...”¹⁷ До речі, у київських шевців також улюбленими святими були Кузьма і Дем’ян, образи яких були на трьох корогвах – 1853, 1865, 1870 рр.¹⁸ Популярними серед цеховиків Ніжина були зображення архістратиґа Михаїла, святих воїнів Георгія, Федора Стратілата, Димитрія, які представлені на прапорах ковалів, музик, шевців, калачників, кравців¹⁹. На прапорах столярної управи 1855 та 1894 років, окрім євангельських сцен, намальовано одного з найбільш шанованих українцями святих – Миколая Чудотворця²⁰. Доповнюють релігійну тематику сакральні символи: хрести, янголи, зірки, скрижалі, потири, кадила, виноградна лоза.

Майже на всіх прапорах репрезентовано зняття праці та вироби, які найбільш повно відображують специфіку ремесла. На прапорі шевського цеху намальовано з обох боків золоту підощву, ткацького цеху – човник, різницького – срібну сокиру з золотим топорищем²¹. Наприкінці XIX ст. у ніжинських гончарів “знамя ... было черное бархатное, с иконой Спасителя и с золотыми эмблемами: гончарным кругом, молотком и лопаткою”²². В об’єднаного цеху

* Гродетур – цупка шовкова однобарвна тканина.

кравців і кушнірів на малиновому штофному* прапорі 1778 року зображені “ножницы и такая толкачка или мушта как и у сапожников, которою портные, кушнѣры прибывают рубцы”, на звороті – праска і локоть²³. Подібні інструменти – ножиці, наперсток, праску намалював художник Матвій Буда у 1881 р. на темно-червоному сукняному прапорі кравецького цеху. На прапорі столярного і стельмашівського цеху з одного боку бачимо циркуль, косинець, лінійку, з іншого – колесо з написом: “Знак Ніжинской каретнической управы 1855”, столярна управа в 1894 р. мала лише зображення кутівника. Калачницький цех представив зразки своєї продукції – “увенчанный короной крендель, ниже “пасха” (кулич) на тарелке”²⁴.

Окрім зазначеного, на прапорах бачимо державну і місцеву символіку. Так, за даними Шафонського, кравці і музики мали на прапорі вензель Катерини II, а останні – також і герб Ніжина. За описами Спаської, царські вензели були на прапорі столярів, каретників, кравців, калачників. Є. Спаська на відміну від О. Шафонського відтворила в оригіналі написи на прапорах, з яких дізнаємося про назву клейнода – “знамено”, “знак”, “значок”, імена і прізвища цехової старшини та майстра, що виготовляв прапор, назву цеху, дату виготовлення.

Краї прапорів оздоблювалися різноколірною каймою, позументом, галуном, торочками, у кутах пришивалися китиці. Держак, до якого кріпилося полотнище, увінчувався залізною алебардою (сокирою), деколи – списом, дерев’яною кулею з орлом.

Після закриття 1902 року ремісничих управ прапори разом з хоругвами, поховальними сукнами, образами були передані цехмістрами до ніжинських церков²⁵. Частина цехових речей і документів потрапила до міської управи. Того ж року ніжинський міський голова І.Л. Дейкун у відповідь на звернення губернатора Є.К. Андреевського передав до музею Чернігівської губернії вченої архівної комісії (ЧАК) 12 пам’яток цехового устрою – прапор, печатку, ціху срібної управи та 9 печаток інших корпорацій²⁶. Нині в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається лише цеховий прапор (інв. № И-2714) та печатка кравецького цеху (інв. № И-3265), місце знаходження інших речей невідоме.

Уперше доволі розгорнутий опис прапора із зазначенням розміру та деяких конструктивних елементів, втрачених пізніше, з’явився у газеті “Черниговские губернские ведомости” у травні 1902 р.²⁷ Невдовзі його доповнили прочитаним на пам’ятці написом²⁸. 1908 року цеховий раритет експонувався на виставці XIV Археологічного з’їзду в Чернігові²⁹. Згодом зберігався у Чернігівському з’єднаному історичному музеї міському і вченої архівної комісії³⁰. З 1925 р. – у зібранні Чернігівського державного музею. Під час II Світової війни переховувався у Чкаловському краєзнавчому музеї³¹. Повоєнні дослідники українського золотарства І. Спаський та М. Петренко у своїх монографіях окрім описової частини вмістили чорно-білі світлини прапора³². Спаський відзначив, що Ніжин у XVII–XVIII ст. був найбільшим центром ювелірного ремісничого виробництва на теренах Чернігівщини. На його думку, в 80-х рр. XVIII ст. золотарством у місті було зайнято до двох десятків чоловік, враховуючи підмайстрів та учнів.

До сьогодні пам’ятка як витвір металопластики не досліджувалася, потребує уточнення атрибутика. Вирізняється цеховий прапор золотарів від згаданих вище насамперед матеріалом. Він виготовлений з двох мідних золочених платівок розміром 48,5 x 93 см, які склепані між собою. Має форму прямокутника з двома косицями (висота між крайніми точками косиць 25 см). Ліворуч до нього прикріплена золочена мідна трубка (d – 2 см) з хомутами жорсткості, в яку вставлялося деревко. Композиційна схема аналогічна іншим прапорам: у центрі – з обох боків карбовано в одному стилі накладні овальні посріблені³³ (в усіх публікаціях – срібні), місцями золочені медальйони розміром 28 x 21 см; 27 x 22 см. По всьому периметру прапор оздоблений “позументом” – мідною посрібленою смугою (ширина 2,5–3 см) рослинно-рокайлевого орнаменту у вигляді канфарених мушлів та акантового листа. По нижньому краю прапора та

* Штоф – дуже цупка шовкова тканина різних переплетень.

верхньої косиці на “S”-подібних гачках – вісім мідних підвісок, дві з яких – первісні, імітують китиці, інші – пізнішого походження, у вигляді циліндра з ковпачком.

На одному з медальйонів умілою рукою майстра реалістично відтворена сцена відправлення служби. На престолі, вкритому вишуканою скатертиною, стоять сакральні предмети – потир, дарохранильниця, Євангеліє в металевій оправі, які за стильовими особливостями відповідають часу створення пам’ятки і, вірогідно, є витворами ніжинських сріблярів. Ліворуч поряд з престолом зображений на повний зріст святий, фігура його пропорційна, зодягнутий у традиційне вбрання священика: підризок, фелон, епитрахиль, поручі. Праву руку він підняв у благословляючому жесті, у лівій – тримає напрестольний хрест. Лик святого продовгуватий, наділений правильними рисами, очі виразні із зосередженим поглядом, волосся довге пряме, спадає на плечі. Довкола голови променистий німб і напис: “**Прпвныи оцъ нашъ Андронікъ Златаръ АлѢандрійскаго**”. Угорі на тлі променів – Всевидяче Око, обабіч – два херувими. Біля підніжжя престолу вирізано дату заснування цеху “**1786 года мѣца ІЮНА 6 числа**”. Композиція насичена рясними карбованими рослинними мотивами, характерними для українського золотарства та іконопису XVIII ст., які бачимо на престолі, скатертині, підлозі, по особливому декоративно виглядає вбрання (*кольор. вкл. 13*).

Зображення пр. Андроніка на цеховому прапорі не випадкове. За переказами, він жив у V ст., працював золотарем у столиці Сирії – Антіохії, був заможною людиною. По смерті дітей став ченцем одного зі скитів біля Олександрії³⁴. Очевидно, ніжинські золотарі, створивши самостійний цех, мали його за патрона. До речі, він був також небесним покровителем київських ювелірів. У Національному музеї українського народного декоративного мистецтва зберігається шовкова корогва срібного цеху 1869 р. на якій пр. Андронік зображений за карбуванням медальйона на оправі Євангелія. За фігурою святого на полиці стоять вироби сріблярів – потир, хрест, дарохранильниця, зірдиця на дискосі³⁵.

Сцена відправлення служби оточена гарно обробленим вишуканим рокайлевим обрамленням з поодинокими квітами, на тлі якого ліворуч зображено колесо, під ним карбовані у стилі рококо наближено до оригіналу світські витвори сріблярів – кавник зі спіралевидними лопатями, настінний свічник на хвилястій галузці, а праворуч – чайник, орнаментований мушлями, з носиком схожим на голівку птаха з розкритим дзьобом. Долі у декорованій рамці – годинник з римськими й арабськими цифрами, стрілки якого показують дев’ять годин. Рокайлева облямівка другого медальйона, вочевидь, виконана іншим майстром, вона поступається технікою карбування, розмаїттям форм мушлів, виглядає дещо спрощено і сухувато. Горішню частину овала займає велика накладна золочена літера “Н” під короною, яку М. Петренко помилково розшифрував як “Ніжинський”. Насправді маємо імператорський вензель Миколи першого (“Н”), який з часом втратив цифру “Г” (в інвентарній книзі музею за 1948 р. про неї не згадується), на місці її кріплення є отвір від заклепки. Аналогічний вензель можна бачити на російських мідних монетах 1839–1848 рр.³⁶, медалях “За усердие”, “За защиту Севастополя” тощо. Поряд з літерою є ще кілька отворів, відомо, що з кожним новим царюванням вензель поновлювався (*кольор. вкл. 14*).

На нижньому полі медальйона карбовано два сюжети. З лівого боку представлений у натуралістичній манері інструментарій для визначення ваги та якості дорогоцінного металу: рука з декоративною драпіровкою на рукаві якби іззовні подає терези з двома звисаючими шальками, поряд на підлозі – пробірний камінь, в’язка пробірних голок у вигляді пластин³⁷ та стара срібна посудина для переплавлення. М. Петренко помилково вважав, що тут відтворені атрибути цеху – в’язка ключів і скринька, камінь взагалі не розгледів. Ваги, пробірний камінь і голки цех отримували з магістрату³⁸. З протилежного боку – зображення святого живописця (на думку І. Спаського – євангеліста Луки³⁹), який сидить за мольбертом, працюючи над написанням голови чоловіка, у правій руці тримає пензель, ліва прикрита палітрою з фарбами.

13. Значик ніжинського цеху

14. Значик ніжинського цеху

Майстер зобразив святого у природній позі, одягнутого у хітон і просторий гіматій з майстерно викладеними складками. Щоправда, невелика за розміром сюжетна площина не дозволила повноцінно відтворити постать святого, наділити обличчя індивідуальними рисами.

Вздовж краю прапора, що прилягав до древка, канфареником вибито крапковий напис, що відповідає тогочасному правопису: “СООРУЖЕНЪ: СЕЙ: ЗНАЧИКЪ: Ѡ УПРАВИ: СРЕБРЕНИЧЕСКОЙ: НѢЖИНСКОЙ: ЗА УПРАВНОГО: СТАРШИНИ: ФЕДОРА СТЕФАНОВА: ШНУРЧЕВСКОГО: И ТОВАРИЩЕЙ: ЕГО: ПЕТРА: КОРСАКЕВИЧА: ИВАНА: ПАЛИВОДИ: ТАКОЖЪ И ГЛАСНОГО: ИОСИФА: КОНВѢСАРЕВА ВСЕЮ: УПРАВНОЮ: БРАТИЕЮ: КОШТОМЪ: И СТАРАНИЕМЪ ИХЪ: 1786: ГОДЪ: ИЮНѦ: 6: ДН...”.

Отже, з напису отримуємо важливу інформацію про назву клейнода і цеху, час його заснування та прізвища майстрів, причетних до створення значика. Принагідно зазначимо, що цех щорічно з кола майстрів обирав управного старшину і двох старшинських товаришів, окрім того раз на три роки – гласного міської думи⁴⁰. Їхні прізвища присутні на значику.

Виходячи з емблематики прапора, цех об’єднував, очевидно, крім золотарів, годинників (у 1782 р. у місті працював один майстер) та живописців (разом з малярами 1782 р. їх нараховувалося 11 осіб)⁴¹. Але їм належала другорядна роль. З названих імен відома професія лише Петра Корсакевича, який був сріблярем. У Національному музеї історії України зберігається потир його роботи з написом: “Въ граде Нежине сооружена сія чаша рабом божіим Василямъ съ женою Агафиевой сочади и родомъ Глушков за отпущение грехов 1795 года февраля 7 дня майстром Петром Корсакевичемъ”⁴². Як правило, на чолі цеху стояв цехмістер титульної спеціальності. Інші імена могли належати представникам не основної професії.

Прапор увінчувало мідне навершя у вигляді списа із секирою, встановлене над вензелем Олександра III (не збереглося). Одночасно з прапором до музею ЧАК було передано древко довжиною 2 сажні (4 м 26 см), в іншому джерелі – 5 аршин, тобто 3 м 55 см з двома мідними кулями, яке було втрачене⁴³. Майже за 200 років свого існування пам’ятка зазнала й інших втрат і пошкоджень. З 17 первісних підвісок збереглося лише дві, з обох боків втрачені смуги “позументу” довжиною 17,5 см та 7 см, зазнали деформації власне прапор (полотнище), медальйони, орнамент по краю, подекуди були розриви металу, в окремих місцях – інтенсивна корозія. До відкриття нової експозиції музею в 1979 р. прапор був реставрований. Художники-реставратори А. Марченко та В. Драган розібрали прапор на деталі, здійснили рихтування полотнища, медальйонів і позументу, видалили корозію, запаяли розриви⁴⁴. З того часу клейнод постійно перебуває в експозиції музею.

Значик Ніжинського сріблярського цеху є не лише визначною пам’яткою українського цехового прапорництва, але одночасно й оригінальним витвором металопластики ніжинських золотарів кінця XVIII ст.

1. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. //Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 315–316.
2. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 444.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 476–477.
4. Ремесленное положение. – СПб., 1785. – С. 24, положение 4.
5. Крапивний Р. Ремесла Ніжинського полку в контексті економічного розвитку Лівобережної України (середина XVII – кінець XVIII ст.) //Ніжинська старовина. – Вип. 15 (18). – К., 2013. – С. 19–24.
6. Морозова А. Историко-статистичний опис Ніжина та Ніжинського повіту 1804 р. //Ніжинська старовина. – Вип. 10 (13). – К., 2010. – С. 123.
7. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 30–31.
8. Корусь Е. Коштом всей братии //Антиквар (Київ). – 2012. – № 5 (63). – С. 84.
9. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ад-3108. – Арк. 13, 13 зв., 14.
10. Балушок В. Вказ. праця. – С. 28.

11. ЧИМ. – Інв. № Ад-3108. – Арк. 13зв.
12. Шафонский А. Указ. соч. – С. 297.
13. Ситий І. Цехові прапори Лівобережної України //Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLX. – Кн. 2. – Львів, 2010. – С. 163–173.
14. Шафонский А. Указ. соч. – С. 483.
15. Там же. – С. 482.
16. Там же. – С. 480.
17. ЧИМ. – Інв. № Ад-3108. – Арк. 14.
18. Щербаківський Д. Козак Мамай. Мистецько-етнографічні праці. – Харків, 2008. – С. 39.
19. Шафонский А. Указ соч. – С. 480–483.
20. Ситий І. Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України //Ніжинська старовина. – Вип. 11 (14). – К., 2011. – С. 59–60.
21. Шафонский А. Указ. соч. – С. 480–482.
22. ЧИМ. – Інв. № Ад-3108. – Арк. 14.
23. Шафонский А. Указ. соч. – С. 480–481.
24. Ситий І. Щоденник Євгенії Спаської ... – С. 59–60.
25. ЧИМ. – Інв. № Ад-3108. – арк. 14.
26. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1900–1902. – Чернигов, 1902. – Отдел первый. – С. 34–35; Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 28–29. – С. 2.
27. Ценный дар историческому музею Черниговской Губернской Архивной Комиссии //Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2848. – С. 1.
28. Труды Черниговской... – С. 34–35.
29. Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Исторический отдел. – С. 10–11.
30. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – Отдел исторический. – С. 33, № 705.
31. Фонди ЧИМ. – Оп. 5. – Арк. 17, Арк. 186зв. – № 3091.
32. Спаський І.Г. Дукачі і дукачі України. – К., 1970. – С. 54–57; Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1969. – С. 27–28, 31.
33. Фонди ЧИМ: Список № 23 експертизи експонатів Чернігівського історичного музею, проведеної держінспекцією пробірного нагляду Мінфіна СРСР по Білоруській РСР. – С. 78, № 3083.
34. Настольная книга для священно-церковно-служителей / Издательский отдел Московского патриархата. – М., 1993. – С. 405.
35. Корусь Е. Указ. соч. – С. 85.
36. Дьячков А., Уздеников В. Монеты России и СССР. – М., 1978. – С. 464.
37. Гольдберг Т., Мишуков Ф., Платонова Н., Постникова-Лосева М. Русское золотое и серебряное дело XV–XX веков. – М., 1967. – С. 142.
38. Ремесленное положение... – С. 28, положение № 29.
39. Спаський І. Вказ. праця. – С. 55
40. Ремесленное положение... – С. 25, положение 9; Городовое положение. – СПб., 1785. – С. 48, положение 160.
41. Шафонский А. Указ. соч. – С. 476–477.
42. Петренко М. Вказ. праця. – С. 165.
43. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2848. – С. 1; Труды Черниговской... – С. 35.
44. Фонди ЧИМ. Паспорт № 2714 художественного произведения; Дневник реставратора к паспорту № 2714.

БЛАКИТНИЙ М.

**Реліквії російсько-французької війни 1812 року в колекції
Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.
Шабля генерала В. Костенецького**

У Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського серед багатьох раритетів, які відтворюють історію не лише Чернігівського краю, зберігаються й унікальні предмети, пов'язані з часами російсько-французької війни початку ХІХ ст. – це холодна і вогнепальна зброя, нагороди, прапор, особисті речі.

У 1899 р. до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії І.І. Білозерський передав кілька старовинних предметів, серед яких була «шпага» та кілька документів, що належали відомому учаснику війни 1812 р. легендарному генералу В. Г. Костенецькому.

Василь Григорович Костенецький (1766–1831) – генерал-лейтенант російської армії українського походження, герой російсько-французької війни 1812 р., начальник артилерії армії під час Бородинської битви. Походив з дворян Чернігівської губернії. Народився у с. Вирівка нині Конотопського району Сумської області. Детально дворянський рід Костенецьких був розписаний В. Модзалевським у «Малороссийском родословнике» (т. 2). Відомий дослідник виводив походження роду з середини ХVІІ ст. від шляхтича Назарія Костенецького з Корсунського полку [1].

У «Военной энциклопедии» 1913 р. сказано, що «благодаря канцелярской путанице, Костенецкий за боевые отличия трижды получил золотое оружие с алмазами и с надписью «За храбрость» и дважды орден св. Анны 1 степени с алмазами (вместо трех ошибочных боевых наград Костенецкий был пожалован Высочайшим рескриптом и орденом св. Владимира 2 степени)» [2]. В іншій енциклопедії зазначено, що В. Костенецький серед інших нагород мав три золоті шпаги «За храбрость» з діамантами [3].

У каталозі Чернігівського з'єднаного музею за 1915 р. написано: «№ 621. Шпага в медных вызолоченных ножнах, с надписью «За храбрость», принадлежавшая герою войн конца ХVІІІ и начала ХІХ в.в. генералу В.Г. Костенецкому (1831 г.). Дар его внука И.И. Белозерского, из г. Борзны» [4].

Детальна історія появи реліквії у музеї наступна [5]. Після смерті В.Г. Костенецького у 1831 р. клинок отримали у спадок родичі генерала по лінії його сестри Параски, яка була одружена з Данилом Васильовичем Білозерським, племінники – Микола і Іван Даниловичі Білозерські. Після того, як у 1870 р. помер М.Д. Білозерський, шабля перейшла до його племінника – видавця Івана Івановича Білозерського. Останній, у 90-х роках ХІХ ст. мешкав у м. Борзна Чернігівської губернії [6]. У 1899 р. І.І. Білозерський передав шаблю через чернігівського губернатора Є.К. Андреевського до Чернігівської губернської вченої архівної комісії, де вона і зберігалася. У 1908 р. клинок був представлений на виставці, створеній до ХІV Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувався у Чернігові [7].

Під час Другої світової війни була втрачена фондова документація й інвентарні книги. Про те кому ж належала шабля фактично забули. «Каталог коллекции холодного оружия», підготовлений музеєм у 1990 р., описує пам'ятку так: «... сабля русская произвольная офицерская середины ХІХ в., золотое оружие» [8].

Кілька років тому випадково віднайшли стару інвентарну картку, яка була складена після Другої світової війни. Там про «шпагу» періоду війни 1812 р. з інвентарним номером № И-2951 є наступна інформація: «Шпага генерал-лейтенанта Василия Григорьевича Костенецкого –

участника Отечественной войны 1812 г.». Старий інвентарний номер (до 1941 р.) – № И-2566.

Ця холодна зброя належить до легкокавалерійської офіцерської шаблі 1798 р. Очевидно, за роки користування і зберігання вона зазнала суттєвих змін і трансформації, а саме: на дужці ефесу зроблено отвір, лівідовано перехрестя і оригінальний напис на дужці та зроблено новий, клинок отримав нові піхви. Параметри: довжина шаблі – 96,5 см, довжина клинка – 84,5 см, основа клинка – 2,7 см, руків'я – 11,5 см, довжина піхов – 86 см, накладка на піхви – 5,3 см.

Такий тип шаблі з золочінням ефесу і написом «За храбрость», як і інші зразки холодної зброї, на початку ХІХ ст. використовували для нагородження офіцерів.

Можна припустити, що саме цією шаблею, деякий час користувався або саме нею й був нагороджений генерал В. Костенецький. Це, передусім, підтверджується тим, що реліквія зберігалася у родичів В.Г. Костенецького, а хронологія побутування такої холодної зброї припадає на кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. Тож відомий генерал міг отримати цю шаблю як нагороду в 1812–1813 рр.

Таким чином, на сьогодні у колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігається ймовірно єдиний зразок холодної зброї, який належав славетному генералу В. Костенецькому.

-
1. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 496–514.
 2. Военная энциклопедия. – Т. 13. – Спб., 1913. – С. 217.
 3. Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М., 2004. – С.374.
 4. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог. – Чернигов, 1915. – С. 28.
 5. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1899–1900. – Вып. 2. – Отдел I. – Чернигов, С. 30–31.
 6. Барабаш Н. Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ століть. – К., 2007. – С. 45, 48.
 7. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Исторический отдел. – Чернигов, 1908. – С. 17.
 8. Кривова И.А. Каталог коллекции холодного оружия /Черниговский исторический музей. – Чернигов, 1990. – С. 10.

ПОЛОВНИКОВА С.

Сторінки життя Василя Васильовича Тарновського-старшого – громадського, культурно-освітнього діяча та науковця

*“Был некогда ужасный век, –
В каком-то странном ослепленьи
Своих собратьев униженьем
Тогда гордился человек...”*

*Олександр Ханенко,
член Чернігівського губернського комітету
по проведенню селянської реформи*

Серед тих, хто активно готував селянську реформу 1861 року і сприяв втіленню її в реальне життя був Василь Васильович Тарновський*. Не випадково біографічний словник нарис про нього розпочав словами: “Тарновский Василий Васильевич – один из деятельнейших тружеников по крестьянскому делу”¹. Здавалося б він здійснив свою мрію, але його вірш, такий недосконалий за формою та сильний за почуттям, виразив гірке передбачення:

*“Барин, ты простираешь братскую руку –
Никто руки не берёт.
Ты раскрываешь полное сердце –
Никто не хочет глядеть...”*

Сучасники все ж таки заговорили про цю скромну людину, але поштовхом до цього стала його смерть.

До першої спроби біографії Василя Васильовича Тарновського-старшого можна віднести розгорнутий некролог, написаний 1867 року Михайлом Володимировичем Юзефовичем². Автор був відомою постаттю в адміністративному, науковому та громадському житті не тільки України, а й всієї імперії, хоча оцінки його діяльності неоднозначні. Негативна реакція прогресивного суспільства на викриття Юзефовичем Кирило-Мефодіївського товариства та його участь у підготовці Емського указу майже перекреслили все позитивне, зроблене цією людиною для науки та літератури. Близький родич – брат дружини В.В. Тарновського – об’єктивно з душевним теплом написав короткий життєпис, але найбільше зупинився на участі Василя Васильовича у підготовці селянської реформи 1861 року, ми ж намагатимемося відтворити і менш відомі сторінки його біографії.

Василь Тарновський народився 14 (26) червня 1810 року в селі Рудівка Прилуцького повіту Полтавської губернії в родині поміщика Василя Васильовича Тарновського та Ганни Федосіївни, уродженої Александрович. Батько, вихованець Першого кадетського корпусу, після його закінчення 1802 року служив у почту Його Величності імператора Олександра I по квартирмейстерській частині, мав чин підпоручика, а з 1805 року – поручик. Того ж року Василь Васильович вийшов у відставку³. Він повернувся до рідної домівки і згодом узяв шлюб, про що свідчить запис у метричній книзі Михайлівської церкви с. Богданівка Прилуцького повіту Полтавської губернії від 8 вересня 1809 року: “Вступающие молодик господин поручик Василий Тарнавский и господина капитана Феодосия Александровича дочь девица Анна в брак вступают в сие супружество по любви и согласию, без всякого от чего-либо принуждения”⁴.

Після народження первістка Василя в родині з'явилося ще восьмеро дітей: Марія (бл. 1815–?), Анна (1816–?), Емілія (1818–1884), Микола (1818–1840), Надія (1820–1891), Михайло (1824–1885), Яків (1825–1913) та Юлія (1828–1884).

Початкову освіту діти отримували вдома, а потім продовжували її в різних навчальних закладах. Десятирічний Василь 1820 року вступив до щойно відкритої Ніжинської гімназії вищих наук. Разом з ним навчалося чимало талановитих підлітків, доля яких і після закінчення гімназії цікавила Василя Тарновського. Був серед них і Микола Гоголь. Дружні стосунки з цим “однороборщником” (так майбутній письменник називав своїх товаришів по гімназії) склали окрему сторінку біографії Тарновського, про що піде мова далі.

Перший випуск відбувся 1826 року. Шість студентів були удостоєні ступеня кандидата з правом на чин XII класу, двоє з них – Петро Редкін і Василь Тарновський були рекомендовані до вступу в Московський університет. Василь обрав юридичний факультет, який блискуче закінчив у червні 1828 року зі званням кандидата права. Призначення отримав до Петербурга, де став службовцем Департаменту гірничих та соляних справ. До речі, Микола Гоголь, який цього ж року закінчив Ніжинську гімназію, подальшу свою долю теж вирішив пов'язати зі столицею, але їхні шляхи тоді не перетнулися.

Служба для Василя Васильовича виявилася не тільки нецікавою, але й обтяжливою через стан здоров'я, який погіршувався у вологому та холодному кліматі Петербурга. Згодом, у відвертому листі до Редкіна він зізнається, що служив “без особенной ревности и ненависти Департамент”⁵. Здається Тарновський взагалі намагався викреслити цей період життя зі своєї пам'яті. Завдяки своєрідній сповіді другу, він відкрився дослідникам: “В Петербурге здоровье моё очень расстроилось и наконец я принуждён был в мае 1830 года возвратиться в Малороссию и подать в отставку. В Малороссии я прожил более года. В это время холера посетила нас и бедствия, окружавшие меня, остановили все надежды и желания... Наконец, в 1831 году в октябре, по желанию родителей моих, я отправился в Киев для определения в гражданскую службу, к которой сердце моё вовсе не лежало”⁶.

Спочатку нібито все йшло відповідно до батьківських бажань: була отримана згода губернатора на службу Василя в його канцелярії. Проте через деякий час поважного посадовця звільнили і юнак залишився без місця, що однак його зовсім не засмутило. Як складалося життя далі, знову дізнаємося з листа товаришеві: “8 месяцев провёл я в Киеве в праздности, питаю себя несбыточными надеждами. В это время я не подвигался вперёд, но по крайней мере не отставал от чтения русской литературы. В июне месяце 1832 года узнал я, что вызывают в Харьков учителей для определения в восстанавливаемые в польских губерниях училища, взял извозчика и полетел в Харьков, надеясь на счастье, которое никогда меня не оставляло. И здесь решилась судьба моя, казалось, что я родился на свет”⁷.

Для того, щоб отримати місце учителя, потрібно було скласти іспит викладачам Харківського університету. Василь Васильович справив гарне враження і йому запропонували залишитися в університеті з тим, щоб через рік–два отримати кафедру. Така перспектива здалася Тарновському далекою, і він узяв направлення до Волинської чоловічої гімназії на посаду вчителя історії та статистики. Розпочався новий період в його житті – з грудня 1832 до кінця листопада 1835 року В.В. Тарновський жив і працював у Житомирі. Цю тему за архівними джерелами дослідив Г.П. Мокрицький у статті “В.В. Тарновський (старший) – викладач Житомирської гімназії”⁸.

Документально точний опис перебування Василя Васильовича в гімназії хотілося б доповнити його власними міркуваннями щодо педагогічної діяльності. “Итак, я историк по обязанности, потому что уверен в важности сей науки для общественного образования. Но я педагог по чувствам, по устремлению души своей. Это стремление основано не на минутных порывах юношеской пылкости, но на внутреннем убеждении ума”, – писав він Петру Редкіну⁹.

Ці роки у житті Василя Тарновського були складними і досить насиченими: на тиждень

п'ятнадцять уроків (по півтори години кожний) в гімназії, заняття з російської мови для дівчат-польок у жіночому пансіоні, до того ж 1833 року, після смерті батька, йому довелося взяти під свою опіку двох молодших братів. Незважаючи на зайнятість, він багато читав. Гімназична бібліотека постійно поповнювалася новими книгами. Платня, яку отримував учитель, була достатньою, і Василь Васильович був задоволений, що живе за рахунок власної праці.

Але “кар’єра” Василя Тарновського розчарувала Миколу Гоголя, який дізнавшись про перебування його в Житомирі, надіслав на цю адресу три листи, які нині зберігаються в Чернігівському історичному музеї¹⁰. В різний час вони вже були предметом окремих досліджень¹¹. Гоголь з притаманним йому гумором, цікавиться обставинами особистого життя гімназичного товариша, сповіщає про успіхи колишніх “одноборщників” і пропонує Василеві переїхати до Києва, де незабаром відкриється Університет св. Володимира, ректором якого призначено його доброго знайомого Михайла Олександровича Максимовича. Від побажань Гоголь переходить до справи. Мабуть, ніколи в житті не чув Василь Тарновський одразу стільки добрих слів, які висловив про нього майбутній письменник у листі до М. Максимовича від 22 березня 1835 року: “Тарновский идёт по истории, и потому не знаю, согласится ли он переменить предмет; а что касается до его качеств и души, то это такой человек, которого всегда на подхват можно взять. Он добр и свеж чувствами, как дитя, слегка мечтателен и всегда с самоотвержением. Он думает только о той пользе, которую можно принести слушателям, и детски предан этой мысли, до того, что вовсе не заботится о себе, награждают ли его или нет. Для него не существует ни чинов, ни повышений, ни честолюбия. Если бы даже он не имел тех достоинств, которые имеет, то и тогда я бы посоветовал тебе взять его за один характер. Ибо я знаю по опыту, что значит иметь при университете одним больше благородным человеком”¹². Ми бачимо, як високо Микола Гоголь цінував Тарновського, але здійснити цей проект не вдалося.

Смерть матері у 1835 році змусила Василя Васильовича залишити Житомир – адже на нього чекали четверо сестер (Марія вже була одружена) та троє братів. Треба було влаштувати життя по-новому, щоб утримувати велику родину.

На допомогу прийшов двоюрідний брат його батька – Григорій Степанович Тарновський, який запропонував племіннику стати управителем кількох своїх маєтків. Потребував нагляду і маєток у селі Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії, що після смерті матері перебував у спільному володінні дітей. Згодом Василь Васильович зробить опис цього села у вигляді статистичних таблиць¹³. Господарська діяльність, наукові розробки у галузі сільського господарства практикуючого поміщика В. Тарновського – тема дослідження кандидата історичних наук Надії Миколаївни Товстоляк¹⁴.

Брати і сестри Василя Васильовича дорослішали, їм треба було одержати освіту. І знову допоміг Григорій Степанович, коштом якого навчалися Яків та племінниці. Відбулися зміни і в особистому житті Василя Тарновського. За “Малоросійським родословником” В. Модзалевського він узяв шлюб з Людмилою Володимирівною Юзефович у 1836 році, але листування членів родини свідчить, що ця подія відбулася 1837 року. Так, у листі сестри Марії від 21 березня 1837 року йдеться про підготовку весілля, а в іншому – від 23 квітня того ж року тітка Людмили Юзефович та її чоловік дякують за запрошення і вітають наречених¹⁵.

На жаль, біографічних відомостей про Людмилу Володимирівну до взяття нею шлюбу з Василем Тарновським обмаль. Народилася вона 1813 року, вірогідно, на Полтавщині, звідки походить досить розгалужений рід Юзефовичів. У її братів, а згодом і племінників, службова кар’єра складалася вдало. Згадуваний вже Михайло Володимирович увійшов в аннали історії. Особистість Людмили Володимирівни яскраво проглядається в її листах до чоловіка та дітей, які зберігаються в музеї. Вона все життя опікувалася не тільки сімейними справами, а й громадською діяльністю Василя Васильовича. Під час його роботи в Редакційному комітеті в Петербурзі була поруч, піклувалася про його здоров’я та побут.

Людмила Володимирівна була гарною, уважною матір’ю для дітей, яких у подружжя

було троє: первісток – Василь (народився 20 березня 1838 року), дочка Марія (народилася 1 червня 1839 року) та син Володимир (народився 25 липня 1840 року). Вона давала їм настанови не тільки від свого імені, а й переказувала батьківські, бо той часто був відсутній.

До 1854 року родина Тарновських мешкала у с. Потоки Канівського повіту Київської губернії, де Василь Васильович був управителем маєтку Григорія Степановича Тарновського. Там влітку 1845 року побував Тарас Григорович Шевченко. Він зробив кілька замальовок з натури та автопортрет. В його житті з'явилася “кумаса” – Надія Тарновська, сестра Василя Васильовича, з якою він хрестив дитину у місцевого диякона. Вся родина Тарновських симпатизувала поетові, не була байдужою до його долі ані в період заслання, ані після повернення з нього.

До цієї теми будемо ще звертатися, а поки що в родинному колі Тарновських знову з'являється Микола Гоголь, якому гучна слава не завадила поринути у дні молодості, згадати старих друзів. В листі до одного з них – Олександра Данилевського, письменник зізнався: “...Я больше чем когда-либо, люблю старинные мои связи и прежних друзей моих, особенно тех, с которыми от незабвенного Нежина началась моя дружба”¹⁶. Про теплі стосунки Миколи Васильовича з родиною Тарновських свідчить лист Людмили Володимирівни сину Василю від 26 жовтня 1850 року: “Ожидаем Гоголя, он был уже у нас два раза, а теперь будет опять, ехавши в Одессу. Он друг папин, они вместе воспитывались. Ты, верно, знаешь, что Гоголь – известный писатель. Помнишь ли ты его сочинение “Тараса Бульбу” и “Ссору Ивана Ивановича с Иваном Никифоровичем” [підкреслено Л.В. Тарновською – С.Л.]. Помнишь, как ты смеялся, когда папа читал Ивана Ивановича. Он и теперь читал нам своё сочинение, которым мы восхищались”¹⁷. На жаль, цього разу зустріч не відбулася, бо, як свідчить хроніка життя Миколи Гоголя, 26 жовтня 1850 року він вже прибув до Одеси. Не дочекалися письменника і наступного року. Лист, написаний Василем Васильовичем 10 листопада 1851 року, говорить про братську любов до друга юності: “С нетерпением ожидаем я и жена моя твоего приезда, милый друг Николай Васильевич, и надеемся, что ты заедешь к нам не на часок, а по крайней мере на денёк, если не более. Подорожная для тебя давно взята и ожидает тебя в Потоке. Мы с женой начинаем уже мечтать, что ты раздумал ехать в Одессу, проживёшь зиму в здешних местах и мы будем иметь много наслаждений. Теперь, кажется, наши предположения разрушились; по крайней мере утешаюсь мыслью, что наша дружба юности, возобновившись так для меня неожиданно в зрелые лета, окрепнет и мы будем жить, как братья. Весь твой В. Тарновский”¹⁸. Та цим сподіванням не судилося здійснитись: за кілька місяців великий письменник пішов із життя. На згадку про нього у Василя Васильовича залишилися листи та подарована князем Сергієм Павловичем Голіциним мініатюра з портретом Гоголя, ймовірно створена Олександром Івановим під час їхнього перебування в Італії.

У 1840-х–1850-х роках діяльність В. Тарновського була пов'язана з вдосконаленням методів управління маєтками. Він не тільки розробив конкретні рекомендації щодо розвитку різних галузей виробництва у поміщицьких господарствах, а й досяг реальних результатів. Як широко освічена людина Василь Васильович з юнацьких років цікавився різними галузями знань, про що свідчать рукописи статей і конспекти, що зберігаються в музеї. Набувши життєвого і практичного досвіду, він зупиняється на головній для себе темі – звільненні селян від кріпацтва. Як фахівець, Василь Васильович звертається до юридичних аспектів кріпосного права, історії його запровадження в Україні, працює над статтями, які привертати увагу суспільства до цього важливого питання. Заохочував наукові розробки Тарновського його товариш по Ніжинській гімназії та Московському університету Петро Григорович Редкін, тоді вже доктор права та ординарний професор Санкт-Петербурзького університету, видавець журналу “Юридические записки”. У цьому фаховому журналі в 1842 році була надрукована стаття Тарновського “Юридический быт Малороссии”¹⁹. Спонукаючи автора до подальшої наукової праці, П. Редкін у листі до нього пише: “Ты нужен своим соотечественникам, полно, брат скромничать... Теперь

ты имеешь огромный круг практической деятельности, обширную сферу наблюдений”²⁰.

Але на першому плані залишаються господарські питання, адже у численних економіях вирощували тютюн, розвивалися скотарство, конярство, бджільництво, винокуріння. Розуміючи всі вади кріпосництва, Василь Тарновський знаходив шляхи отримання прибутків, не доводячи селян до зубожіння.

Аналіз селянського життя привів його до висновку, що найпершим завданням держави є народна освіта. В одному з листів (з чернетки адресат не встановлений) Василь Васильович писав: “Ты верно заметил, какое чрезмерное находится расстояние между образованностью различных классов в России и между средствами, которые они имеют для своего образования... Меня давно поражало это различие. Но когда я приехал на свою родину, то все мысли, которые приходили мне в голову об улучшении её положения заключались всегда одною: надобно начать образование низших классов”²¹. Згодом він відкрив народні школи в Антонівці, Качанівці, Парафіївці й сам викладатиме в них.

Мріяв В. Тарновський і про видання українського часопису, який би згуртував прогресивну інтелігенцію. Власне, думки про такий журнал і навіть його проект з’явилися ще на початку тридцятих років, але за тих обставин – і політичних, і сімейних – про його втілення в життя не могло бути й мови. До цієї теми Василь Васильович повертається лише в 1844 році й обговорює її з давнім другом Петром Редкіним. Останній радить долучити до роботи в журналі вже відомих на той час слов’янофілів Погодіна, Кавеліна, а також земляка – Осипа Бодяньського, який згодом стане редактором “Чтений в обществе Нестора Летописца” і надрукує видатні джерела української історії, за що і позбудеться на довгий час своєї посади. Задум Тарновського так і залишиться тільки задумом.

Василь Васильович продовжує вдосконалювати сільськогосподарське виробництво в маєтках Григорія Степановича та в Антонівці. Аналізуючи стан кріпосницької системи, Тарновський дійшов до висновку, що вона є гальмом для розвитку промисловості і сільського господарства всієї Російської імперії. Як згадував М. Юзефович, “любимою его мечтой стало освобождение крестьян и, как будто предчувствуя готовившуюся ему в будущем деятельность, он часто говаривал: “... если бы мне дожить до того счастливого времени, когда освобождение крестьян вызовет деятельность людей, преданных этому делу! Я, может быть, буду в числе их”²².

Наприкінці 1853 року життя Василя Васильовича різко змінюється: раптово помирають Григорій Степанович та Анна Дмитрівна Тарновські. За заповітом він успадкував величезні багатства, якими відразу поділився не тільки з рідними, але й з двоюрідними братами та сестрами. Вони отримали 150 тисяч карбованців, більше третини з шести тисяч душ кріпаків, було виплачено сто тисяч карбованців по боргах²³. Невдоволені все одно залишилися: плели інтриги не тільки далекі родичі, а й рідна сестра Юлія. Про це йдеться в листі до неї Василя Васильовича від 31 травня 1854 року, в якому він обгрунтовує рішення Григорія Степановича Тарновського щодо спадкоємця: “Теперь я всё объяснил тебе. Это объяснение дорого стоило моему спокойствию и здоровью, но оно будет последнее и ничто не может переменить моих убеждений. Всякого рода переговоры будут только потерей времени, которое для меня дорого. У меня много, очень много дела, как для того, чтобы обеспечить будущее состояние моего семейства, так и для того, чтобы исполнить священный для меня завет дяди, устроить судьбу крестьян. Я думаю, что главною причиною, почему дядя выбрал меня наследником большей части своего имения, была уверенность, что я могу доставить счастье его крестьянам: чрез долговременное управление моё Потоками, он более всех мог узнать меня в этом отношении”²⁴.

У спадок від Григорія Степановича перейшла до нового власника й чарівна Качанівка, в якій і раніше проходила частина життя родини Василя Васильовича Тарновського, як і багатьох інших родичів. Після завершення юридичних процедур у другій половині 1854 року в Качанівці з’явилися нові господарі.

Зрозуміло, що на вищій щабель піднялася і добродійна діяльність Василя Васильовича,

до якої він був схильний і у вельми скрутні часи. Ще у 1840-х роках він зробив значні пожертви на Покровську церкву с. Антонівка, де був похований батько, і куди згодом з с. Богданівка Прилуцького повіту перенесли прах матері.

Вже традиційно до Качанівки запрошували гостей, іноді – з метою приховано надати матеріальну допомогу, як це було з подружжям Марковичів. Опанасу Васильовичу було запропоновано скласти статистичний опис, але його, як і його дружину – Марію Олександрівну, більше вабив фольклор. Пролетіли два місяці 1854 року, про доручену роботу ніхто не згадував. Марковичі розуміли, що це акт благодійності і вирішили виїхати до Києва.

Особливі стосунки склалися у В. Тарновського з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем, який у численних листах оповідав йому про своє життя, наголошуючи на постійних проблемах з коштами. Їх не вистачало на побутові речі, а тим більше – на видавничу справу. За рахунок Василя Васильовича (тисяча карбованців сріблом) були видані в Петербурзі “Записки о Южной Руси”. Відповідаючи вдячністю за цей благодійний внесок, П. Куліш у листі зазначив: “Зело доброе дело Вы делаете, помогая мне трудиться. Есть у меня предчувствие, что мы с Вами оставим по себе хорошую память. Рано или поздно, а скажут нам спасибо!”²⁵.

Цікавий епізод щодо залучення Василя Тарновського-старшого до фінансування видавничої діяльності впливає з листа Василя Білозерського, датованого 27 травня 1859 року, який він надіслав до Петербурга з грифом “Секретно”: “Многоуважаемый Василий Васильевич. На радѣ об “Хатѣ” возбужденъ былъ вопросъ: неужели это издание, столь необходимое по времени и столь полезное по цели, будетъ основано на капитал не малороссийскій?”²⁶. Свої сподівання Василь Михайлович покладав на Тарновського не безпідставно, згадуючи літературні вечори в його помешканні в Києві в 1840-х роках. Запам’яталась участь у них Миколи Костомарова та Тараса Шевченка, останній одного разу прочитав щойно написане “Послання до земляків”. У травні наступного року відбулася зустріч, про яку оповіла Людмила Володимирівна сину Василю: “Билозерскій будетъ издавать журнал Малороссийскій, и у него уже много приготовлено материала для него, есть удивительные вещи разных писателей. Недавно он нам читал повесть Стороженко Закоханый Черт [підкреслено Л.В. Тарновською – С.П.]. Это чудо как хорошо”²⁷. З цих листів видно, що Василь Білозерський планував видавати часопис “Хата”, на який хотів отримати від Тарновського 15 тисяч рублів сріблом. Натомість, видавцем “Хати” став Пантелеймон Куліш, а Білозерський очолив інший український журнал – “Основа”. Гроші ж на українську друкарню в Петербурзі надали Григорій Галаган та Василь Тарновський.

Головним же у своєму житті, як і раніше, Василь Тарновський вважав сприяння звільненню селян від кріпосної залежності. Ще у 1846 році Петро Редкін в листі до друга зазначав: “Высокое благородство так и бьѣт изъ каждого словечка твоего, когда ты мне в своём письме рассказываешь о своём хозяйстве. Только прошу одного: не унывай духом, ты много сделал уже добра для управляемыхъ тобою крестьян, ещё впредь сделаешь”²⁸.

Особистість Тарновського привернула увагу великої княгині Олени Павлівни, навколо якої згуртувалися прихильники селянської реформи. Чільне місце у так званому “Карлівському гуртку” (від назви маєтку великої княгині у Полтавській губернії – Карлівка) посів і Василь Васильович, який підготував записку “Про перетворення відносин між поміщиками та селянами” (1856 рік). Невдовзі настав час, коли він став однією з провідних фігур у діяльності редакційної комісії Чернігівської губернії при Головному комітеті у селянських справах, а згодом і Редакційному комітеті у Санкт-Петербурзі.

Шлях до селянської реформи 1861 року був досить тернистим. Спочатку кожна губернія складала на ім’я імператора Олександра II адрес про відкриття Комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян. 1444 дворянина Чернігівської губернії підписали її та 18 травня 1858 року губернатором Шабельським було отримано рескрипт з дозволом.

Склад комітету виявився неоднорідним. В ньому окрему позицію зайняв ліберальний

15. Сторінки життя Тарновського-старшого

О.Ю. Рокачевський. Портрет В.В. Тарновського.
Кінець 1860-х років.

Невідомий художник. Портрет В.В. Тарновського.
Національний музей історії України.

Невідомий художник. Портрет В.В. Тарновського.
Національний історико-культурний
заповідник "Качанівка".

Портрет В.В. Тарновського. Мініатюра.
Національний художній музей України.

Портрет Л.В. Тарновської. Мініатюра.
Національний художній музей України.

16. Сторінки життя Тарновського-старшого

О.Я. Волосков. У Качанівському парку. 1851 р.
Йдуть алеєю: справа – Г.С. Тарновський
з племінницею Ю.В. Тарновською;
зліва – В.В. Тарновський з дружиною.

О.Я. Волосков. За чайним столом. Качанівка. 1851 р.
Ліворуч стоїть В.В. Тарновський. Праворуч сидять
Г.С. Тарновський та Л.В. Тарновська.

гурток прогресистів, до якого належали Г.П. Галаган, П.О. Васильчиков, М.Й. Судієнко, А.В. Вілінський, Іосиф та Олімп Михайловичі Миклашевські та двоє Тарновських – Андрій Петрович і Василь Васильович. Про останнього залишив спогади член редакційної комісії від Мглинського повіту Олександр Іванович Покорський-Жоравко. Свої враження від роботи в Чернігові він дуже докладно описував у листах до дружини Серафими Павлівни, уродженої Потье-де-ла-Фромандієр. Нам важко сказати, чим була викликана його антипатія до Василя Тарновського – чи різницею у поглядах на селянське питання, чи заздрістю, але обминути його бачення цієї постаті не вважаємо за потрібне, тому цитуємо уривок з нищівною характеристикою цілком: “Василий [Тарновский – С.П.] – член от правительства – баловень счастья, который вылез из какой-то школьной пыли, потому что ему вдруг, что-то говорят не совсем чисто, досталось огромное наследство от дяди. Человек этот, ничтожный во всем, ничтожный нравственно и физически, не мог простить другим своего ничтожества. Он все ставил на подмостки свою гаденькую фигурку и величался тем, что мог, говоря о крепостном праве, пятнать этой грязью тех, кто по закону был обладателем этого права, хотя и сам он гнёт и давит в то же время несколько тысяч душ. Всякий неуспех его бесил и вследствие этого всякий день, вследствие своих аристократических привычек, он съедал по руляду.

В сказаниях своих, нападая на крепостное право, он не находил ничего лучше (хотя предмет был такого рода, что и искать долго нечего), как рисовать идиллические картины согбенного крестьянина, с плачем целующего ноги своего господина, и всё в этом роде, – как будто только это и было худого в крепостном праве. Но взрывы его немого бешенства при неудачах в прениях были чудовищно-карикатурны и, положив руку на сердце, можно сказать, что верно в тот день, возвратясь из заседания Комитета, его освобождаемым рабам было нелегко. От него не вышло ничего путного, да и не могло выйти, как родиться соловью от кукушки. Центром он сам себя считал, но им не был, а его поддерживали и ему кидали за его богатство. Я упоминаю об нём собственно по оригинальной его дикости. Такие личности могли только вызреть при крепостном праве и быть замечательными только потому, что это право лелеяло их в каком-то упоительном самопочитании”²⁹.

Повертаючись до діяльності Василя Васильовича в губернському комітеті, скористаємося й іншою характеристикою: “Скромный и тихий, не любивший шума и спора, он, однако ж, крепко держал своё заветное знамя и был одним из деятельных сотрудников отдельного проекта, выработанного меньшинством”³⁰.

Яскравим свідченням радикальних поглядів В.В. Тарновського є його промова, виголошена 12 січня 1859 року. Її текст виявлений Н.М. Товстоляк у фонді М.Х. Бунге в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зокрема в ній говорилося: “Общее чувство и разумение правды, соединяющее всех нас, будет основанием нашего решения; но я не могу в особенности не обращаться к Вам, заседающие здесь члены старинных Малороссийских родов! Вы соединены с народом преданиями о подвигах, общественных заслугах и доблестях предков Ваших: украсьте именитость родов Ваших новым подвигом правды и любви”³¹.

Цікаво, що події у Чернігові знайшли відображення в листі Людмили Володимирівни від 26 січня 1859 року до синів Василя та Володимира, можливо, зі слів чоловіка або іншого свідка подій. Вона пише: “Вчера была страшная буря в Комитете с Барковским у папы и Галагана, так что даже противной партии вступались за наших, а третьего дня папа и Галаган распекали Губернатора, он теперь притих. Я думаю, что всё это кончится тем, что папа и Галаган доведут до сведения Министра все мерзости Барковского и Губернатора”³².

Юридичні знання, активна позиція В.В. Тарновського були помічені у вищих урядових колах, тому коли у Петербурзі були відкриті редакційні комісії, його запросили для роботи як експерта. З цього приводу Григорій Павлович Галаган писав соратнику в листі від 20 березня

1859 року: “Итак, приготовляйтесь к новым трудам. Пришло время, в которое мы себе не принадлежим, лишь бы было добре”³³.

Почався новий, петербурзький, період у житті Тарновського. Тепер він цілковито відданий роботі, хоча здоров’я час від часу погіршується, про що дізнаємося з листів Людмили Володимирівни, яка перебуває поруч з чоловіком. Петербург підкорив цю жінку, її захоплюють виставки в Академії мистецтв і пам’ятки архітектури, чудові парки передмість. Вона робить замальовки, щоб втілити деякі декоративні елементи в Качанівці. Та на першому плані залишаються справи чоловіка: “Папу здесь очень любят и хвалят”, – повідомляє вона дітям³⁴. Не маючи можливості спілкуватися з синами особисто (донька Марія вже заміжня і з чоловіком Миколою Аркадійовичем Рігельманом буває у Петербурзі), Людмила Володимирівна намагається в листах надати поради, висловити своє ставлення щодо їхнього навчання. В листі до Василя від 14 серпня 1859 року вона пише: “Немного времени остаётся для твоего образования в университете, подумай об этом серьёзно, друг мой Вася... Не пренебрегай образованием, оно так нужно тебе как хлеб насущный. Ты имеешь все средства для этого – и материальные, и природой данные тебе способности. Нам тяжело видеть Володю, который совершенный невежа в кругу образованных людей... Не говорю о себе, но папу это совершенно убивает, бывши сам образованным человеком, ему ещё чувствительнее невежество сына, тем более тяжело, что он не жалел средств и тогда, когда трудно было добывать их, а теперь тем более”³⁵. Мати орієнтує синів на допомогу батькові у всіх справах. До речі, листи Василя Васильовича з Петербурга значною мірою стосуються господарських справ – придбання парової машини для Парафіївського цукрового заводу, роботи цього підприємства тощо³⁶.

Перебування подружжя Тарновських у Петербурзі співпало з поверненням із заслання Тараса Григоровича Шевченка і поновленням з ним товариських відносин. Щодо матеріальної допомоги Шевченку, то Тарновські й Галагани надали її ще тоді, коли він після звільнення зупинився у Нижньому Новгороді. Цікаве листування з цього приводу між сином Василем й батьком. “На днях, – пише Василь, – я получил письмо от П.А. Кулиша, в котором он пишет, что Шевченко в Нижнем Новгороде и что прислал свои рисунки, чтобы разыграли в лотерею или продать. Они стоят 250 рублей серебром, так что дорого купить все, но Григорий Павлович и София Александровна Галаганова берут по части и дают по 80 рублей серебром, то естли Вы можете, то купите для меня часть. Это будет вместе с драгоценным приобретением и помощь Тарасу”³⁷. У листі-відповіді від 27 листопада 1857 року батько зазначав: “Я не виноват, милый друг Вася, что опоздал высылкой денег на Тарасовы рисунки. Письмо твоё от 15 ноября, я получил только 25-го и потому мог послать деньги по путевой почте на сегодня. К сумме назначенной Григорием Павловичем и Катериной Васильевной присоединяю своих девяносто рублей. Это приобретение будет для тебя подарок на будущий новый год”³⁸.

Через деякий час Василь Тарновський-молодший мав радість від зустрічі з Тарасом Григоровичем у рідній Качанівці. За відсутності батьків він був за господаря. Подія, яка сталася 21 серпня 1859 року закарбувалася у пам’яті Василя Васильовича на все життя. Ось як багато років по тому переповідав він своєму племіннику Михайлу Володимировичу про цю зустріч: “Я повертався із саду. Мені було 22 роки, я був студентом. Надто багато років минуло з часу нашої першої зустрічі і ми, зустрівшись на стежці саду, не впізнали один одного. В Потоках був дитиною, тут – студент, доросла людина... Та раптом ми зрозуміли, кого кожний з нас бачить перед собою і кинулися один одному в обійми. Ця зустріч була радісна для нас обох. Ще змалку я знав напам’ять безліч його віршів. А прив’язаність дитини перетворилася на глибоку повагу до особистості поета.

Ми пішли на прогулянку. Він вів мене, обираючи улюблені стежки, в захваті від краси качанівської природи. Впродовж усієї прогулянки мало розмовляв і весь час був сумний. Серед радісного тріумфу природи чи не згадував він жажливі роки заслання, проведені далеко від

улюблених місць. Мені хотілося, щоб приїзд Тараса Григоровича до Качанівки залишив по собі якусь зриму пам'ять, і я попросив його посадити дубок на згадку про сьогоднішній день. Він виконав моє прохання з величезним задоволенням. Тоді висловив мені своє побажання: "Дай Боже, щоб нам довелось колись посидіти в тіні його гілля..."

... В ідальні Шевченко нервував і наказав мені принести мого альбома. В ньому на одній із сторінок він написав:

*"І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.*

Качанівка, 21 серпня 1859 року".

Сумом віє від цих двох рядків. Певно, поет не зустрів у Качанівці ту, яка була йому дуже дорога і до якої поривалося його серце, яку він згадував йдучи улюбленими стежками парку. Проте її не було в Качанівці. Вона була в Петербурзі з моїм батьком. Так, він не зустрів на "стежечці, де вона ходила" своєї "любої кумасі". Адже поет її, безперечно, кохав і сватав³⁹.

Не залишався байдужим до гарячого прихильника його творчості і Шевченко. Повернувшись до Петербурга, Тарас Григорович зустрівся з подружжям Тарновських. У листі до сина від 30 вересня 1859 року Людмила Володимирівна пише: "Друг мой, милый мой Васючок. Пошлю тебе письмо Шевченки, которое он принёс тогда, как Володя уже уехал. Шевченко тебя очень любил, но жалел, что мало с тобой пробыл"⁴⁰.

Про довірливі стосунки поета з родиною Тарновських свідчить лист до Шевченка Василя Васильовича, написаний наприкінці 1859 року. З нього випливає, що Тарас Григорович познайомив його з поемою "Марія", яка викликала неоднозначне сприйняття не тільки у недобррозичливців, але й деяких друзів. Зміст її визначали як богохульний, тому що вбачали в ньому глузування з непорочного зачаття Пречистої Діви. Василь Тарновський, як людина дуже делікатна й небайдужа до долі поета, радить йому спалити цей твір, тому що "горько было бы, если бы мимолётное заблуждение положило пятно на Вашу славу, а вместе с тем и на нашу народную литературу"⁴¹.

Все, що стосувалося Шевченка, не проходило повз увагу Тарновських, хвилював і стан його здоров'я. Щодо цього є наступний лист від 1 березня 1860 року, надісланий синові Людмилою Володимирівною: "Пошлю альманах Хата, издание Кулиша очень интересное. На днях выйдет Биография Шевченки, как только получу пришлю тебе. Бидный Шевченко болен, и я боюсь, не водянка ли у него в груди, он не лежит, но дыхание его тяжело и лицо обрюзгло"⁴². До речі, цей самий діагноз поставлять через рік і лікарі, але врятувати хворого поета їм не вдається.

Є згадка про Тараса Григоровича і в листі від 28 травня 1860 року: "Друг мой, милый Вася! Вчера был у нас Шевченко и просил написать к тебе и напомнить об обещании твоём прислать ему какую-то книгу очень ему нужную, а также извести Каменецкого, сколько продано "Кобзарей", им нужно знать это для своих расчётов, он уже писал к тебе об этом"⁴³.

Незважаючи на зайнятість, Василь Васильович з дружиною цікавилися культурним життям столиці. Після відвідин художньої виставки мати розповіла Василеві про свої враження: "Мы сейчас возвратились с Художественной выставки. Там картина Резанова с Качановского вида очень хорошо сделана, и ещё Соколова "Малороссийские рекруты". Это самая лучшая картина всей выставки, я была в таком восторге, что чуть не заплакала и от грустного содержания великолепно выполненной и от радости, что хоть на картине увидела наших мужичков. Ежели бы были деньги непременно бы купила эту картину... Шевченки тоже есть гравюры, за которые он получил звание академика"⁴⁴.

Про подальше спілкування подружжя Тарновських з Тарасом Григоровичем свідчить і *post skriptum* до листа Василеві від 17 листопада 1860 року: "Шевченко тебе кланяется и скубе за ухо за то, что ты сбредал, обещав [підкреслено Л.В. Тарновською – С.П.] ему прислать рису-

нок могил между Городней и Ольшаной, да слова твои тепли”⁴⁵.

Тим часом робота Редакційного комітету завершувалася. Імператор особисто брав участь в обговоренні селянського питання. Мабуть, зі слів Василя Васильовича мати пише синові: “Государь также твёрд в своих либеральных стремлениях, несмотря на интриги царедворцев”⁴⁶.

Як і в юності, перебування В. Тарновського в Петербурзі негативно впливало на стан його здоров’я. Після завершення діяльності Комітету він через хворобу змушений був затриматися на деякий час з від’їздом до Качанівки, але мрія його життя здійснилася – селянська реформа відбудеться. Без сумніву, Василя Васильовича схвилювали рядки з листа сина: “Скажу ещё, что народ Вас ждёт с большим нетерпением не только свой, но даже и окрестных сёл. Вы пользуетесь завидной теперь популярностью не между дворянством, а в народе. Все говорят, что “пан Тарновский приёде и привезе нам волю”⁴⁷.

Дійсно, йому довелося впроваджувати у життя царський Маніфест 19 лютого 1861 року. Василь Тарновський був представником уряду в Полтавській губернії, де мав роз’яснювати положення Маніфесту, розглядати спірні питання між селянами та поміщиками, перевіряти правильність уставних грамот.

Як відомо, оприлюднення Маніфесту в Чернігівській губернії сталося за новопризначеного губернатора князя Сергія Павловича Голіцина, який також брав участь у роботі Редакційної комісії під час перебування у Петербурзі⁴⁸. Почали поширюватися чутки, що поміщики й урядовці приховали справжній царський Маніфест. У губернії спалахували повстання, які приборкувалися силою. Те саме відбувалося і в сусідній Полтавській губернії, де працював Василь Васильович. Він особисто втручався в конфлікти між селянами та поміщиками і сприяв мирному їх вирішенню.

Але одна реформа не могла змінити життя народу України. Це добре розумів і Василь Тарновський, і його близький друг Петро Редкін, листування яких окреслює великий спектр тогочасних проблем суспільства. “Неужели ещё долго будет покинута лучшая часть нашей огромной родины – Южная Русь? Ведь строить дороги теперь не менее необходимо, как устраивать быт крестьян, устраивать судопроизводство”, – писав Петро Григорович у листі від 2 березня 1863 року⁴⁹. Як професор права він цікавився думками щодо економічної ситуації не тільки своїх вітчизняних колег, а й спеціалістів з-за кордону. Так, в одному з листів до Тарновського Редкін навів їхні міркування: “Сказал мне недавно знающий хорошо Россию американец, единственное средство поднять наши финансы – сбережение в расходах, а другой русский финансист-практик прибавил – производительный труд такой, чтобы детям можно было строить на положенном отцами основании, а не всё начинать сызнова”⁵⁰.

Обмінювалися вони думками й у справах земства, адже у 1865 році В. Тарновський був обраний до складу Чернігівської губернської земської управи. Василь Васильович бачив, що земські установи можуть принести велику користь суспільству, але спочатку їх сприйняли дуже прохолодно. З часом земство почало завойовувати довіру громадян, і, судячи з відповіді Петра Григоровича на лист В. Тарновського, справи пішли на краще. “С истинным наслаждением читаю я твой отчёт о нашем земском деле, – писав він. – Каждая строка твоя возбуждает во мне множество мыслей, чувствований, желаний, надежд. О, если бы этому народу дать ещё то умственное образование, которым отличаются народы Западной Европы! С моей точки зрения, это такая же существенная потребность для его исторической будущности, как его экономическая свобода, как правый суд, как дельное самоуправление. И несмотря на то, народное образование продолжает до сих пор стоять у нас на заднем плане”⁵¹.

Прийняття рішень в губернській управі відбувалося в гострих суперечках, а іноді супроводжувалося особистими образами. Таким було і засідання 3 грудня 1866 року, коли від необ’єктивних нападок у Василя Тарновського стався серцевий напад. Наступного дня на 57 році життя він помер.

Сумна звістка була надрукована в “Черниговских губернских ведомостях”: “4 сего декабря, скончался внезапно, от отёка лёгких, губернский гласный Василий Васильевич Тарновский”⁵². Вдова померлого – Людмила Володимирівна Тарновська, сповістивши про смерть чоловіка: “...просит пожаловать на вынос тела в Воскресенскую церковь 5 сего декабря в 2 часа и на отпевание 8го сего декабря в 10 час. утра”⁵³. Некролог також був опублікований в газеті “Киевлянин” (№ 145).

Відкриваючи наступне засідання, в присутності п’ятдесяти гласних губернської земської управи князь С.П. Голіцин сказав: “Прежде, чем приступить к занятиям, да будет мне дозволено дать простор тому чувству, весьма понятного, глубокого прискорбия, под впечатлением коего каждый из нас смотрит на то между нами место, которое ещё в последнее заседание занято было товарищем нашим В.В. Тарновским. Вчера его не стало. Он угас на самом поприще земской деятельности. Не нам произносить над прахом его похвалы. Это слово – в устах всех вообще знавших его. Но, пред незакрытою ещё могилою его, земским людям принадлежит почтить память верного товарища своего, честного земского деятеля и доблестного гражданина”⁵⁴.

Як губернатору, С.П. Голіцину довелося клопотатися перед Синодом про перевезення тіла небіжчика до Качанівки для поховання у склепі під Георгіє-Хозевітською церквою⁵⁵.

Василь Тарновський був напрочуд скромною людиною – він ніколи не афішував свої добрі справи, тому не дивно, що донині переповідають епізод, який стався під час похорону. У священника хтось запитав, чому перед домовиною не несуть орденів покійного. Священик, показавши на вдів, сиріт та бідних чиновників, які йшли у процесії, відповів: “Ось його ордени, інших йому не треба”⁵⁶.

Насправді, Василь Васильович мав нагороди: золоту медаль на Олександрівській стрічці (1861), орден Св. Анни 2 ступеня (1861), бронзову медаль “В пам’ять звільнення селян від кріпосної залежності” (1863), орден Св. Володимира 3 ступеня (1864).

Облаштуванням склепу і спорудженням саркофагу для труни батька зайнявся Василь Васильович-молодший. Він уклав угоду з відомими майстрами своєї справи – архітектором Іполитом Антоновичем Монігетті та скульптором Людвигом Ботта, власником майстерні у Петербурзі. Вони зобов’язалися виготовити саркофаг з білого мармуру з бронзовими кріпленнями до 1 серпня 1868 року. Замовлення разом з доставкою обійшлося у дві тисячі вісімсот рублів сріблом⁵⁷. Цікаво, що постамент для нього спроектував сам Василь Тарновський і Монігетті високо оцінив його здібності. На жаль, цей, без перебільшення, витвір мистецтва був згодом знищений тими, чиєю освітою і культурою так опікувався В.В. Тарновський.

Після смерті батька успадкував знамениту Качанівку його старший син – Василь. Йому вдалося не тільки продовжити добродійні справи, а й закарбувати в історії України рід Тарновських.

* Ілюстрації: кольор. вкл. 15,16

1. Русский биографический словарь. Суворова–Ткачев. – СПб., 1912. – С. 313–314.
2. Юзефович М.В. Памяти Василия Васильевича Тарновского. – К., 1867.
3. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 35.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Фонд 1530. – Оп. 2. – Спр. 248. – Арк. 44.
5. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі ЧІМ). – Інв. № Ал–504/17–34/3.
6. Там само.
7. Там само.
8. Мокрицький Г.П. В.В. Тарновський (старший) – викладач Житомирської гімназії //Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 30–31.
9. ЧІМ. – Інв. № Ал–150, 152, 153.
10. ЧІМ. – Інв. № Ал–504/17–34/3.
11. Письма Гоголя к В.В. Тарновскому (1833–1834 г.) //Киевская старина. – 1883. – Т.5. – С. 623–629. Половні-

- кова С.О. Микола Васильович Гоголь і родина Тарновських //Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 32–35.
12. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 8-ми томах. – Т. VIII. – М., 1984. – С. 90.
 13. Державний архів Полтавської області. – Ф. 379. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 32–33.
 14. Товстоляк Н.М. “Практикуючий поміщик”: життя, громадська та наукова діяльність В.В. Тарновського-старшого наприкінці 40-х – у першій половині 50-х років XIX ст. //Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 43–49.
 15. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–24/13, Ал–504/17–42/22.
 16. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений в 14 томах. – Т. 13. – М., 1952. – С. 284.
 17. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/14. – С. 2–3.
 18. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя в 4-х томах. – Т. 4. – М., 1897. – С. 834.
 19. Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – 1842. – Т. 2. – С. 30–48.
 20. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17– 29/5.
 21. ЧМ. – Інв. № Ал 504/17–34/1. – Арк. 2.
 22. Юзефович М.В. Указ. соч. – С. 5.
 23. Панченко В. Качанівський ідальго //Гарт (Чернігів). – 2009. – № 34. – 21 серп. – С. 13.
 24. ЧМ. – Інв. № Ал 504/17–30/23.
 25. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому //Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – Апрель. – С. 117–118.
 26. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–107/5.
 27. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/85.
 28. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–29/11. Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потье-де-ла-Фромандиер (1858–1859 гг.). Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1915. – С. 52–53.
 29. Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потье-де-ла-Фромандиер (1858–1859 гг.). Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1915. – С. 52–53.
 30. Юзефович М.В. Указ. соч. – С. 9.
 31. Товстоляк Н. Суспільна діяльність В.В. Тарновського-старшого в період підготовки і проведення реформ 50-х–60-х років XIX століття //Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 12. – Чернігів, 2010. – С. 230.
 32. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/72.
 33. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–41/3. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/4.
 34. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/4.
 35. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/76.
 36. ЧМ. – Інв. № Ал–574/17–22/16, 17.
 37. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–26/1.
 38. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–22/12.
 39. Тарновський Михайло. Качанівка (колишній маєток Тарновських, нині Олів) //Хроніка 2000. – Вип.19–20. – К., 1997. – С. 144–145.
 40. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/77.
 41. Панченко В. Вказ. праця. – С. 13.
 42. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/80.
 43. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/85. – С. 1.
 44. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/91.
 45. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/93.
 46. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–23/92.
 47. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–26/2.
 48. Ковалевский А. Освободительная реформа императора Александра II и осуществление её в пределах Черниговской губернии (1858–1861 г.). – К., 1911. – С. 14.
 49. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–29/30.
 50. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–29/33.
 51. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–29/36.
 52. Черниговские губернские ведомости. – 1866. – 6 дек. – Особые прибавления № 22. – С. 1.
 53. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–14.
 54. Черниговские губернские ведомости. – 1866. – 8 дек. – Особые прибавления № 24. – С. 1.
 55. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–14/2, 3.
 56. Панченко В. Вказ. праця. – С. 13.
 57. ЧМ. – Інв. № Ал–504/17–14/5.

СИТИЙ І.

Зі сфрагістичної спадщини Тарновських

У 2015 р. збірка Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського поповнилася низкою цікавих сфрагістичних пам'яток, які безпосередньо пов'язані з іменем фундатора музею. Це – воістину безцінний дарунок, адже на документах родинного архіву Тарновських, представлених у музеї, виявлені 54 відбитки печаток, але жодної матриці музей не мав¹.

Матриці трьох печаток у лютому 2015 р. були передані І.М. Трач-Тарновською. Ірина Михайлівна – донька М.В. Тарновського (1865–1943), чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторі, фотографа-художника, сина Володимира Васильовича Тарновського, брата Василя Васильовича Тарновського.

1. Печатка, що побутувала у родині Тарновських. Перша половина ХІХ ст. Бронза, дерево; гравірування, токарна обробка, 28 x 24 мм (робоча частина), висота – 50 мм. Металева робоча частина містить: зображення бога Меркурія (?), що сидить, в лівій руці тримає жезл, обвитий змією, у правій – овальний щит із зображенням герба Російської імперії; ліворуч від бога – картуш з ініціалами “ІСМ”, праворуч – казан, з якого у посудину ллється рідина (горілка, пиво, збитень?), поруч ще дві посудини, під ногами бога – трава. Ймовірно, сюжет пов'язаний з виробництвом та продажем власником сигнета якогось напою. Через втулку до робочої частини прикріплена кругла ручка (*кольор. вкл. 4*).

2. Печатка гербова Тарновських. 1883 р.(?) Бронза, дерево; гравірування, токарна обробка, 29 x 24 мм, висота – 90 мм. Металева робоча частина містить зображення герба “Леліва”: на тлі мантиї, підбитої хутром, у блакитному щиті – 6-типроменева зірка, під нею – півмісяць рогами догори, над щитом – шолом, коронований графською короною, увінчаною 3-ма страусовими пір'їнами, на які покладені зірка та півмісяць; над мантиєю – графська корона з 9-ма перлами. Дерев'яна фігурна ручки вкрита чорним лаком. Ймовірно, матриця виготовлена у 1883 р., коли Тарновські намагалися довести свій графський титул (*кольор. вкл. 4*).

3. Печатка-штемпель Михайла Володимировича Тарновського. Початок ХХ ст. Бронза; токарна обробка, тонування, 25 x 11 x 25 мм (робоча частина), висота – 72 мм. Робоча частина – рельєфний вензель з літер “М Т” на фігурній ручці. Застосовувалась для нанесення сліпого відбитка на паспарту, фото, картон (*кольор. вкл. 4*).

1. Ситий І. Печатки Тарновських. За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2013. – Вип. 15. – С. 90–94.

ГОНЧАРЕНКО В.

Розповідь музейного предмета. Підставка для книг

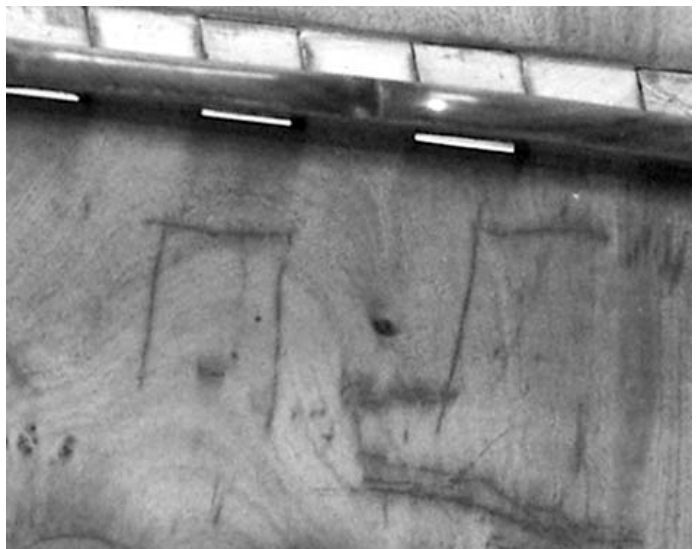
Серед музейних предметів найбільшу зацікавленість викликають ті, що або пов'язані з якоюсь подією, або належали конкретній людині. Такою є й підставка для книг (інв. № И-5217) з колекції Галаганів. Із записів у музейних інвентарних книгах відомо, що вона знаходилася в їхньому родинному маєтку в Сокиринцях, а у 1927 році разом з усім майном потрапила до Прилуцького краєзнавчого музею. Звідти 1953 року була передана Чернігівському історичному музею.

Підставка являє собою дерев'яну фігурну пластину розміром 67,5 x 24 см. На ній на лицевому боці в нижній частині укріплена відкидна поличка, з'єднана із задніми ніжками, на тильному боці угорі – дві рухомі вузькі виточені планки, що дають можливість в разі необхідності збільшити ширину підставки. На фігурній пластині в техніці інтарсії (інкрустація деревом по дереву) зображені родові герби Галаганів (ліворуч) і Кочубеїв, увінчані дворянською короною, по краях угорі – розетки, унизу – в овальних медальйонах покоління зображення дівчат з кошиками у руках (*кольор. вкл. 17*).

Підставка належала Григорію Павловичу (1819–1888) та Катерині Василівні (в дівочтві Кочубей, 1826–1897) Галаганам. Г.П. Галаган – представник старовинного козацького роду, прогресивний громадський діяч, отримав ґрунтовну освіту на юридичному факультеті Петербурзького університету, мав широке коло зацікавлень. Він, літератор, колекціонер і меценат, був членом заснованої у 1859 році суспільної організації української інтелігенції “Громада” та Київської археографічної комісії, почесним членом Історичного товариства Нестора Літописця, головою Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1875), з якого вийшов на знак протесту проти прийняття Емського указу 1876 року про заборону української мови¹. Палкий прихильник української культури, Григорій Павлович підтримував тісні стосунки з Т.Г. Шевченком, П.О. Кулішем, М.О. Максимовичем, В.Б. Антоновичем. Г.П. Галаган обіймав різні урядові посади, брав активну участь у підготовці селянської реформи 1861 року, опікувався питаннями народної освіти. Був нагороджений орденами Білого Орла і Володимира 2 ступеня². 1847 року Григорій Павлович одружився з дочкою таємного радника Василя Васильовича Кочубея Катериною³. 1853 року у подружжя народився син Павло (Павлусь), який раптово помер у 16-річному віці. З його смертю перервався рід Галаганів по чоловічій лінії.

На лицевому боці підставки під відкидною поличкою збереглися невміло продряпані друковані літери П Г. Можливо, це Павлусь, який так рано пішов з життя, залишив на ній свої ініціали.

Втрата єдиного сина була для батьків страшним горем. У пам'ять про нього Григорій Павлович у 1871 році відкрив у Києві Колегію Павла Галагана, відписавши на її утримання великі маєтності

17. Підставка для книг

Італійка

К. В. Галаган

Павлусь Галаган

Г.П. Галаган

18. Реформа духовної освіти 1884 р.

Матриця печатки єпархіальної училищної ради

Відбитки печаток:

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

ті в Полтавській та Чернігівській губерніях. Це був приватний загальноосвітній навчальний заклад гуманітарного напрямку, що дорівнював чотирьом старшим класам класичної гімназії. За статутом, розробленим Г.П. Галаганом, право навчатися в Колегії мали хлопчики 14–16 років з незаможних родин різного соціального стану православного або греко-католицького віросповідання. Пояснюючи свій задум, Григорій Павлович у листі до свого товариша Михайла Юзефовича писав: “Не вижу я другого спасения или хотя бы облегчения, как исполнить то, что представляется мне долгом, указываемым моей совестью и любовью к усопшему. Дело мое должно состоять в продолжении на земле того добра, которое, без сомнения, делал бы мой сын. Желая начать полезное дело, не откладывая, прежде всего, устроив что-либо прочное и новое в деле общественного образования. Мой сын остановился на пути своего образования с полным к нему рвением и с искренней любовью к ближнему; пусть же другие, нуждающиеся в средствах, продолжают то, чего не суждено было достичь ему”⁴.

Після смерті Г.П. Галагана Колегією опікувалася Катерина Василівна. Загалом цей навчальний заклад проіснував п’ятдесят років і був закритий у 1920 році.

2010 року музейна пам’ятка була відреставрована в Національному науково-дослідному реставраційному центрі у Києві. Художник-реставратор Олександр Закусило під час роботи визначив, що підставка виготовлена з оливкового дерева, і на цій підставі припустив, що зроблена вона в Італії. Ще одним аргументом на користь цього припущення може слугувати те, що дівчата на ній зображені в одязі, схожому на традиційний італійський костюм. Його основними елементами були тунікоподібна сорочка з пишними призбираними рукавами, широка спідниця і фартух; популярні в Італії хустки в деяких районах країни носили на шиї або на плечах, як на малюнку італійки в народному костюмі⁵. З кінця XIX ст. таке вбрання поступово виходить з ужитку. Тож цілком ймовірно, що він має італійське походження і був виготовлений в середині XIX ст.

Питання ж хто замовив підставку для книг – чи то самі Галагани, чи то хтось з їхніх близьких або друзів – залишається відкритим. Але не викликає сумніву, що підставка для книги була замовлена на честь шлюбу, який поєднав два відомі в Україні козацькі роди – Галаганів та Кочубеїв.

1. Електронний ресурс: <http://ubr.ua/history/1013/2358>

2. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 225.

3. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 540, 548.

4. Електронний ресурс: <http://ubr.ua/history/1013/2358>

5. Електронний ресурс: modney.pp.ua/moda/4798-talyskiy-narodniy-kosteum.html

СИТИЙ І.

Печатка Чернігівської межової палати

Серед сфрагістичної збірки Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського (далі – ЧІМ) привертає до себе увагу великий масивний бронзовий штемпель (мал. 1–2, кольор. вкл. 4). Діаметр його робочої частини – 92 мм, товщина – 21 мм. До неї прикріплена чорна лакована фігурна дерев'яна ручка висотою 14 см. На печатці зображений державний герб Російської імперії 5 різновиду (1858–1917 рр.)¹. На грудях орла у щитку – межовий, або землемірний стовп, чи стовп закону, дерев'яний сажень, що покладений на стовп по діагоналі, за стовпом – астролябія; девіз: «КАЖДОЙ ПРИ СВОЕМЪ»². Девіз відповідав головній меті межування – справедливість, спокій землевласників, удосконалення землеробства³. Напис по колу: «ПОПЕЧЕНИЕМЪ И МИЛОСТІЮ ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ II.». Інв. № И-3262. До зібрання музею пам'ятка, вірогідно, потрапила внаслідок ліквідації у 1919 р. Чернігівської губерньської креслярні⁴.

Довгий час штемпель експонується в експозиції Музею і вважався до недавнього часу печаткою Чернігівської губернії. Проте при уважнішому опрацюванні з'ясувалося, що це – остання матриця Чернігівської межової палати.

Кілька слів про цю установу та історію її печатки.

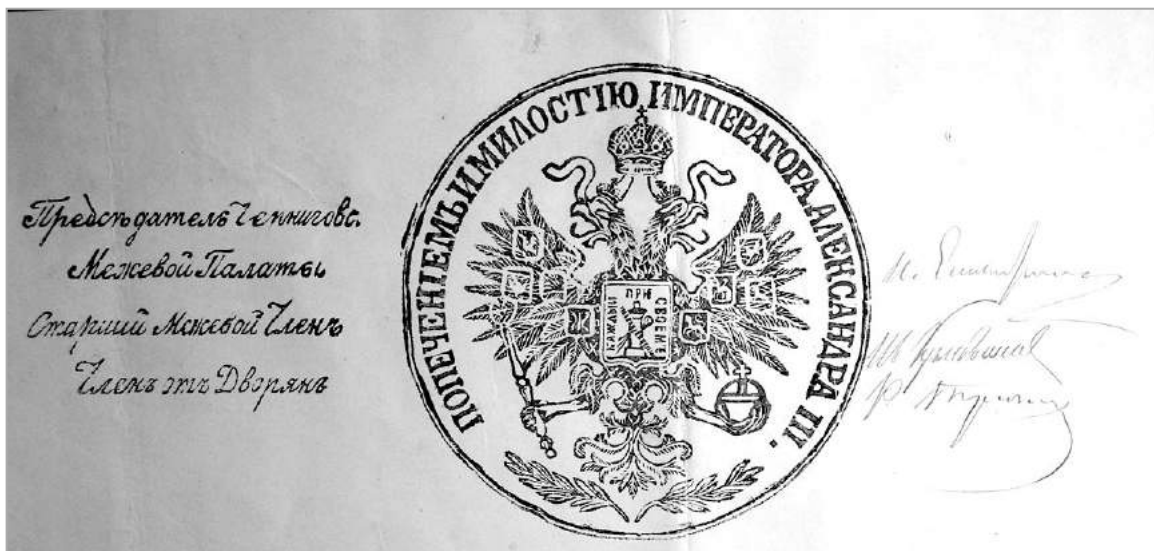
Межова палата була створена згідно з царським указом від 27 жовтня 1859 р.⁵ на підставі сенатського указу від 9 грудня 1859 р.⁶ та Положення про розмежування Чернігівської та Полтавської губерній. Відкрита 24 липня 1860 р.⁷ Відповідно до наказу Міністерства юстиції № 11 від 26 червня 1860 р. 7 липня 1860 р. головою Чернігівської межової палати затверджений титулярний радник Подвисоцький, кандидатом на цю посаду – титулярний радник Єсимонтовський. У травні 1860 р. наказом по Військовому відомству були призначені старший член палати полковник Шелашников (20.05) та директор креслярні палати межових інженерів штабс-капітан Богородський (27.05)⁸.

Постановами Чернігівської межової палати на службу були призначені: дворянин Петро Стахович (23.08), колезький реєстратор Бакевич-Щуковський (23.08), канцелярський служитель Середа (23.08), писар 2 розряду Бордонос (31.08)⁹, писар 1 розряду Андрій Занкевич (6.09), відставний підпоручик Микола Романович (6.09)¹⁰. Представником дворянства в палаті був обраний Василь Лизогуб¹¹. Останнім до штату канцелярських служителів був зарахований писар 2 розряду Василь Носачевський (27.11)¹².

Для виконання своїх функцій межові установи мали відповідні печатки та штемпелі: «К планам и межевым книгам прилагается особенная государственная печать чернилами или красками, а не на воску и не на сургуче»¹³; «На планах, сочиненных на земли, действительно обмежованныя, оставляют вверху на самой средине порожнее место для приложения печати»¹⁴; на межових стовпах «над граньми

Мал. 3.

Мал. 4.

выжигать государственные гербы, взяв в диаметр в полтора раза того штемпеля, какой на межевой инструкции положен, но токмо без всякой надписи»¹⁵, «межевым палатам и комиссиям иметь печати с государственным гербом и соответственными на них надписями»¹⁶. Для опечатування службової кореспонденції землеміри мали окрему печатку: «Во все места отправляемые от землемеров письма печатать им собственными их печатями»¹⁷.

Як свідчать документи, базовий зразок печатки був затверджений ще у 1766 р.¹⁸ (мал. 4). З часом змінювалися лише іконографія герба та ім'я імператора. Наприклад: на плані села Дігтярівка Новгород-Сіверського повіту 1883 р. (мал. 5) угорі стоїть чорний відбиток печатки палати діаметром 92 мм, з наведеним вище написом з єдиною відмінністю – замість «НИКОЛАЯ II.» написано «АЛЕКСАНДРА III.»¹⁹. Автентичні відбитки і на інших планах з музейного зібрання: відрубної ділянки Є. Протасової в Козелецькому повіті 1881–1894 років²⁰, дач Новгорода-Сіверського 1888 р.²¹, на плані ділянок в Острі 1883 р.²², Коропі 1888 р.²³, Мені 1882 р.²⁴ На планах дач Любеча 1876 р.²⁵ та Ніжина 1864 р.²⁶ подібна печатка – з іменем Олександра II (мал. 6).

Повалення царату в 1917 р. поставило крапку на існуванні відповідних сфрагісів та установ.

Мал. 5.

1. Дьячков А.Н., Узденников В.В. Монеты России и СССР. Определитель. – М.: Советская Россия, 1978. – С. 166.
2. До спорядження землемірів належали астролябія «с принадлежностями», компас, «десятисаженная цепь», дерев'яний сажень, розділений на аршини і фути, кілки, мотузки, шнури, землемірні стовпи //Наставление правительствующего Сената из Межевой экспедиции определенным к государственному земель размежеванию землемерам /Межевая инструкция канцеляриям и конторам, с методами и указами к оной принадлежащими. – М.: В сенатской типографии, 1797. – С. 2. Вперше астролябію в Гетьманщині застосували за часів І. Скоропадського, коли О. Меншикову була передана Почепська волость (Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов: В типографии Г.Л. Шапиро, 1870. – С. 76).

3. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов: В типографии Г.Л. Шапиро, 1870. – С. 21.
4. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1990. – С. 871.
5. Полный свод законов Российской империи. II. – Т. 34. – № 35036.
6. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – 22 февр. (№ 8). – Отд. 2. – Ч. оф. – С. 29.
7. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – 22 авг. (№ 34). – Отд. 1. – Ч. оф. – С. 233.
8. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – 5 сент. (№ 36). – Отд. 1. – Ч. оф. – С. 242.
9. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – 12 сент. (№ 37). – Отд. 1. – Ч. оф. – С. 250.
10. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – 19 сент. (№ 38). – Отд. 1. – Ч. оф. – С. 256.
11. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – 7 ноября (№ 45). – Ч. неоф. – С. 322.
12. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – 19 дек. (№ 51). – Отд. 1. – Ч. оф. – С. 346.
13. Законы гражданские и межевые. Часть вторая. Законы межевые /Свод законов гражданских и межевых. Часть первая и вторая. – СПб.: В типографии 2 отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1842. – Т. 10. – С. 95.
14. Там же. – С. 217; Полный свод законов Российской империи. I. – СПб., 1830. – Т. 17. – С. 908.
15. Полный свод законов Российской империи. I. – СПб., 1830. – Т. 17. – С. 906.
16. Положение о размежевании Черниговской и Полтавской губерний. – Чернигов: В типографии Г.Л. Шапиро. – С. 20.
17. Инструкция землемерам к генеральному всей империи нашей земель размежеванию //Межевая инструкция канцеляриям и конторам, с методами и указами к оной принадлежащими. – М.: В сенатской типографии, 1797. – С. 42.
18. Межевая инструкция канцеляриям и конторам, с методами и указами к оной принадлежащими. – М.: В сенатской типографии, 1797. – С. 196. Інструкція була надрукована 25 травня 1766 р. з цікавим приписом: «Сенатская межевая экспедиция под сим изображает тот штемпель, который имеет полагаем быть на все земляным владениям планы и межевыя книги, и который от Ея императорскаго величества высочайше конфирмован»; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – С. 21.
19. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Вп 1982.
20. ЧІМ. – Інв. № Ап-1965.
21. ЧІМ. – Інв. № Вф-4285/29.
22. ЧІМ. – Інв. № Вф-4285/13.
23. ЧІМ. – Інв. № Вф-4285/12.
24. ЧІМ. – Інв. № Вф-4285/9.
25. ЧІМ. – Інв. № Вф-4285/10.
26. ЧІМ. – Інв. № Вф-4285/21.

СИТИЙ І.

Реформа духовної освіти 1884 року: сфрагістичний аспект

У 2013 р. біля південної стіни Чернігівського Спасо-Преображенського собору під час археологічних розкопок під дерном була знайдена бронзова матриця печатки з написом по колу: “+ ЧЕРНИГОВ . ЕПАРХІАЛ УЧИЛИЩН . СОВѢТА . +” (літери вирізані у зворотній бік)¹. По центру вміщений герб Російської імперії 5 різновиду (1858–1917 рр.)². Діаметр робочої частини матриці 33 мм, товщина 6 мм, висота 20 мм; пошкоджена 3 ударами зубила або лопати. Ручка (не збереглася) кріпилася за допомогою гвинта (так за твердженням чернігівського збирача печаток О. Ємця робили у кінці XIX ст.) (*кольор. вкл. 18*). Ймовірно, печатка потрапила в землю або на початку 1919 р., коли за свідченням чернігівського єпископа Пахомія Кедрова більшовиками була знищена “печать братства кн. Черниговского Михаила”³, або у 1920 р., коли серпневою постановою Раднаркому УРСР усі релігійні громади позбавлялися статусу юридичної особи і відповідно мали вилучатись печатки, офіційні документи тощо⁴. 2015 року серед інших знахідок матриця печатки надійшла до зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, який на виконання Цільової програми проведення археологічних досліджень в Чернігівській області на 2013–2020 роки був замовником робіт, записана до інвентарної книги під номером Арх-2006.

Знахідка була оприлюднена у 2014 р., але публікатор, учасниця розкопок Ю. Бовда, припустилася помилок у розшифровці легенди, визначенні матеріалу, приналежності печатки, подає інші розміри⁵.

Для початку з’ясуємо, що відбувалося на теренах Російської імперії, зокрема в Україні, в останній чверті XIX ст. Це дозволить з’ясувати причини та час появи описаної вище печатки. Відомо, що уряд Олександра III (1881–1894) втілював політику “контрреформ”, скеровану на всебічне обмеження земської, міської, судової та інших ліберальних реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст. Було запроваджено ряд реакційних заходів у галузі освіти (циркуляр про “куховарчиних дітей”, позбавлення автономії університетів, ліквідація вищих жіночих курсів). У країні насаджувався великодержавний шовінізм, переслідувалась культура народів імперії – не росіян. Зокрема, діяв спрямований на придушення української культури Емський акт 1876 р.

Згадані реформи у 1884 р. торкнулися й закладів духовної освіти – від академій до церковнопарафіяльних шкіл. Останні становили базу й найбільш чисельну мережу згаданих закладів. Згідно з установчим документом – “Правилами о церковно-приходских школах”, § 22: “Для обсуждения вопросов по церковно-приходским школам в каждой епархии учреждается Епархиальный училищный совет. Председатель и члены избираются епархиальным архиереем из духовных и светских лиц”⁶. До останніх можна було включати й директора народних училищ. Рада розглядала звіти священників-наглядачів і надавала архієреям пропозиції щодо розвитку освіти. Про печатку інформація відсутня. Ймовірно, це питання було врегульоване окремим розпорядженням Синоду, бо згідно з § 23 керування школами покладалося на Синод, який “в развитие настоящих правил, имеет издавать особия постановления”⁷. На Чернігівщині до першого складу епархіальної училищної ради увійшли: голова – ректор Чернігівської семінарії протоієрей Марков, члени – законовчитель Чернігівської гімназії священник Іоанн Платонов, член консисторії священник Василь Миткевич, протоієрей чернігівської Воскресенської церкви Федір Ладухін, викладач семінарії Андрій Вишневський, член міської управи Іван Філонович⁸. З огляду на сказане, матриця знайденої біля Спаського собору печатки, була виготовлена приблизно у листопаді–грудні 1884 р.

Інакше було вирішене питання щодо печаток вищих та середніх закладів. За Статутом православних духовних академій від 20 квітня 1884 р., гл.16, § 165: «Духовные академии имеют собственные печати, большую и малую, с изображением государственного герба с подписью: «такой-то духовной академии» (іл. 1, 2, кольор. вкл. 18)⁹.

В «Определение» Синоду від 5–18 вересня 1884 р. «О уставах и штатах духовных семинарий и училищ», зокрема в «Уставе православных духовных семинарий» гл.13, § 171, зазначено: «Семинарии имеют собственные печати, большую и малую, с изображением государственного герба и с надписью: «печать правления такой-то семинарии. Примечание: большая печать хранится у ректора, а малая у секретаря правления» (іл. 3, 4, кольор. вкл. 18)¹⁰.

На відміну від академій та семінарій училища мали лише одну печатку. Згідно з «Уставом православных духовных училищ» гл. 14, § 119: «Духовные училища имеют свою печать с изображением государственного герба и с надписью: «печать правления такого-то духовного училища. Она хранится у смотрителя»¹¹.

Подібні символіка та написи були властиві печаткам духовних навчальних установ й раніше. У Статуті епархіальних жіночих училищ від 20 вересня 1868 р. (гл. 16, § 107) написано: «Епархиальные женские училища имеют печать с изображением государственного герба и с надписью: «ПЕЧАТЬ такого-то ЕПАРХИАЛЬНОГО ЖЕНСКОГО УЧИЛИЩА»¹². (Печатка Чернігівського епархіального жіночого училища мала діаметр 30 мм, по центру – зображення державного герба Російської імперії та напис по колу: «ПЕЧ. ЧЕРНИГОВ. ЕПАРХІАЛЬНОГО ЖЕНСКАГО УЧИЛИЩА», атестат від 25.06.1888 р., іл. 11, кольор. вкл. 18). Те саме бачимо на відповідних печатках першої третини ХІХ ст. (іл. 5–10, кольор. вкл. 18)¹³.

У підсумку зазначимо, що незалежно від ліберальної чи консервативної спрямованості політики царського уряду він додержувався головного свого стрижня – непорушність і зміцнення монархії. Звідси, на усіх згаданих печатках бачимо її візуальне уособлення – імперський герб.

Таким чином зазначені печатки окрім функції легітимізації документа були інструментом ідеологічного зомбування населення Російської імперії.

1. Цікавий факт – креслення літер двох останніх слів заголовка офіційної частини газети “Черниговские епархиальные известия” за 1869 р. нагадують креслення літер описаної матриці. У виданнях цієї газети за інші роки такого шрифту не зустрічаємо жодного разу.
2. Дьячков А.Н., Узденников В.В. Монеты России и СССР. Определитель. – М., 1978. – С. 166.
3. Пахомий (Кедров) архиепископ Черниговский и Нежинский: материалы к биографии /Сост. А.Ф. Тарасенко. – Чернигов, 2006. – С.128.
4. Там же. – С. 14, 131.
5. Бовда Ю. Печать Черниговского епархиального училища из раскопок Спасо-Преображенского собора в 2013 г. //Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXX международной студенческой археолого-этнологической конференции 22–24 мая 2014 года. – Брянск, 2014. – С. 336.
6. Полный свод законов Российской империи. Собрание 3. – Т. 4. – СПб., 1887. – С. 374; Черниговские епархиальные известия. –1884. – 15 авг. (№ 16). – Ч. оф. – С. 431.
7. Черниговские епархиальные известия. – 1884. – 15 авг. (№ 16). – Ч. оф. – С. 432.
8. Черниговские епархиальные известия. – 1884. – 15 ноября (№ 22). – Ч. оф. – С. 624–625.
9. Черниговские епархиальные известия. – 1884. – 1 июня (№ 11). – Ч. оф. – С. 268; Ситий І. Печатки навчальних закладів, духовних установ та поліцмейстерів І половини ХІХ ст. (За матеріалами Державного архіву Чернігівської області) //Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 29–33. Іл.: Печатки Київської академії, 1 – 1803–1806 рр., 2 – 1817 р.
10. Черниговские епархиальные известия. – 1884. – 15 окт. (№ 20). – Ч. оф. – С. 559–560; Ситий І. Печатки навчальних закладів, духовних установ та поліцмейстерів І половини ХІХ ст. (За матеріалами Державного архіву Чернігівської області). – Іл. Печатки: 3 – Білоруської семінарії 1804 р., 4 – Київської семінарії 1817–1818 рр.
11. Черниговские епархиальные известия. – 1884. – 1 ноября (№ 21). – Ч. оф. – С. 604.
12. Черниговские епархиальные известия. – 1869. – 15 янв. (№ 2). – Ч. оф. – С. 63.
13. Ситий І. Печатки навчальних закладів, духовних установ та поліцмейстерів І половини ХІХ ст. (За матеріалами Державного архіву Чернігівської області). Іл.: 5 – Печатка Новгород-Сіверських духовних училищ, 1833 р., 6 – Печатка Переяславської семінарії, 1803 р., 7 – Печатка Полтавської семінарії, 1806 р., 8 – Печатка Севських духовних училищ, 1833 р., 9 – Печатка Харківського колегіуму, 1806 р., 10 – Печатка Чернігівських духовних училищ, 1833 р.

ГОНЧАРЕНКО В.

Кераміка Коропщини. Каталог

Короп, районний центр на північному сході Чернігівщини, вперше згадується як “поветовий город” в універсалі гетьмана Якова Острянина 1638 року [3, 614]. Довгий час він був місцем постійного розташування Малоросійської Генеральної артилерії, що відбилося на подальшому розвитку міста. А наприкінці 1880-х років Короп – “заштатне місто”, яке більше нагадувало велике село, але місцеві жителі майже не займалися сільським господарством і жили, переважно, за рахунок різних промислів. За даними, що наведені у статті “Коропские сапожники”, надрукованій у “Земському збірнику”, 90% населення Коропа (близько 6 тисяч душ чоловічої статі) були ремісниками або кустарями [5, 156]. У місті діяло 6 цехів, в тому числі й гончарний, в якому нараховувалося 10 майстрів та 13 підмайстрів [4,160]. Працювали і гончарі-кустари.

Серед місцевих гончарів особливе місце належало коропському міщанину Мосію Пузирю (1812–1895) та його синам Лаврентію (1845–1917) і Григорію (бл. 1850–1930) [6, 495]. Їм присвятила своє дослідження “Пузирьовський посуд”, що став першим етюдом у циклі “Чернігівське гончарство”, відома дослідниця і знавець українського народного мистецтва Євгенія Юрїївна Спаська (1892–1980). Аналізуючи вироби Пузирів, Є. Спаська відмічала, що за формами, декором, технологією виробництва вони відрізнялися від того, що виробляли місцеві гончарі, і нагадували “австріяцький, німецький посуд, який доводилося бачити по музеях у Галичині і в Росії і є типовим для західних слов’ян” [10, 375]. Така схожість виробів коропських та західно-європейських гончарів була обумовлена тим, що Пузирі у своїй роботі використовували досвід “німецьких” колоністів – членів гуттерівського братства, які проживали на території сучасної Коропщини з кінця XVIII ст.

Гуттерівське братство було утворене в Моравії німецькими, австрійськими та швейцарськими біженцями анабаптистами (в перекладі – перехрещені) у 20-х – 30-х роках XVI ст. [1, 75]. Назву отримало від прізвища уродженця Тіроля Якоба Гуттера, який відіграв визначну роль в об’єднанні та становленні анабаптистської общини в Моравії [1, 75]. Гуттери проповідували принципи спільності майна та, наслідуючи анабаптистів, не визнавали хрещення немовлят. Вважали, що людина має свідомо та вільно обирати віросповідання і хреститися в дорослому віці.

На початку 1770-х років гуттери оселилися в с. Вишеньках з дозволу власника цих земель графа Рум’янцева-Задунайського. Пізніше, після його смерті, вони переїхали до с. Радичева на державні землі та заснували нову колонію, що існувала до 1842 року. Колоністи займалися землеробством, скотарством, садівництвом, різними ремеслами, торгівлею. Вони охоче брали на роботу місцевих жителів, передавали їм свої знання та майстерність. Цим скористався Мосій Пузир і на початку 1840-х років влаштувався різноробом на гончарний завод. Це був цегляний будинок на три відділення: в першому – “темному”, зберігалася глина, у другому розташовувався горн, у третьому – майстерня з трьома гончарними кругами, жорнами для розтирання фарб і токарним верстатом [2, 34]. У 1842 році, коли колоністи переїздили до Мелітополя, Мосій Пузир за безцінь викупив у них завод. Навички, отримані у “німців”, він використовував у своїй роботі, а згодом передав синам. Характерною ознакою пузирівських виробів стала сірувато-біла полива і рослинний орнамент у вигляді розлогої гілки з дрібними синьо-жовтими квітами та зеленим листям, розміщеної між розподільчими смугами.

Пузирі виготовляли глечики, миски, банки, тикви, вазони для квітів, каганці, вази тощо, які користувалися широким попитом завдяки високій якості та гарному оздобленню. 1851 року

М. Пузир брав участь у виставці сільських творів у Кролевці і отримав за свої вироби найвищу нагороду – 5 карбованців [11, 65].

Деякий час батько та сини працювали разом. Згодом Лаврентій одружився і переїхав до Новгород-Сіверського. Його тесть, козак Іван Макаренко, на власних ґрунтах збудував для зятя гончарну майстерню. Григорій залишився з батьком. Таким чином, у другій половині XIX ст. на Чернігівщині існувало дві майстерні, які виготовляли посуд за “німецьким рецептом”. “Всі типи посуду обох майстерень, – писала Є.Ю. Спаська у своєму дослідженні, – це рідні брати, як і ті, хто їх робив: форми, кольори, орнамент – однакові і ... вироби їх такі, що за обоїми групами ясно відчувається власна рука Мосія Пузиря, що вивчив обох синів однаково, за одною традицією. А за рукою Мосія якась певна німецька рука” [10, 382]. Мосій та Григорій збували свою продукцію на півдні та заході, Лаврентій – на півночі та сході Чернігівської губернії [10, 378]. Наприкінці XIX ст. попит на їхні вироби різко впав. Це було пов’язано з тим, що на ринку з’явилося багато дешевшої та вишуканішої продукції заводів М.С. Кузнецова. Всі ж намагання Пузирів покращити свої вироби, розширити асортимент закінчувалися невдачами. Тому в 1890-х роках вони змушені були скоротити виробництво і обмежитися виготовленням лише простих мисок та глечиків, які продавали на базарах та ярмарках у сусідніх повітах. У 1920-х роках їхнє виробництво було зупинено остаточно.

На початку XX ст. вироби Пузирів зберігалися у музеях Києва: Сільськогосподарському ім. Г. Петровського (ліквідований у 1930-х роках) та Всеукраїнському історичному імені Т.Г. Шевченка (1924–1934 роки, з 1991 року – Національний музей історії України), в Чернігівському історичному музеї та у Руському музеї в Ленінграді. Детальний аналіз цих колекцій та технологічних особливостей виробництва Пузирів міститься в дослідженні Є. Спаської “Пузирівський посуд”.

Свої вироби Мосій та його сини формували на гончарному крузі, вручну робили ручки, у формах, що дісталися їм від колоністів, відливали лише окремі деталі. Головний секрет (сіро-біла полива), який вони ретельно приховували від сторонніх, був розкритий у першій половині 1920-х років лабораторією Київського фарфор-фаянс тресту. В результаті аналізу було встановлено, що до складу поливи входило 38% свинцю та 16% олова, що робило її не зовсім глухою і не зовсім прозорою. Білий колір поливи надавав або піщаник-кварцит, або кварцовий пісок [10, 384].

Готові вироби випалювали, вкривали поливою і наносили орнамент пензлями різних розмірів: марганцем, який надавав коричневого кольору, робили розподільчі смуги, кобальтом та вохрою – синьо-жовті квіти, окисом міді – зелене листя. Після цього посуд випалювали вдруге.

До 1941 року в Чернігівському історичному музеї зберігалися 23 вироби Пузирів: 5 вазонів для квітів, 2 тарілки, 6 мисок, 3 тикви, 2 глечики, 1 банка, 1 судок з кришкою, 1 барильце, 1 чайник, 1 покритка [10, 382]. Вірогідно, це саме ті предмети, які були придбані Н.А. Голосовим у травні 1892 року під час перебування на хуторі Пузирів з метою поповнення колекції місцевих гончарних виробів губернської управи [2, 35]. Всі вони походять з радичівської майстерні, тож швидше за все, були виготовлені Григорієм Пузирем, хоча Є. Спаська припускала, що деякі з них могли бути роботою самого Мосія, і датувала їх кінцем 1850-х – початком 1890-х років [9, 382]. На жаль, ця колекція була втрачена в роки Другої світової війни і доля її невідома.

На сьогодні в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються сім виробів Пузирів. Чотири з них були передані у 1948 році Управлінням музеями, що займалися розподілом художніх цінностей, повернутих з Німеччини. На трьох предметах, каганці та двох глечиках, збереглися старі інвентарні номери Державного республіканського історичного музею (колишній Всеукраїнський історичний музей імені Т.Г. Шевченка). Каганець (старий інвентарний номер 359) був придбаний у Новгород-Сіверському, глечик з інвентарним номером 9247 – у с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту, а глечик з інвентарним номером 14493

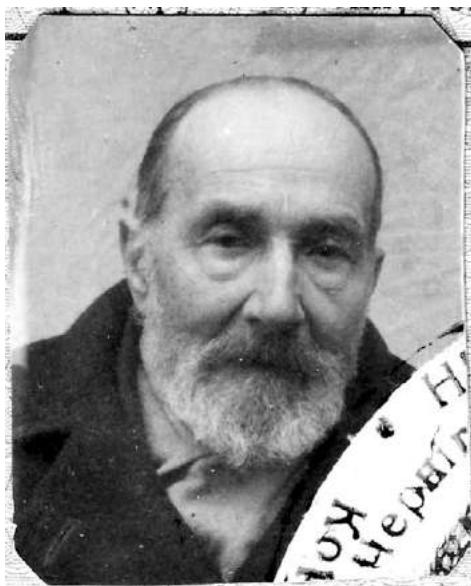
купив у Ічні для музейної колекції Данило Михайлович Щербаківський [10, 381], один із засновників музею, у 1910–1927 рр. – завідувач історико-побутового та етнографічного відділів. На четвертому глечику старий інвентарний номер не зберігся. Але на підставі порівняння дефектів на глечику, що нині зберігається в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, і на світлині глечика з колекції Всеукраїнського історичного музею з інвентарним номером 26857, яка міститься в дослідженні Є. Спаської “Пузирьовський посуд”, можна з упевненістю стверджувати, що він походить з тієї самої колекції. Цей глечик, як і каганець, був придбаний у Новгороді-Сіверському. Всі чотири вироби на думку Є. Спаської були виготовлені Лаврентієм Пузирем між 1888–1915 роками [10, 381]. Роботою Лаврентія можна вважати і миску, знайдену у 1966 році в с. Шаповалівка, колишнього Борзнянського повіту, який входив у зону його діяльності. Миска має характерну для Пузирів форму з маленьким нечітко вираженим дзеркалом, що плавно переходить у стінки, які на половині височини різко розширюються, утворюючи злам, округло піднімаються вгору та закінчуються трохи увігнутими всередину вінцями. Розміщення орнаменту, кольорова гама, сірувато-біла полива теж вписуються в систему оздоблення, властиву Пузірям.

Ще два глечики надійшли до музейної колекції у 1962 році. Порівняно з новгород-сіверськими виробами Лаврентія вони мають темнішу поливу, насиченіші кольори розпису, вирізняються і трактуванням рослинного орнаменту. Враховуючи звідки ці глечики потрапили до музею, можна припустити, що вони походять з радичівської майстерні.

Один з глечиків (И-6022) був придбаний у мешканки Коропа Євгенії Пилипівни Шушунової. На ньому характерна для Пузирів квітуча гілка намальована вправною рукою, охайно, з чітко окресленим контуром малюнка. Євгенія Пилипівна повідомила, що глечик був куплений у коропського гончаря, якого вона помилково назвала Іваном Пузирем. (Радше за все, у Григорія, який все життя прожив на хуторі неподалік Радичева). Виготовлений він, вірогідно, або Мосієм Пузирем, або Лаврентієм до його переїзду до Новгорода-Сіверського.

Роботою Григорія може бути інший глечик (И-6086), вилучений із закритої церкви в с. Жукля Корюківського району. На ньому “пузирівська” гілка зображена менш ретельно, малюнок квітів та листя спрощений, фарби в деяких листях потекли, через що контур малюнка дещо “розмитий”.

Мешканці навколишніх сіл досі пам’ятають гончарів Пузирів, а хутір, де вони жили, називають “Пузирів хутір” або “Пузирьова гора”. Цю інформацію надав старший науковий співробітник Чернігівського національного державного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка Роман Миколайович Луценко.

І.П. Фігура.

В колекції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського зберігаються 30 виробів коропського гончаря Івана Петровича Фігури (?–1959?). 18 робіт були придбані в 1957 році у самого майстра, 7 – у його родички Марії Миколаївни Хоминської, решта – в 1962 році у мешканців Коропа Василя Терентійовича Базалея та Марії Василівни Миронової.

Відомості про І.П. Фігуру містяться у Щоденнику Є.Ю. Спаської, яка у серпні 1926 року відвідала Короп і особисто спілкувалася з майстром [9, 369]. І.П. Фігура походить з гончарського роду. Але на відміну від діда та батька, які виготовляли традиційний посуд, він брав за зразки заводські вироби. Глечики, миски, тарілки, супниці, горщики для квітів тощо майстер здебільшого формував на

гончарному крузі, окремі деталі відливав у гіпсовій формі, застосовував гіпсові матриці для декорування виробів. Форми та матриці дісталися Івану Петровичу від діда – Петра Петровича Фігури, який виготовив їх у першій половині XIX ст., коли працював майстром на Ушівському фаянсовому заводі Савицького (сучасна Сумська область). 47 форм були придбані для музейної колекції у Івана Петровича в 1957 році. Дві з них нам особливо цікаві тим, що були використані для декорування чотирьох тарілок, які нині зберігаються в музеї.

Головним заняттям Івана Петровича була пасіка. Гончарством займався, переважно, за необхідності, у неврожайні на мед роки. Мав гарно обладнану майстерню, яка містилася в окремій кімнаті. Для роботи брав лише високоякісну сировину. До звичайної гончарної глини додавав каолінову, яку купував у с. Полошках (сучасна Сумська область) і яка вважалася найкращою не лише в Україні, а й у Російській імперії. Завдяки каоліновій глині вироби І.П. Фігури – легкі, мають тонкий, але міцний черепок світло-сірого кольору. Для декорування майстер застосовував розпис, штампування, гравірування, використовував різнокольорові поливи: жовту, коричневу, зелену, сіру, синю. В багатьох виробах І.П. Фігури відчувається вплив Пузирів. Світла полива (сіра або жовтувата) та розпис у вигляді розміщеної між прямими смугами квітучої гілки синього, зеленого, коричневого кольорів нагадують пузирівський посуд.

У 1986 році музейна колекція поповнилася п'ятьма роботами ще одного коропського гончаря Федора Гнатовича Пінчука (1883–?), які подарувала його донька Ніна Федорівна. Ф.Г. Пінчук був відомим у Коропі майстром. Виготовляв банки, супниці, підставки під гасові лампи, горщики для квітів тощо. Його вироби мають, переважно, традиційні для українського гончарства форми. Але окремі деталі – профільовані вінця, гачкоподібні або у вигляді голів цапів з тонкими рогами ручки – надають їм оригінальності. Для декорування своїх виробів Ф.Г. Пінчук застосовував гравірування, штампування, підполивний розпис, ліплення, що свідчить про широкі технічні та художні можливості майстра.

Сьогодні у Коропі гончарством займається лише Оксана Анатоліївна Цупко, 1975 р. н. Народилася вона у творчій родині. Батько Анатолій Петрович Семенцов – знаний в Україні різьбяр по дереву, вісім робіт якого зберігаються в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. 1992 року О. Цупко закінчила Опішнянське художнє училище і відтоді працює в Коропському районному центрі дитячої творчості, викладає у гуртку кераміки. Виготовляє скульптурні композиції, дитячі іграшки, декоративні тарелі, свічники тощо. Її твори експонувалися на виставках у Національній Спільноті майстрів декоративного народного мистецтва, Чернігівському історичному музеї. 2005 року майстриня подарувала музею свою скульптурну композицію “Троїсті музики”.

Одним з найбільших гончарних осередків Коропщини було с. Верба, перша згадка про яке датується 1399 роком. За народними переказами, назва його походить від річки Вербка та заростів верболозу [7, 312]. Неродючі піщані та суглинисті ґрунти унеможлилювали ефективне заняття сільським господарством, місцеве населення змушене було шукати інші види виробничої діяльності. Значні поклади високоякісних гончарних глин та наявність лісів сприяли розвитку гончарства, що стало чи не головним засобом існування для мешканців села. Про це свідчить і той факт, що ще напередодні Другої світової війни у Вербі на 500 дворів було 400 гончарів. Умови праці та технологія виробництва тут були такі самі, як і в інших гончарських осередках України. Гончарній справі навчали лише хлопчиків у віці 7–12 років. Інші члени родини були задіяні на підсобних роботах. Свої вироби майстри формували на гончарному крузі, який стояв просто у житловому приміщенні. Тут же зберігали та обробляли сировину: глину на підстилці вимішували, збивали у вальки, стругали стругом (ніж з двома ручками на кінцях), скочували у грудки.

До 1930-х років вербівські гончарі виготовляли посуд з білої глини, яку добували на

Дем'янівщині на відстані 2 км від села. Для цього копали глибокі шахти (до 5 м), укріплювали їх стояками та шалівкою і звідти відрами та кошиками витягали глину. Але після нещасного випадку, коли загинули двоє людей, глину почали брати на поверхні ґрунту. В урочищі Весела Гора, за 6 км від села, добували червону глину. Для роботи гончарі найчастіше змішували білу та червону глину у співвідношенні 1:2. Посуд з такої сировини мав м'який червонуватий колір, а біла глина надавала йому міцності. Готові вироби висушувалися на спеціальних підвісних полицях – “п’ятрах”. Випалювали у горнах, які будували на поверхні ґрунту: піч мурували з цегли, а склепіння робили з битого посуду. Продавали свою продукцію вербівські гончарі на ярмарках у Коропі, Кролевіці, Борзні, Прилуках, Глухові.

Асортимент їхніх виробів – досить широкий: горщики різних розмірів (найбільший ємністю 10–12 л, м. н. “зольник”, найменший – 0,5 л, м. н. “махотка”), глечики, макітри, миски та полумиски, барильця, тикви (м. н. “кубишка”), кухлі, форми для випікання пасок (м. н. “таз”), вазони для квітів, курушки, димарі, іграшки тощо. Декорували їх гравіруванням, розписом, що робився на крузі по сухому черепку за допомогою різка, в який вставлялася пір’їна, вкривали поливою коричневого, червоного, зеленого кольорів. Поливу у Вербі почали застосовувати під впливом опішнянського гончаря, який оселився в селі в 1912 році [7, 313]. В музейній збірці налічується 51 виріб 7 вербівських гончарів. Формування колекції відбувалося переважно завдяки експедиціям музейних працівників до гончарського осередку у 1962, 1969, 1977, 1980, 1981, 1991 роках. Більшість виробів були придбані у самих гончарів, 7 – у мешканців села, 3 – надійшли з обласної виставки народного мистецтва, що відбувалася у Чернігові в 1986 році.

Вербівське гончарство представлене переважно теракотовим та полив’яним посудом. Неполів’яні вироби розписували побілом (розведеною водою білою глиною). Прямі та хвилясті смуги білого кольору, розміщені навколо шийки та на плечах, яскраво виділяються на світлому вохристому черепку, підкреслюючи його природну красу. Найчастіше розписом оздоблювали миски. Набір орнаментальних мотивів досить обмежений: традиційні прямі та хвилясті смуги, кружечки, двоколірні плями, квітучі гілочки, крапки, які утворюють квіти. Орнамент розміщується на стінках миски, залишаючи багато вільного тла. Дзеркало майже не декорується, лише в нижній частині стінок обрамляється смугами, які інколи опускаються на денце, залишаючи його середину вільною.

Справжньою окрасою колекції є дві миски гончаря Тихона Максимовича Никитенка (1850-ті – 1950-ті), виготовлені на початку ХХ ст. Вони вирізняються серед інших вербівських мисок як за формою, так і за характером розпису. Одна з них приваблює чіткою стриманою композицією, а мотив “овесець”, виконаний технікою фляндрівки, надає їй легкості та витонченості.

На стінках другої миски майстер вільно та невимушено розміщує різноманітні гілочки, фляндровані спіралеподібні мотиви та мотиви “п’явка”, що утворюють своєрідну динамічну композицію.

Знаними гончарями в с. Верба були Семен Петрович Пушкар (1905–1993) та його племінники Олексій Павлович (1925–2000) та Ілля Павлович (1932–2002) Пушкарі. Вони виготовляли переважно ужитковий посуд, який декорували розписом.

У музейній колекції зберігаються дві роботи Семена Петровича: глечик та миска. Легкі, тонкостінні, виготовлені з білої глини, якою користувалися місцеві гончарі до початку 1930-х років, вони вирізняються серед інших вербівських виробів вишуканішими формами та оригінальним розписом.

У творчому доробку Олексія Павловича, крім ужиткового посуду, є вази для квітів, свищики, фігурні вироби, зокрема скарбничка у вигляді жіночої постаті.

Ілля Павлович був учасником багатьох обласних та республіканських виставок народного мистецтва, фольклорних свят, мав відзнаки [7].

Займалися гончарством і в сусідньому з Вербою селі Осьмаки. За даними інженера-технолога М.А. Пакульського, який досліджував кустарні промисли Чернігівщини, наприкінці ХІХ ст. в Осьмаках маже всі чоловіки були гончарями (“це їх хліб, бо – земля не годує (наповнину сипкий пісок”) [4, 96].

У 1991 році для музейної колекції було придбано 9 виробів двох осьмаківських гончарів: 7 – Никитенка Івана Максимовича (1958–1995) та 2 – Пузана Трохима Никифоровича (1904–?). Це – традиційний ужитковий посуд, частково або суцільно вкритий поливами та декорований гравірованим орнаментом, який дає уяву про місцеве гончарне виробництво.

На сьогодні ані у Вербі, ані в Осьмаках не залишилося жодного майстра.

Каталог виробів коропських гончарів є наступним розділом “Каталогу сучасної авторської кераміки в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського”. Твори розміщені за алфавітом місця створення (спочатку – Короп, потім – села району), авторів і речей у хронологічному порядку. Міститься наступна інформація: назва виробу, відомості про час створення, короткий опис, матеріал і техніка, розмір, інвентарний номер. Розміри подаються у сантиметрах: Н – висота, Д – діаметр вінців, d – діаметр денця, N x N x N – висота, ширина, глибина. Всі речі виготовлені у приватних майстернях.

1. Васильєва Марина. Гуттерівське братство на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 75–78.
2. Голосов Н.А. Остатки гончарства и шелководства бывшей немецкой колонии в с. Радичеве // Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 10. – С. 33–35.
3. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – СПб, 1865. – С. 614.
4. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии инженера-технолога Н.А. Пакульского. – К, 1898. – С. 96.
5. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6–7. – С. 156–160.
6. Мистецтво України. Біографічний довідник. – К., 1997. – С. 495.
7. Орел Л. Кераміка с. Верба Коропського району Чернігівської області // Українське гончарство. Національний культурологічний щоденник. – Кн. 1. – К, 1993. – С. 311–315.
8. Пушкар А. Гончар Ілля Пушкар // Нові горизонти (Короп). – 2001. – 23 серпня.
9. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921–1926, головним чином про гончарство Чернігівське // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство. – 1995. – Кн. 2. – С. 369.
10. Спаська Є.Ю. Пузирьовський посуд. – Київ. – 1926 // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство. – 1995. – Кн. 2. – С. 374–394.

КОРОП

Пінчук Федір Гнатович (1883–?) (кольор. вкл. 21)

1. Банка для варення. Кінець 1920-х років.

Тулуб циліндричний розширений догори та заокруглений на плечах, шийка коротка, широка, вінця профільовані, відігнуті назовні. Вкрита суцільно зеленою з темними крапками поливою. Декорована розписом: на плечах навскісні риси на тлі прямих концентричних смуг. Колір розпису темно-коричневий. Глина, полива, марганець; формування на крузі, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Н – 20,0, Д – 10,0, d – 9,1.

Ик-369.

2. Горщик для квітів. Кінець 1920-х років.

На високій основі, тулуб майже циліндричний з ледве опуклими стінками, вінця трохи відігнуті назовні. Вкритий зовні, крім основи, зеленою з темними та світлими крапками поливою. Декорований під вінцями гравірованими прямими концентричними лініями, на вінцях рельєфна зубчаста смуга.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 12,5, Д – 15,5, d – 9,8.

Ик-370.

3. Підставка для газової лампи. Кінець 1920-х років.

На округлій підставці з короткою ніжкою; тулуб циліндричний, вінця широкі плескаті; з двома фігурними гачкоподібними ручками. Вкрита суцільно зеленою з темними крапками поливою. Декорована на тулубі гравірованою подвійною прямою лінією.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 13,0, Д – 10,6, d – 9,5.

Ик-367.

4. Підставка для газової лампи. Кінець 1920-х років.

На масивній конусоподібній підставці з короткою ніжкою, тулуб циліндричний, на вінцях – рельєфна смуга з зубчастим краєм; з двома ручками у вигляді голів цапів з довгими рогами. Вкрита суцільно темно-зеленою поливою. Декорована на тулубі та підставці зубчастими смугами та стилізованими розетками.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 16,0, Д – 9,5, d – 10,5.

Ик-368.

5. Супниця. Кінець 1920-х років.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, присадкуватий, вінця прямі, з двома фігурними гачкоподібними ручками. Закривається майже пласкою кришкою з плоским хватком. Вкрита суцільно темно-коричневою поливою. Декорована під вінцями та на кришці рельєфними прямими смугами та стилізованими 4-пелюстковими розетками.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, штампування, випалювання.

Н (з кришкою) – 20,5, Д – 19,0, d – 11,5.

Ик-366.

Фігура Іван Петрович (?–1959?) (кольор. вкл. 19, 20)

6. Ваза. Перша половина ХХ ст.

На конусоподібній профільованій підставці, тулуб дещо видовжений, різко розширений догори і заокруглений на плечах, шийка коротка широка, вінця трохи відігнуті назовні, з двома фігурними із завитками ручками. Вкрита суцільно сіруватою поливою. Декорована розписом: на тулубі квітучі гілочки в обрамленні хвилястих та прямих ліній, на шийці – гірлянда зі стилізованого листя, на підставці овальні плями. Кольори розпису – синій, коричневий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, відливання у формі (ручки), випалювання.

Н – 22,5, Д – 9,2, d – 12,0.

И-5691/6–39.

7. Ваза декоративна. Перша половина ХХ ст.

На невисокій основі, тулуб округлий, вінця прямі, з двома фігурними, ледве виступаючими ручками. Суцільно вкрита жовтуватою поливою. Декорована розписом: на тулубі з двох боків квітучі гілки, під вінцями гравірована пряма концентрична смуга. Кольори розпису: синій, зеленуватий, коричневий.

Глина, полива, фарба; формування на крузі, підполивний розпис, відливання у формі (ручки), гравірування, ліплення, випалювання.

На денці сіро-зеленою фарбою напис: “17”.

Н – 9,0, Д – 10,0, d – 5,4.

И-6012.

8. Ваза декоративна. Перша половина XX ст.

На невисокій основі, тулуб овальний, шийка коротка, вузька, вінця відігнуті назовні, з двома фігурними ручками, жовтувато-сірого кольору. Декорована суцільно рельєфним орнаментом у вигляді завитків, гілочок, рисок, на тулубі з обох боків гілки троянд, пофарбовані: гілки – коричневі, листя – зелене, троянди з одного боку жовті, з іншого – червоні.

Глина, фарби; відливання у формі, фарбування, випалювання.

Н – 11,3, Д – 4,6, d – 4,5.

И-5691/6-47/1.

9. Ваза декоративна. Перша половина XX ст.

За формою подібна до № 8. Сірувато-білого кольору, без фарбування.

Глина; відливання у формі, випалювання.

Н – 11,3, Д – 4,6, d – 4,5.

И-5691/6-47/2.

10. Ваза декоративна. Перша половина XX ст.

За формою подібна до № 8. Теракотова, без фарбування.

Глина; відливання у формі, випалювання.

Н – 11,3, Д – 4,6, d – 4,5.

И-6024.

11. Глечик. Перша половина XX ст.

Тулуб округлий, шийка коротка, широка, вінця валикоподібні; з двома фігурними ручками. Вкриті суцільно зеленуватою поливою. Декорований розписом: на тулубі між широкими концентричними смугами та на шийці – різноманітні квітучі гілки. Кольори розпису: синій, зелений, коричневий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, підполивний розпис, відливання у формі, ліплення, випалювання.

Н – 24,5, Д – 10,5, d – 9,5.

И-5691/6-36.

12. Глечик. Перша половина XX ст.

Тулуб опуклий плавно переходить у коротку широку шийку, вінця розширені прямі; з носиком та фігурною ручкою. Вкритий суцільно зеленуватою поливою. Декорований розписом: на тулубі велика гілка з трьома квітками та листям, на шийці – широка пряма концентрична смуга. Кольори розпису: синій, коричневий, зелений.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, ліплення, підполивний розпис, випалювання.

Н – 25,5, Д – 10,0, d – 9,0.

И-5691/6-37.

13. Глечик. Перша половина XX ст.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця прямі, з фігурною із завитками ручкою. Вкритий суцільно жовтуватою поливою. Декорований розписом: на тулубі квітучі гілки, на плечах прямі та хвилясті смуги. Кольори розпису: синій, зелений, коричневий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, ліплення, підполивний розпис, випалювання.

Н – 18,5, Д – 10,0, d – 8,3.

И-5691/6-38.

14. Глечик. Перша половина XX ст.

Тулуб опуклий присадкуватий, шийка коротка широка, вінця заокруглені. Вкритий всередині жовтуватою поливою, зовні теракотовий. Декорований на плечах та під вінцями прямими концентричними лініями коричневого кольору.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, розпис, випалювання.

H – 14,0, Д – 9,0, d – 6,7.

И-6009.

15. Глечик. Перша половина XX ст.

Тулуб округлий присадкуватий, шийка висока широка, вінця заокруглені, ледве відігнуті назовні. Вкритий всередині та зовні на вінцях жовтуватою поливою, решта – теракотова. Декорований під вінцями та на плечах прямими та хвилястими концентричними лініями коричневого кольору.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, розпис, випалювання.

H – 12,5, Д – 8,3, d – 6,5.

И-6010.

16. Горщик. Перша половина XX ст.

Тулуб кулястий, звужений до денця. Вкритий всередині та зовні на плечах жовтуватою поливою. Решта – теракотова. Декорований на плечах прямою та хвилястою концентричними лініями коричневого кольору.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, розпис, випалювання.

H – 9,0, Д – 7,7, d – 5,6.

И-6011.

17. Горщик для квітів. Перша половина XX ст.

На невисокій основі, тулуб циліндричний, розширений догори, вінця профільовані. Вкритий зовні, крім основи, оранжевою поливою. Декорований на тулубі двома рельєфними накладними квітами зеленого кольору та штампованим орнаментом у вигляді розеток, ромбів, орнаментальних смуг, під вінцями широка випукла смуга зі стилізованими квітами та вертикальними сітчастими смугами, що чергуються між собою; біля денця – смуга 4-пелюсткових розеток.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, гравірування, випалювання.

H – 17,0, Д – 18,0, d – 11,0.

И-5691/6-32.

18. Горщик для квітів. Перша половина XX ст.

На невисокій основі, тулуб циліндричний, розширений догори, вінця профільовані. Вкритий зовні, крім основи, зеленою поливою. Декорований на тулубі двома рельєфними накладними квітами, між ними штампована композиція з орнаментальних смуг, стилізованих квітів, ромбів, біля вінців широка випукла смуга зі стилізованими квітами, біля денця – горизонтальні орнаментальні смужки та 4-пелюсткові розетки, що чергуються між собою.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, гравірування, випалювання.

H – 18,0, Д – 18,8, d – 11,0.

И-5691/6-33.

19. Кухоль. Перша половина XX ст.

На невисокій основі, тулуб майже циліндричний з дещо опуклими в нижній частині стінками, вінця прямі, з фігурною ручкою. Вкритий суцільно сірувато-зеленуватою поливою. Декорований розписом: під вінцями широка та вузькі прямі концентричні смуги, під ними – кривулька, в дугах якої перехрещені лінії з круглими плямами на кінцях. Кольори розпису: коричневий, зелений.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, відливання у формі (ручка), підполивний розпис, випалювання.

H – 11,0, Д – 8,5, d – 6,0.

И-6008.

20. Кухоль. 1940-ві – 1950-ті роки.

Тулуб циліндричний, трохи звужений угорі, з ручкою. Вкритий суцільно зеленою поливою. Декорова-

19. Кераміка Коропщини

№ 6 И-5691/6-39

№ 8,9 И-5691/6-47/1; 5691/6-41/2

№ 10 И-6024

№ 7 И-6012

№ 13 И-5691/6-38

№ 11 И-5691/6-36

№ 14 И-6009

№ 12 И-5691/6-37

№ 19 И-6008

№ 15 И-6010

№ 16 И-6011

№ 17 И-5691/6-32

№ 18 И-5691/6-33

20. Кераміка Коропщини

№ 20 И-6015

№ 21 И-5691/6-40

№ 22 И-5691/6-41

№ 24 И-5691/6-30

№ 23 И-5691/6-42

№ 25 И-5691/6-31

№ 27 И-5691/6-35

№ 27 И-6013

№ 29 И-6014

№ 26 И-5691/6-34

№ 33 И-6025

№ 31 И-5691/6-44, матриця

№ 30 И-5691/6-43

№ 32 И-5691/6-45

№ 35 И-6019

№ 34 И-6079

Матриця

ний штампованим орнаментом: між двома ромбами з 8-пелюстковими розетками всередині розміщені віялоподібно три широкі смуги з геометричними мотивами.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, штампування, випалювання.

Н – 12,6, Д – 9,4, d – 9,8.

И-6015.

21. Миска. Перша половина XX ст.

Глибока з маленьким дзеркалом, високим опуклим бортиком, з двома маленькими фігурними ручками. Вкрита суцільно зеленувато-сірою поливою. Декорована розписом: на дзеркалі та зовні на бортику – квітучі гілки під широкими прямими смугами. Кольори розпису: синій, зелений, коричневий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, відливання у формі (ручки), підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 12,6, Д – 29,0, d – 11,4.

И-5691/6-40.

22. Миска. Перша половина XX ст.

За формою подібна до № 21. Вкрита суцільно зеленуватою поливою. Декорована розписом: на дзеркалі квітуча гілка, на бортику – широка зигзагоподібна смуга в обрамленні прямих ліній, під вінцями та на вінцях прямі лінії. Кольори розпису: зелений, коричневий, синій.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 10,0, Д – 27,0, d – 10,5.

И-5691/6-41.

23. Миска. Перша половина XX ст.

Глибока, з маленьким дзеркалом, що плавно переходить у високий бортик, різко розширений угорі, вінця прямі. Вкрита суцільно зеленуватою поливою. Декорована розписом: на дзеркалі квітуча гілка, на бортику та під вінцями – широкі прямі концентричні смуги. Кольори розпису: синій, зелений, коричневий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 7,3, Д – 23,2, d – 10,0.

И-5691/6-42.

24. Супниця. Перша половина XX ст.

На невисокій основі, тулуб майже циліндричний з ледве опуклими стінками, звужений до денця, вінця валикоподібні, з двома фігурними гачкоподібними ручками. Закривається опуклою кришкою з плоским хватком. Вкрита суцільно жовтуватою поливою. Декорована на основі, в нижній частині тулуба, під вінцями та ручці розписом у вигляді широких синіх смуг; на тулубі – смуга штампованих ромбів з розетками всередині, від яких відходять з одного боку тулуба – шість широких смуг у вигляді променів, з іншого – три. На кришці – дві широкі сині смуги, смуга – ромбів та рельєфних прямих концентричних ліній.

Глина, полива, фарба; формування на крузі, ліплення, відлив у формі (ручки), штампування, випалювання.

Н (з кришкою) – 21,5, Д – 18,0, d – 12,0.

И-5691/6-30.

25. Супниця. Перша половина XX ст.

На невисокій основі, тулуб циліндричний, звужений до денця та до вінців, шийка коротка, широка, профільована, вінця валикоподібні, з двома фігурними гачкоподібними ручками. Закривається напівсферичною кришкою з хватком у вигляді двох гілочок. Суцільно вкрита світло-зеленою поливою. Декорована на тулубі та кришці рельєфними накладними стилізованими квітами та медальйонами з гілочками троянд, що чергуються між собою, на шийці – рельєфні трилисники, біля основи – голови звірів з відкритими пащами.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, відливання у формі, випалювання.

Н (з кришкою) – 22,0, Д – 17,5, d – 12,9.

И-5691/6-31.

26. Супниця. Перша половина ХХ ст.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, шийка коротка, широка, вінця прямі; з двома гачкоподібними ручками. Закривається майже пласкою кришкою з хватком-грибочком. Вкрита суцільно жовтуватою поливою. Декорована на тулубі розписом: горизонтальна хвиляста гілка з листям, на плечах – смуга штампованих ромбів з променями всередині. На кришці: смуга ромбів, гравіровані прямі концентричні лінії між двома широкими смугами. Кольори розпису: зелений, синій, коричневий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, ліплення, відлив у формі, підполивний розпис, гравірування, штампування, випалювання.

Н – 17,5, Д – 14,8, d – 8,0.

И-5691/6-34.

27. Супниця. Перша половина ХХ ст.

На невисокій основі; тулуб округлий, вінця валикоподібні; з двома маленькими горизонтальними фігурними ручками. Закривається плоскою кришкою з хватком-грибочком. Вкрита суцільно світло-зеленою з коричневими крапками поливою. Декорована на тулубі та кришці розписом: стилізовані квітучі гілки з гравірованим контуром та смугою ромбів з розетками всередині. Колір розпису – жовтий.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, гравірування, підполивний розпис, штампування, відливання у формі (ручки), випалювання.

Н (з кришкою) – 13,5, Д – 11,0, d – 6,5.

И-5691/6-35.

28. Супниця. Перша половина ХХ ст.

На невисокій основі, тулуб округлий, різко звужений до денця, шийка коротка, широка, профільована, вінця заокруглені; з двома фігурними гачкоподібними ручками. Закривається опуклою кришкою з хватком-грибочком. Вкрита суцільно жовтою поливою. Декорована на плечах та кришці смугою ромбів зі стилізованими квітами, на хватку – трикутники.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, штампування, відливання у формі (ручки), випалювання.

Н (з кришкою) – 18,0, Д – 14,0, d – 8,9.

И-6013.

29. Супниця. 1940-ві – 1950-ті роки.

На невисокій основі, тулуб округлий, вінця потовщені, з двома маленькими фігурними гачкоподібними ручками. Закривається майже пласкою кришкою з наверхшам у вигляді рельєфного кола. Вкрита суцільно жовтуватою поливою. Декорована розписом та гравіруванням: на тулубі гілочки з листям, під вінцями подвійна гравірована пряма концентрична смуга; на кришці – стилізована квітка, по колу – дрібні гілочки з “ягідками”. Кольори розпису: синій, коричневий, зелений.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, відливання у формі (ручки), підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н (з кришкою) – 14,7, Д – 16,5, d – 8,2.

И-6014.

30. Тарілка. Перша половина ХХ ст.

На невисокій основі, сферично увігнута, бортик невисокий з хвилястим краєм. Вкрита суцільно жовтою поливою. Декорована рельєфним орнаментом: на тлі плетінки в центрі стилізована квітка в оточенні листя.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, випалювання.

Н – 3,5, Д – 23,0, d – 12,0.

И-5691/6-43.

31. Тарілка. Перша половина ХХ ст.

На невисокій основі з великим дзеркалом і невисоким, майже пласким, бортиком. Вкрита суцільно жовтою поливою. Декорована рельєфним орнаментом у вигляді медальйонів та завитків.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, випалювання.

Н – 3,0, Д – 21,9, d – 9,8.

И-5691/6-44.

32. Тарілка. Перша половина ХХ ст.

За формою та оздобленням подібна до № 30. Полива коричнева.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, випалювання.

Н – 3,5, Д – 23,0, d – 12,0.

И-5691/6-45.

33. Тарілка. Перша половина ХХ ст.

З невеликим дзеркалом, широким майже пласким бортиком. Суцільно вкрита коричневою поливою. Декорована рельєфним орнаментом: на дзеркалі композиція з листя та плодів, на бортику – медальйони з квітами на тлі плетінки.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, випалювання.

Н – 2,5, Д – 18,5, d – 10,5.

И-6025.

34. Тарілка. Перша половина ХХ ст.

За формою та оздобленням подібна до № 30. Полива синя.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, випалювання.

Н – 3,5, Д – 23,0, d – 12,0.

И-6079.

35. Чашка. Початок ХХ ст.

Тулуб циліндричний, заокруглений біля денця, з ручкою. Вкрита суцільно жовтувато-сірою поливою. Декорована розписом під вінцями прямі концентричні лінії, нижче хвиляста смуга. Кольори розпису синій, зелений.

Н – 6,0 Д – 8,5, d – 4,0.

И-6019.

Цупко Оксана Анатоліївна (1975 р.н.) (кольор. вкл. 21)

36. Композиція декоративна “Троїсті музики”. 2003 р.

Майстерня Коропського районного центру дитячої творчості.

Складається з 3-х статуєток.

1. “Сопілкар”.

Постать юнака в українському костюмі (сорочка, шаровари, пояс), який грає на сопілці. Теракотова.

Декорована гравірованим рослинним орнаментом на манишці, рукавах, поясі.

Глина, формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

10,0 x 4,5 x 4,6.

Ик-959.

2. “Скрипаль”.

Постать чоловіка з довгими вусами в українському костюмі (сорочка, шаровари, пояс, шапка), який грає на скрипці. Теракотова. Декорована гравірованим геометричним орнаментом на вороті, рукавах, поясі.

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

12,8 x 7,4 x 3,7.

Ик-960.

3. “Барабанщик”.

Постать чоловіка з довгими вусами в українському костюмі (сорочка, шаровари, пояс, капелюх), який грає на барабані. Теракотова. Декорована гравірованим рослинним (на рукавах) та геометричним (на поясі) орнаментами.

Глина, формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

10,5 x 7,0 x 7,0.

Ик-961.

с. Вербя

Никитенко Тихон Максимович (1850-ті–1950-ті роки) (кольор. вкл. 21)

37. Миска. Початок ХХ ст.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим, розширеним догори бортиком, вінця плескати, зовні профільовані. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі біля дзеркала прямі концентричні смуги, вище – композиція з різноманітних стилізованих гілочок та мотивів “п’явка”. По краю вінців на чорному тлі – гірлянда з дрібних листочків. Кольори розпису: чорний, білий, жовтуватий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, випалювання.

Н – 9,0, Д – 26,5, d – 8,5.

Ик-40.

38. Миска. Початок ХХ ст.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим, розширеним догори бортиком, вінця трохи увігнуті всередину. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі біля дзеркала – широка пряма концентрична смуга, на тлі якої короткі кривульки, вище – широкі смуги, орнаментовані фляндрованими мотивами, що нагадують “овесець”. Кольори розпису: жовтуватий, чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, випалювання.

Н – 8,0, Д – 26,7, d – 10,5.

Ик-41.

Пушкар Ілля Павлович (1932–2002) (кольор. вкл. 22)

39. Ваза для квітів. 1980 р.

На невисокій круглій основі, тулуб кулястий, шийка коротка неширока, вінця заокруглені. Вкрита поливою. Декорована розписом: на коричневому тлі стилізовані квіти та фігурне листя, що чергуються між собою. Кольори розпису: білий, сіро-чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 17,6, Д – 6,7, d – 7,5.

Ик-183.

40. Глечик (м.н. “кубишка”). 1981 р.

Виготовлений за зразком кінця ХІХ ст. Тулуб кулястий, різко звужений угорі, шийка коротка вузька, від тулуба відокремлена заглибленим пояском, вінця потовщені; з носиком та ручкою. Суцільно теракотовий. Декорований розписом: на тулубі пряма та хвиляста концентричні лінії білого кольору.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, випалювання.

Н – 25,0, Д – 5,5, d – 9,5.

Ик-193.

41. Глечик. 1991 р.

Тулуб кулястий звужений до денця, шийка висока широка, вінця валикоподібні. Зовні теракотовий, всередині вкритий прозорою поливою. Декорований біля плеч гравірованою концентричною хвилястою лінією.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 21,0, Д – 10,5, d – 7,8.

Ик-730.

42. Глечик (м.н. “кубишка”). 1991 р.

За формою подібний до № 40.

Закривається плескатою пробкою. Зовні теракотовий, всередині вкритий прозорою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 24,5, Д – 6,0, d – 8,5.

Ик-731.

43. Глечик. 1991 р.

Тулуб кулястий, шийка коротка широка, вінця ледве відігнуті назовні; з носиком та ручкою. Зовні теракотовий, всередині вкритий прозорою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 18,6, Д – 10,0, d – 7,5.

Ик-735.

44. Глечик. 1991 р.

Тулуб кулястий, присадкуватий, плавно переходить у високу широку шийку, вінця розширені; з носиком та ручкою. Зовні теракотовий, всередині вкритий прозорою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 23,5, Д – 11,5, d – 8,4.

Ик-736.

45. Горщик. 1981 р.

Виготовлений за зразком ХІХ ст. Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця прямі. Суцільно теракотовий. Декорований розписом: на плечах пряма та хвиляста концентричні смуги білого кольору.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, випалювання.

Н – 15,1, Д – 12,0, d – 8,6.

Ик-195.

46. Горщик. 1991 р.

Тулуб кулястий, звужений до денця, вінця прямі. Зовні теракотовий, всередині вкритий прозорою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 12,4, Д – 11,2, d – 7,8.

Ик-727.

47. Горщик. 1991 р.

Тулуб кулястий, звужений до денця, вінця прямі. Зовні – теракотовий, всередині вкритий прозорою поливою. Декорований на плечах гравірованою концентричною хвилястою смугою.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 14,6, Д – 12,7, d – 8,6.

Ик-728.

48. Горщик. 1991 р.

За формою та оздобленням подібний до № 47.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 18,5, Д – 14,1, d – 9,5.

Ик-729.

49. Горщик для квітів. 1991 р.

На невисокій основі, тулуб майже циліндричний, з ледве опуклими стінками, вінця потовщені, відігнуті назовні. Суцільно теракотовий.

Глина; формування на крузі, випалювання.

Н – 16,7, Д – 18,5, d – 8,8.

Ик-733.

50. Кухоль. 1981 р.

Виготовлений за зразком ХІХ ст. Тулуб циліндричний, вінця валикоподібні, з ручкою. Суцільно теракотовий. Декорований розписом: на тулубі пряма та хвиляста концентричні лінії білого кольору.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 11,3, Д – 11,3, d – 9,5.

Ик-194.

51. Макітра. 1991 р.

На невисокій основі, тулуб циліндричний, з ледве опуклими стінками, вінця валикоподібні. Зовні теракотова, всередині вкрита прозорою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 13,4, Д – 16,5, d – 8,5.

Ик-732.

52. Миска. 1980 р.

Неглибока, з маленьким дзеркалом, бортик високий, розширений догори, вінця потовщені, зовні профільовані. Вкрита всередині поливою, зовні теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на бортику стилізовані квіти та вертикальні гілочки, що чергуються між собою. Кольори розпису: жовтуватий, сіро-чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 6,5, Д – 19,3, d – 7,8.

Ик-184.

53. Миска. 1980 р.

За формою, оздобленням, кольоровою гамою подібна до № 52. На бортику – стилізовані квіти.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,8, Д – 18,5, d – 7,3.

Ик-185.

54. Миска. 1980 р.

За формою, оздобленням, кольоровою гамою подібна до № 52. На бортику – стилізовані квіти.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 6,5, Д – 18,0, d – 7,3.

Ик-186.

55. Миска. 1980 р.

За формою, оздобленням, кольоровою гамою подібна до № 52. На бортику – стилізовані гілочки та звивисті гілочки з листям та ягідками, що чергуються між собою.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 6,2, Д – 19,5, d – 7,3.

Ик-187.

56. Миска. 1980 р.

За формою, оздобленням, кольоровою гамою подібна до № 52. На бортику – стилізовані квіти та квітучі гілочки, що чергуються між собою.

21. Кераміка Коропщини

№ 1 Ик-369

№ 5 Ик-366

№ 3 Ик-367

№ 4 Ик-368

№ 2 Ик-370

№ 37 Ик-40

№36/1 Ик-959

№36/3 Ик-961

№ 36/2 Ик-960

№ 38 Ик-41

№ 62 Ик-180

№ 63 Ик-181

№ 64 Ик-182

№ 65 Ик-720

№ 66 Ик-721

№ 67 Ик-722

№ 68 Ик-723

№ 69 Ик-724

22. Кераміка Коропщини

№ 39 Ик-183

№ 40 Ик-193

№ 41 Ик-730

№ 42 Ик-731

№ 43 Ик-735

№ 50 Ик-194

№ 44 Ик-736

№ 45 Ик-195

№ 46 Ик-727

№ 43 Ик-729

№ 51 Ик-732

№ 52 Ик-184

№ 53 Ик-185

№ 47 Ик-728

№ 55 Ик-187

№ 57 Ик-453

№ 58 Ик-454

№ 61 Ик-192

№ 54 Ик-186

№ 56 Ик-188

№ 59 Ик-455

№ 60 Ик-734

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 6,0, Д – 19,0, d – 7,5.

Ик-188.

57. Миска. 1985 р.

Неглибока, з маленьким дзеркалом, бортик високий, розширений догори, вінця прямі, потовщені, зовні – профільовані. Всередині та на вінцях зовні вкрита поливою, решта – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на бортику стилізовані квіти та гілочки, що чергуються між собою. Кольори розпису: жовтуватий, сіро-чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 6,2, Д – 17,5, d – 7,0.

Ик-453.

58. Миска. 1985 р.

За формою, декором, кольоровою гамою подібна до № 57.

Н – 6,7, Д – 18,0, d – 7,5.

Ик-454.

59. Миска. 1985 р.

За формою, декором, кольоровою гамою подібна до № 57.

На бортику – стилізовані квіти та квітучі гілочки, що чергуються між собою.

Н – 6,5, Д – 18,3, d – 7,0.

Ик-455.

60. Форма для випікання паски. 1991 р.

Тулуб циліндричний, ледве розширений догори, вінця валикоподібні. Зовні теракотова, всередині вкрита прозорою поливою. Декорована розписом: на тулубі концентрична пряма та хвиляста смуги білого кольору.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, випалювання.

Н – 16,0, Д – 17,0, d – 11,2.

Ик-734.

61. Чайник. 1981 р.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця майже прямі, потовщені, з вузьким коротким носиком і ручкою. Закривається конусоподібною кришкою з плоским хватком. Суцільно теракотовий. Декорований розписом: на плечах – пряма та хвиляста концентричні смуги білого кольору.

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н (з кришкою) – 20,6, Д – 11,6, d – 9,5.

Ик-192.

Пушкар Микола Іванович (1938–2013) (кольор. вкл. 21)

62. Горщик для квітів. 1980 р.

Тулуб опуклий, звужений до денця, вінця потовщені. Вкритий зовні, крім основи та вінців, поливою. Декорований розписом у вигляді квітучих гілочок між прямими концентричними лініями. Кольори розпису: білий, чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 12,2, Д – 14,0, d – 7,7.

Ик-180.

63. Миска. 1980 р.

Глибока з маленьким дзеркалом, бортик високий, розширений догори, вінця заокруглені. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на бортику прямі концентричні лінії та крапки. Кольори розпису: темно-зелений, жовтуватий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,8, Д – 15,8, d – 7,5.

Ик-181.

64. Миска. 1980 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом, бортик високий, розширений догори, вінця потовщені. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на дзеркалі та бортику прямі та хвилясті концентричні смуги. Кольори розпису: сіро-зелений, жовтуватий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,5, Д – 18,5, d – 8,0.

Ик-182.

65. Миска. 1990 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом, бортик високий, розширений догори, вінця валикоподібні. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на зеленувато-коричневому тлі на дзеркалі двоколірна концентрична смуга з “промінчиками” по зовнішньому краю, на бортику стилізовані квіти та горизонтальні риски, що чергуються між собою. Кольори розпису: коричневий, білий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,0, Д – 15,0, d – 7,0.

Ик-720.

66. Миска. 1990 р.

За формою подібна до № 65. Вкрита всередині поливою, зовні теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на дзеркалі концентрична смуга з “промінчиками”, на бортику крапки, хвилячки, плями. Кольори розпису: коричневий, білий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,0, Д – 16,0, d – 8,0.

Ик-721.

67. Миска. 1990 р.

За формою подібна до № 65. Вкрита всередині поливою, зовні теракотова. Декорована розписом: на коричнево-гірчичному тлі на дзеркалі – концентрична смуга з “промінчиками” по зовнішньому колу, на бортику – смуга крапок в обрамленні прямої та хвилястої ліній. Кольори розпису: білий, темно-коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,0, Д – 15,8, d – 7,7.

Ик-722.

68. Миска. 1990 р.

За формою подібна до № 65. Вкрита всередині поливою, зовні теракотова. Декорована розписом: на коричнево-гірчичному тлі на дзеркалі – плямки, на бортику – стилізовані квіти, між ними – композиції з крапок. Кольори розпису: білий, темно-коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,0, Д – 15,5, d – 6,7.

Ик-723.

69. Миска. 1990 р.

За формою подібна до № 65. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на жовтувато-коричневому тлі на дзеркалі – крапка в оточенні концентричної смуги з “промінчиками”, на

бортику – композиції з крапок та вертикальних рисок, що нагадують стилізовані гілочки. Кольори розпису: білий, коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,5, Д – 16, d – 7,0.

Ик-724.

Пушкар Олексій Павлович (1925–2000) (кольор. вкл. 23)

70. Глечик. 1980 р.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, шийка коротка, широка, вінця валикоподібні. Зовні теракотовий, всередині вкритий зеленою поливою. Декорований на плечах гравірованими прямими концентричними лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 21,0, Д – 9,6, d – 7,2.

Ик-175.

71. Миска. 1980 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим, розширеним догори бортиком, вінця потовщені, зовні профільовані. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі біля дзеркала двокольорова орнаментальна смуга, у центрі – зигзагоподібна лінія, під вінцями – пряма. Кольори розпису: жовтуватий, чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, гравірування, випалювання.

Н – 7,8, Д – 19,8, d – 7,5.

Ик-169.

72. Миска. 1980 р.

За формою подібна до № 71. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на світло-зеленому тлі на бортику двокольорова орнаментальна смуга, вище – пряма. Кольори розпису: жовтуватий, сірувато-чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, гравірування, випалювання.

Н – 7,9, Д – 19,2, d – 7,0.

Ик-170.

73. Миска. 1980 р.

За формою подібна до № 71. Всередині вкрита поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на бортику двокольорові пряма та орнаментальна смуги. Кольори розпису: жовтуватий, сірувато-чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, гравірування, випалювання.

Н – 8,0, Д – 19,8, d – 8,0.

Ик-171.

74. Миска. 1980 р.

За формою подібна до № 71. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на бортику – чотири мотиви, які складаються з двокольорових плям і нагадують стилізовані гілочки, під вінцями пряма смуга. Кольори розпису: жовтуватий, чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 7,3, Д – 20,0, d – 7,5.

Ик-172.

75. Миска. 1980 р.

За формою подібна до № 71. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на світло-зеленуватому тлі на бортику чотири квітучі гілочки, під вінцями – широка пряма смуга. Кольори розпису: жовтуватий, сірувато-чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 7,3, Д – 20,3, d – 7,0.

Ик-173.

76. Миска. 1980 р.

За формою подібна до № 71. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на коричневому тлі на бортику чотири квітучі гілочки, під вінцями пряма концентрична лінія. Кольори розпису: жовтуватий, чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 7,6, Д – 20,2, d – 7,0.

Ик-174.

77. Свищик. 1980 р.

Фігурка коника вкрита суцільно зелено-коричневою поливою.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

9,5 x 10,0 x 9,5.

Ик-179.

78. Скарбничка. 1979 р.

У вигляді жіночої постаті з глечикоподібною нижньою частиною, на шії намисто, нижче дата “1979”. Вкрита суцільно коричневою поливою. Декорована на плечах праворуч і ліворуч розписом у вигляді плям. Кольори розпису: жовтуватий, чорний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, ліплення, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Н – 20,5, Д – 3,5, d – 7,3.

Ик-176.

Пушкар Семен Петрович (1905–1993) (кольор. вкл. 23)

79. Глечик. 1960-ті роки.

Тулуб кулястий присадкуватий, звужений до денця, угорі плавно переходить у високу широку шийку, вінця розширені, прямі; з носиком та ручкою. Вкритий, крім основи, поливою. Декорований розписом: на жовтому тлі під носиком – мотив “сосонка”, обабіч – стилізовані квіти та навскісні риси. Кольори розпису: зелений, коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 19,9, Д – 10,7, d – 8,0.

Ик-178.

80. Миска. 1960-ті роки.

Глибока, з маленьким дзеркалом, бортик високий, розширений догори, вінця потовщені, зовні – профільовані. Вкрита суцільно поливою. Декорована розписом: на жовтому тлі на бортику – кривулька, в дугах якої мотиви “п’явка”, під вінцями – зигзагоподібна лінія з крапками. Кольори розпису: сірувато-зелений, чорний, коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, гравірування, випалювання.

Н – 7,3, Д – 2,0, d – 8,1.

Ик-177.

Пушкар Степан Михайлович (1902–?) (кольор. вкл. 23)

81. Миска. 1977 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим, розширеним догори бортиком, прямими вінцями. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на бортику біля дзеркала – пряма концентрична лінія, над нею – кривулька, в дугах якої композиції з крапок, що нагадують стилізовані квіти, під вінцями – горизонтальна переривиста зигзагоподібна смуга. Кольори розпису: білий, темно-коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 7,5, Д – 20,0, d – 8,0.

Ик-38.

82. Миска. 1977 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим, розширеним догори бортиком, прямими вінцями. Вкрита всередині поливою, зовні – теракотова. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на бортику біля дзеркала пряма концентрична смуга, вище дві вертикальні гілочки, між ними – стилізовані квітки, під вінцями – концентрична зигзагоподібна смуга, обрамлена прямими лініями. Кольори розпису – жовтий, темно-коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, випалювання.

Н – 8,3, Д – 20,0, d – 7,0.

Ик-39.

Титов Семен Борисович (? – ?) (кольор. вкл. 23)

83. Гладиска. Початок ХХ ст.

Тулуб округлий плавно переходить у високу широку шийку, вінця валикоподібні. Зовні теракотова, всередині вкрита, крім шийки, зеленою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 25,7, Д – 10,6, d – 9,0.

И-6602.

84. Глечик. Початок ХХ ст.

Тулуб кулястий, шийка вузька, коротка з рельєфним пояском, вінця ледве відігнуті назовні, з носиком та ручкою. Вкритий на плечах, шийці, вінцях та ручці світло-коричневою поливою, решта – теракотова. Декорований на плечах та шийці гравірованими прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення.

Н – 17,7, Д – 3,5, d – 8,3.

И-6603.

85. Горщик. Початок ХХ ст.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця прямі. Зовні – теракотовий, всередині вкритий світло-коричневою поливою. Декорований на плечах гравірованими подвійною прямою та хвилястою смугами.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 24,5, Д – 20,4, d – 13,3.

И-6600.

86. Макітра. Початок ХХ ст.

Тулуб майже циліндричний з опуклими стінками і звужений до денця, вінця валикоподібні, зовні – теракотова, всередині вкрита коричневатозеленою поливою. Декорована гравірованими подвійною прямою та хвилястою смугами.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 30,0, Д – 38,0, d – 17,5.

И-6599.

87. Форма для випікання паски (м.н. “пасочниця”). Початок ХХ ст.

Тулуб циліндричний, вінця валикоподібні. Вкрита зовні світло-коричневим ангобом, всередині – коричневою поливою. Декорована гравірованими прямою та хвилястою смугами.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 28,0, Д – 26,2, d – 20,5.

И-6601.

с. Осьмаки

Никитенко Іван Максимович (1938–1995) (кольор. вкл. 24)

88. Глечик. 1991 р.

Тулуб кулястий, плавно переходить у широку, високу шийку, вінця потовщені, відігнуті назовні, з рукою. Вкритий, крім основи, зеленою поливою. Декорований на шийці гравірованою хвилястою смугою в обрамленні потрійних прямих ліній, під вінцями рельєфний пояс.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 24,9, Д – 12,0, d – 9,0.

Ик-737.

89. Глечик. 1991 р.

Тулуб округлий, шийка коротка, широка, вінця широкі, плескаті. Вкритий зовні на вінцях та частково шийці коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 20,5, Д – 11,0, d – 7,9.

Ик-738.

90. Глечик. 1991 р.

Тулуб округлий, плавно переходить у коротку, широку шийку, вінця потовщені; з рукою. Вкритий суцільно зелено-коричневою поливою. Декорований під вінцями рельєфним поясом.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 17,0, Д – 9,5, d – 7,5.

Ик-739.

91. Горщик. 1991 р.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця прямі. Вкритий на вінцях та плечах коричневою поливою, решта – теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 9,7, Д – 11,0, d – 6,7.

Ик-743.

92. Миска. 1991 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом і високим бортиком, вінця потовщені, прямі. Вкрита всередині коричневою поливою, зовні теракотова.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 7,0, Д – 17,3, d – 6,7.

Ик-740.

93. Кухоль. 1991 р.

Тулуб циліндричний, звужений до денця, з рукою. Вкритий суцільно коричнево-зеленою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 12,0, Д – 9,9, d – 7,0.

Ик-741.

94. Кухоль. 1991 р.

За формою та оздобленням подібний до № 93.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 13, Д – 4,6, d – 7,0.

Ик-742.

Пузан Трохим Никифорович (1904–?) (кольор. вкл. 24)

95. Глечик. 1940-ві роки.

Тулуб кулястий, шийка коротка широка, вінця прямі, потовщені, з носиком та ручкою. Вкритий суцільно коричневою поливою. Декорований на плечах гравірованою хвилястою смугою в обрамленні прямих ліній.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 24,1, Д – 9,0, d – 10,7.

Ик-725.

96. Форма для випікання хліба. 1940-ві роки.

З широким дзеркалом, невисоким, трохи розширеним догори бортиком. Всередині вкрита поливою, зовні – теракотова.

Декорована гравірованими прямими та хвилястою лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 7,0, Д – 20,0, d – 18,0.

Ик-726.

с. Радичів

Пузир Григорій Мосійович (бл.1850–1930) (кольор. вкл. 24)

97. Глечик. Кінець XIX ст.

Тулуб кулястий, шийка невисока широка, розширена до вінців, вінця заокруглені; з носиком та ручкою. Вкритий суцільно сірувато-білою поливою. Декорований розписом: на тулубі в нижній частині – подвійна пряма гілка, над нею звивиста гілка, під носиком дрібна гілочка над подвійною прямою смугою. Кольори розпису: синій, зелений, жовтий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 26,8, Д – 12,2, d – 10,6.

И-6085.

Пузир Лаврентій Мосійович (1845–1917) (кольор. вкл. 24)

Новгород-Сіверська майстерня

98. Глечик. Між 1888–1915 роками.

Тулуб кулястий, шийка коротка широка, розширена до вінців, вінця прямі, з носиком та ручкою. Вкритий суцільно сірувато-білою поливою. Декорований розписом: на тулубі в нижній частині – прямі концентричні лінії, над ними звивиста квітуча гілка, під носиком – дрібна гілочка, над прямими концентричними лініями. На ручці овальні плями, унизу обабіч – пальметки. Кольори розпису: коричневий, зелений, синій, жовтий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 28,0, Д – 12,0, d – 1,0.

И-4728.

99. Глечик. Між 1888–1915 роками.

Тулуб кулястий, шийка коротка широка, розширена до вінців, з рельєфною смугою в нижній частині, з носиком та ручкою. Суцільно вкритий сірувато-білою поливою. Декорований розписом: на тулубі в

нижній частині та біля шийки – прямі концентричні лінії, між ними – квітуча звивиста гілка, на шийці під носиком – дрібна гілочка. На ручці – смуга плям, унизу обабіч – пальметки. Кольори розпису: коричневий, зелений, синій, жовтий. На денці напис: “Эт.от. № 14493”.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 28,2, Д – 12,5, d – 10,2.

И-4738.

100. Глечик. Між 1888–1915 роками.

Тулуб округлий, видовжений, плавно переходить у коротку, широку шийку (майже повністю відбита), вінця майже прямі. Вкритий суцільно сірувато-білою поливою. Декорований розписом: на тулубі в нижній частині – прямі концентричні смуги, над ними квітуча звивиста гілка, на вінцях – дрібна гілочка над подвійною прямою лінією, з протилежного боку під ручкою (відбита) – вертикальна смуга крапок, обабіч якої дві пальметки. На денці напис: “Шатрище/Новг-Сівер/Черниг./9247”.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 32,5, Д – ? , d – 10,7.

И-4739.

101. Каганець. Між 1888–1915 роками.

На високій конусовидній основі з широким рельєфним пояском, яка переходить у коротку ніжку, тулуб кулястий, шийка коротка широка, розширена до вінців; з носиком та ручкою. Вкритий суцільно сірувато-білою поливою. Декорований розписом: на тулубі та основі квітучі гілочки, під носиком – пальметка. Кольори розпису: коричневий, зелений, синій, жовтий.

На денці номер: “359”.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 16,0, Д – 9,0, d – 11,0.

И-4733.

102. Миска. Між 1888–1915 роками.

На невисокій основі, з маленьким сферично увігнутим дзеркалом, бортик високий, у верхній частині різко розширений, вінця потовщені, трохи увігнуті всередину. Зовні під вінцями дві маленькі ручки. Вкрита всередині сірувато-білою поливою, зовні – світло-коричневою. Декорована розписом: на дзеркалі квітуча гілочка, на бортику – стилізоване листя, що чергується з дрібними гілочками з ягідками. Під вінцями – прямі концентричні лінії. Кольори розпису: коричневий, зелений, синій, жовтий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 11,7, Д – 32,0, d – 13,4.

И-6343/11-64/1.

Пузир Мосій (1812 – 1895) (кольор. вкл. 24)

103. Глечик. Друга половина XIX ст.

Тулуб округлий, плавно переходить у коротку широку шийку з рельєфною смугою, трохи розширену до вінців, вінця прямі, заокруглені, з носиком та ручкою. Вкритий суцільно сірувато-білою поливою. Декорований розписом: на тулубі в нижній частині потрійна пряма концентрична смуга, над нею звивиста квітуча гілка, під носиком дрібна гілочка над подвійною прямою смугою. Кольори розпису: коричневий, зелений, синій, жовтий.

Глина, полива, фарби; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 23,1, Д – 10,7 , d – 8,8.

И-6022.

23. Кераміка Коропщини

№ 70 Ик-175

№ 71 Ик-169

№ 74 Ик-172

№ 77 Ик-179

№ 73 Ик-171

№ 72 Ик-170

№ 76 Ик-174

№ 75 Ик-173

№ 78 Ик-176

№ 80 Ик-178

№ 79 Ик-177

№ 81 Ик-38

№ 83 И-6602

№ 84 И-6603

№ 82 Ик-39

№ 85 Ик-6600

№ 86 И-6599

№ 87 И-6601

24. Кераміка Коропщини

№ 88 И-737

№ 89 И-738

№ 90 ИК-739

№ 91 ИК-743

№ 92 ИК-740

№ 96 ИК-726

№ 93-91 ИК-741-742

№ 95 ИК-725

№ 97 И-6085

№ 100 И-4739

№ 98 И-4728

№ 99 И-4738

№ 101 И-4733

№ 102 И-6343/11-64/1

№ 103 И-6022

ГЕЙДА О.

До історії періодичної преси на Чернігівщині: сатиричний журнал «Волна» 1907–1909 років

Революція в Російській імперії – 1905–1907 років – викликала безпрецедентний розквіт сатиричної журналістики. Викривальна стихія революційного часу не могла обійтися без традиційної для літератури зброї – гротеску, іронії, пародії. Сатиричні пісеньки, вірші, карикатури, фейлетони стали неодмінним атрибутом тогочасної преси. Як згадував видавець харківських сатиричних журналів «Штик» та «Меч» Аркадій Аверченко: «Как будто кроваво-красная ракета взвилась в 1905 году... Взвилась, лопнула и рассыпалась сотнями кроваво-красных сатирических журналов, таких неожиданных, пугавших своей необычностью и жуткой смелостью. Все ходили, задрвав восхищенно головы и подмигивая друг другу на эту яркую ракету. Вот она где, свобода-то!...»¹.

Особливо гостро питання свободи слова стояло в Україні, де наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. діяла заборона українського слова циркулярними постановами Головного управління у справах друку. Діячі провінційної преси неодноразово виступали проти дискримінації місцевої періодики. У губернських містах, на відміну від столиць, цензуру здійснювали губернатори. Місцеві чиновники діяли на свій розсуд, без будь-якого контролю, що зазвичай вело до крайнього суб'єктивізму.

Наприкінці 1905 р. почався процес політичного самовизначення газет і журналів. Він був обумовлений появою легальних партій, в тому числі консервативних і поміркованих, що відразу ж позначилося на ідейній диференціації преси та істотному кількісному зростанні загальної кількості газет і журналів. Друк набув виразного опозиційного характеру, особливо це виявилось у появі чималої кількості сатиричної періодики. Абсолютна більшість цих часописів були або ж щотижневими журналами, або ж ілюстрованими додатками до щоденних газет. Всі вони виходили у світ російською мовою. Єдиним винятком з цього правила був україномовний сатиричний журнал «Шершень». На сторінках сатиричних журналів були представлені різні жанри політичної сатири: шаржі, карикатури, малюнки, сатиричні вірші, памфлети, гуморески, політичні анекдоти, фейлетони. Час існування більшості сатиричних часописів був досить коротким, зважаючи на характер матеріалів, які друкувалися на їхніх сторінках. Деякі з них побачили світ всього декілька разів, були й такі, які засвідчили своє існування лише одним номером.

За підрахунками дослідників у 1905–1907 рр. в українських містах видавалося 46 сатиричних періодичних часописів. З них у Києві виходило 17 видань, в Одесі – 12, у Харкові – 9, Катеринославі – 3, Миколаєві – 2, Полтаві – 1².

Чернігів теж не стояв осторонь бурхливих процесів становлення демократичної журналістики. У місті впродовж 1907–1909 рр. світ побачило два сатиричних видання: з березня 1907 р. почав виходити «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок», який у липні 1907 р. був замінений на щомісячний політичний, літературний, гумористичний журнал «Волна», що виходив до грудня 1909 р. включно. Обидва видання друкувалися російською мовою.

Про існування цих сатиричних часописів маємо лише короткі згадки у літературі³ та анотації у радянських довідково-бібліографічних працях, присвячених періодичній пресі початку ХХ ст.⁴ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського володіє майже повним комплектом означених видань – трьома випусками «Черниговского летучего юмористического и сатирического листка» та повними підшивками журналу «Волна» за 1907 та 1909 рр.⁵

Отже, об'єктом даного дослідження стали рідкісні зразки чернігівської сатиричної періодики початку ХХ ст.: їх структура, зміст, політична спрямованість, тематика статей, оформлення,

видавці, редактори та автори, які брали участь у виданні, а також шляхи, якими підшивки потрапили до музейної колекції.

На характер журналістики цього періоду, на умови її функціонування справила вплив суспільно-політична криза в Російській імперії, яка пережила кілька суттєвих потрясінь: криваві події першої російської революції та початок російсько-японської війни, загальні страйки робітників та повстання на флоті. За 1905 р. журналістика пройшла складний шлях, відчувши на собі тиск різних за характером, але однаково жорстких за впливом політичних сил: і запеклий адміністративний тиск з боку влади, і спроби повсталих взяти її під свій контроль; пережила вона і «медовий місяць свободи» після прийняття царського маніфесту у період з 17 жовтня до 24 листопада 1905 р. В цей час співробітники більшості газет і журналів упивалися довгоочікуваною свободою слова, випускали номери без цензури, обговорюючи на шпальтах видань найгостріші теми.

24 листопада 1905 р. уряд затвердив «Тимчасові правила про друк», якими були змінені вимоги реєстрації періодичних видань. Щоб отримати дозвіл на видання слід було подати заявку до місцевої влади (губернатор чи градоначальник), де вказати місце видання, назву видання, його програму, періодичність виходу та передплатну ціну, ім'я, прізвище і по батькові та місця проживання видавця і відповідального редактора, друкарню, на базі якої воно видаватиметься. Вже через два тижні дозволено було розпочинати друк. Такий порядок дозволяв швидко замінювати припинене видання іншим при тому ж складі співробітників. Редактор брав на себе повну або часткову відповідальність за видання. Відповідальним редактором міг бути лише підданий Російської імперії, який досяг 25 років.

Головна перевага нормативних актів 1905 р. полягала в тому, що вони значно зменшили цензурне свавілля. Скасовувалися попередня цензура – як загальна, так і духовна, будь-які покарання та попередня грошова застава для періодичних видань. Цензурні комітети перетворювалися на комітети у справах друку, а цензори стали називатися інспекторами. Діяльність інспекторів зводилася до того, щоб «при появі в почасових виданнях статей, що суперечать закону, невідкладно доводити про це до відома місцевого прокурорського нагляду, від якого буде залежати порушення кримінальної справи». Міністерство внутрішніх справ позбавлялося права самостійно припиняти на 8 місяців вихід періодичного видання «шкідливого напрямку», втрачала також силу ст. 140 Статуту про цензуру і друк, що давала право заборони на обговорення у пресі будь-якого питання державної ваги. Єдине, що заборонялося – повідомляти відомості про пересування військ та про засоби оборони, які становили державну таємницю.

Не дивлячись на нововведення, більшість статей Статуту про цензуру і друк 1890 р. залишалися чинними. Через суд видання могло бути заборонене, призупинене або заарештоване, порушники закону штрафувалися (до 500 руб.), арештовувалися (до 3 місяців), ув'язнювалися (на термін від 2 до 16 місяців), висилалися на поселення. Особлива увага зверталася на місцеву журналістику. Міністр внутрішніх справ О.Г. Булігін

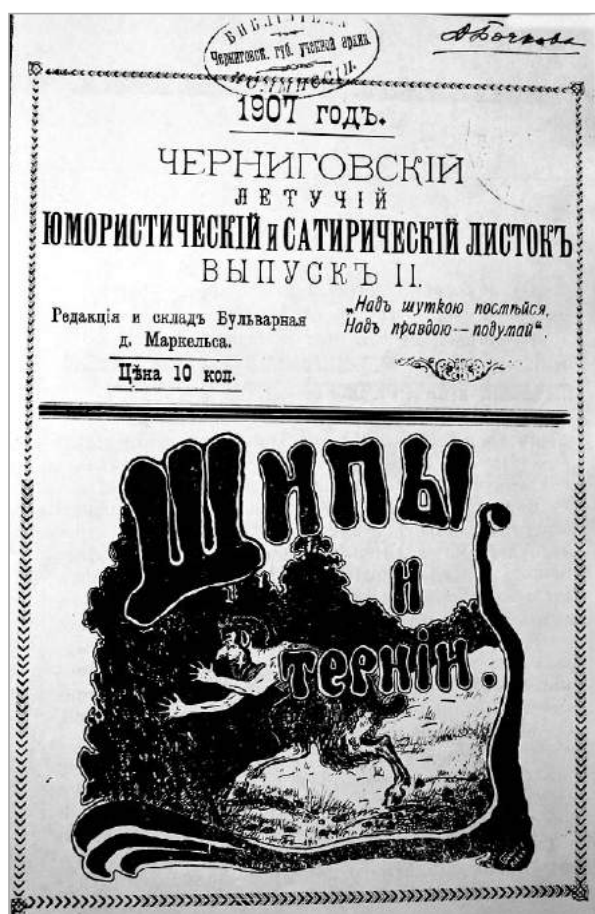
інструктував губернатора у секретній телеграмі: «У разі появи у пресі задержуватої неповаги до верховної влади, відкритого заклик до революції або здійснення інших важких злочинів, необхідно просити прокурора про призупинення видання в судовому порядку на підставі нових правил. У місцевостях же, оголошених на особливому становищі, в цих випадках слід закривати друкарні і піддавати арешту винних із застосуванням адміністративної висилки»⁶.

У подальшому, коли у 1906 р. було затверджено «Доповнення до тимчасових правил про почасові видання» сатиричну пресу було практично знищено. За цими правилами кожний номер періодичного видання за 24 години до виходу мав подаватися на розгляд місцевого представника (особливо, якщо у номері є малюнки чи карикатури). Видавців зобов'язували друкувати в періодичних виданнях прізвища відповідальних редакторів та зазначати друкарню й адресу редакції. Видання могли заарештувати на вимогу чиновника у справах друку. Судові справи про зловживання свободою друку спрямовувались до мирових та повітових судів, справи про кримінальну відповідальність були у відання окружних судів. Арешт до періодичних видань міг застосовуватись за порушення правил подання номерів з друкарні до цензурних органів. Якщо видання було заарештоване, видавцю заборонявся випуск іншого видання.

Розпуск II Державної думи 3 червня 1907 р. ознаменував початок тривалого періоду реакції, протягом якого було значно урізано демократичні свободи. А. Аверченко згадував: «А когда наступило туманное скверное утро, на том месте, где взвилась ракета, нашли только полуобгорелую бумажную трубку, привязанную к палке – яркому символу всякого русского шага – вперед ли, назад ли... Последние искорки ракеты гасли постепенно еще в 1906 году, а 1907 год был уже годом полной тьмы, мрака и уныния. В этот период все успевшие уже привыкнуть к смеху, иронии и язвительной дерзости «красных» по цвету и содержанию сатирических журналов снова остались при четырех прежних стариках, которым всем в сложности было лет полтора... Пир кончился...»⁷.

У таких складних умовах в Чернігові почав видаватися єдиний у своєму роді «Черниговский летучий юмористический сатирический листок». Перший випуск його побачив світ 31 березня 1907 р. під заголовком «Первая ласточка», другий випуск мав підзаголовок «Шипы и тернии», третій – «Через час по столовой ложке». Пояснюючи читачам задум та перспективи видання, редакція повідомляла: «На недоумение читателей по поводу перемены названия моего издания, отвечаю: перемены никакой нет. Издание имеет одно только название – «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок». «Первая ласточка» – это название первого выпуска. Точно так же, как «Шипы и тернии» – название только второго выпуска и т.д. Задача этих выпусков, постепенно расширяясь, перейти в постоянный, еженедельный, политический, литературный, юмористический и сатирический журнал с постоянным названием и подписной ценой, если конечно, гг. доброжелатели не подставят ему ножки. Придерживаясь намеченного плана, редакция не намерена уклоняться от него...»⁸.

У передмові від видавця листок позиціонує себе як позапартійне видання, яке діє в інтересах

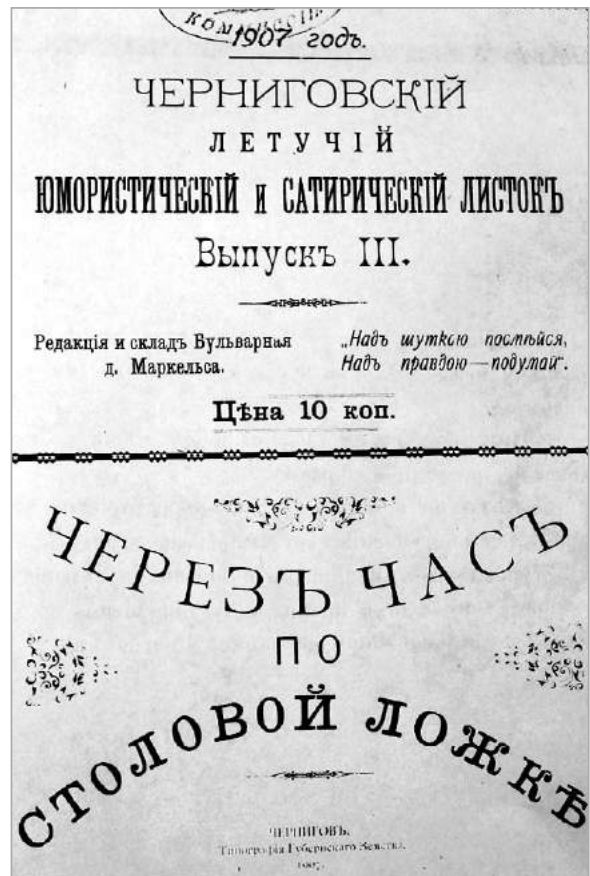

суспільства. «На многочисленные запросы, к какой партии принадлежит «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок» отвечаю: с высоты птичьего полета Ласточка давно уже рассмотрела самодурство и несправедливость одних и лживость и фарисейство других. Ласточка знает, что если бы она щебетала песенки по заказу тех или других, она была бы сытой и меньше думала бы о завтрашнем дне. Но Ласточка не комнатная Амишка и ходит на задних лапках не умеет. Она будет щебетать, хотя бы слабо и неуверенно, но своим собственным, не подкупленным голосом, что партия *просто* честных, *просто* хороших, *просто* правдивых и *просто* трудящихся людей, стремящихся к свету и истине – самая лучшая партия в мире»⁹.

Аналізуючи зміст листка можна стверджувати, що його видавець сповідував помірковані ліберальні ідеї, а видання належало до найчисельнішої групи реформаторсько-демократичних (за розподілом С.Павленка¹⁰). Вираженого політичного відтінку у публікаціях не спостерігається. Безпартійність видання наголошується й у редакторських передовицях: «Плодятся не люди, а политические единицы. В общем строе политической жизни, единицы, поставленные слева направо и справа налево создают иксы – знаки умножений политических теорий. Успешно произрастают политические грибы – поганки. Во всю работают все тысяча сто одиннадцать свобод, по вопросам единой только совести. Браунинги, как сапожные щетки, приобрели права гражданства, внедрились в домашнюю утварь почти каждой семьи. Слезная пелена пострадавших, застилает солнечный луч – Государственную думу. Сатанинский хохот торжествует победу зла. Вот то, что принесла нам Ласточка обзревая политический небосклон»¹¹.

Ідея впливу преси на процеси демократизації суспільства в алегоричній формі яскраво висловлена вже у першому номері: «Первая ласточка не делает весны – так говорят люди опыта. Оно положим верно. А все же... Если первая ласточка и не делает весны, то кое-что она все-таки делает. Оживляет скованную дремой после зимнего сна природу. Реет в воздухе, кружится в синеве неба, щебечет, дразнит к жизни хмурого, иззябшего обывателя. И это ей удастся... Целый вулкан жизни пробудило во мне щебетание, ласточки, как первое дыхание весны... Конечно, наша ласточка не та: она не прилетная птичка, гостя теплых стран. Она выросла среди нас, иззябшихся черниговцев. Она выпорхнула из своего гнезда еще не окрепшая, не оперившаяся, под влиянием экономических и социальных условий нашей жизни... Помогите нам сделать юмористическую весну в Чернигове, весну простого, не озлобленного смеха, дорогая ласточка!»¹². Найактуальніше для себе завдання видання вбачало у виявленні та критиці вад місцевого соціуму: «Обращайте взоры на Государственную Думу, да хоть немножко следите за своим собственным домом»¹³. На титулі перших трьох випусків зазначено девіз видання: «Над шуткою посмейся, над правдою – подумай».

Програма листка передбачала поділ видання на десять структурних розділів: вступна стаття редактора; гумористична хроніка; вірші, байки, дрібнички; розповіді; фейлетон; огляд преси; телеграми; поштова скринька; кореспонденції; оголошення. Видання характеризується різкою іронічною сатирою, направленою як на представників влади та місцеві владні структури, так і на

революційні сили «нового суспільства». Зі шпальт лунала критика «неуваження чужого права, чужой собственности и неприкосновенности. Захват чужого кошелька, путем экспроприации чужого места. Специалисты – учащаяся молодежь» та невизнання нових правил життя, коли «свобода от совести смешивается со свободой совести»¹⁴.

Наприкінці третього номера редакція повідомляла своїх читачів, що з 15 липня 1907 р. припиняється видання листка та розпочинається випуск постійного безцензурного політичного, літературного, гумористичного та сатиричного журналу «Волна».

Видавцем-редактором трьох випусків «Черниговского летучего юмористического и сатирического листка» та журналу «Волна» у 1907–1908 та № 1–2 за 1909 р. був Вл. Сучек (Сучков). Починаючи з об'єднаного № 3–5 за 1909 р. посада видавця та редактора роз'єднувалися. Редактором видання став Є.О. Корноухов. Володимир Мінич Сучков служив помічником класних наставників у Чернігівській чоловічій гімназії, мав титул колезького реєстратора¹⁵. Євген Олександрович Корноухов працював у духовній консисторії, з 1909 р. обраний хранителем музею та бібліотеки Чернігівської губерньської вченої архівної комісії.

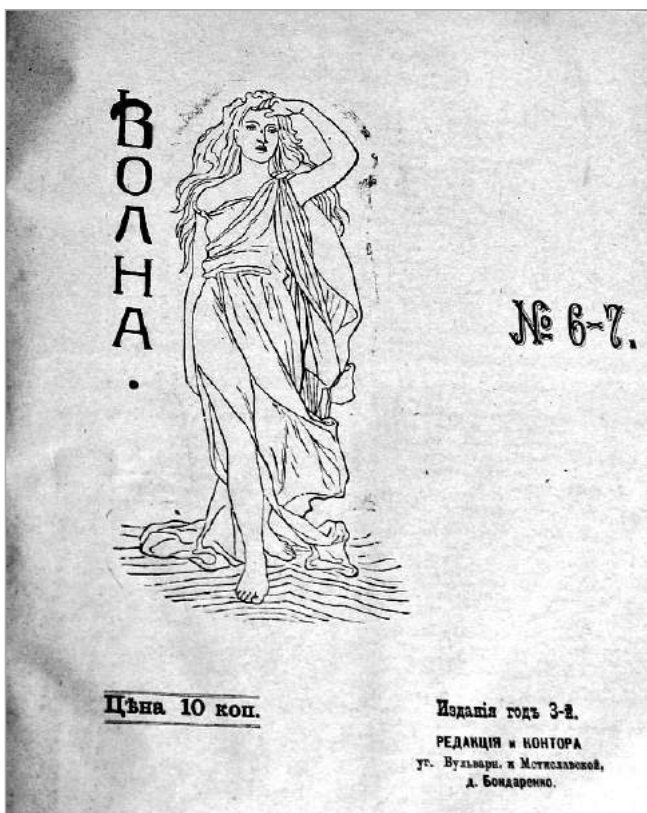
Редакція у 1907 р. розміщувалася у домі Маркельса по вул. Бульварній (нині – Преображенська), поряд з Олександрівським готелем та працювала для відвідувачів з 15 до 17 години щодня. У 1909 р. редакція переїхала у будинок Бондаренка на розі вул. Бульварної та Мстиславської. Місцем видання як «Черниговского летучего юмористического и сатирического листка», так і часопису «Волна» впродовж 1907–1909 рр. зазначено друкарню Чернігівського губерньського земства.

Часопис у 1907–1908 рр. виходив раз на місяць, з 1909 р. – два рази на місяць. У 1909 р. № 3–5 та № 6–7 вийшли об'єднаними, що пояснювалося «передачею редакції» в інші руки. Справа у тому, що на видавця «Волны» позвалися до суду за наклеп. Згідно з діючим на той час законодавством ця обставина призводила до автоматичного закриття видання. Щоб цього не сталося, було вирішено передати видання журналу іншій особі (у даному випадку Є.О. Корноухову). Збільшення кількості сторінок в останніх номерах журналу за 1909 р. редакція пояснювала проведенням у Чернігові виборів у міську думу, оскільки видання – єдине, яке висвітлює міське життя на основі безпартійності та прогресивності. «Против нас – сильные мира сего. За нас – наша вера и возможное торжество правды над фарисейством и симпатия читателей, уже знакомых с нами», – підсумовувала результати чергового судового розгляду редакція.

У 1907 р. «через суттєві зміни у виданні, які передбачалися (у майбутньому – *О.Г.*) редакцією» передплату можна було оформити лише на три випуски. «Листок» не мав передплатної ціни, реалізовувався через роздрібну торгівлю, не мав чітко визначеного терміну виходу. Один номер журналу коштував 10 копійок. З початком виходу «Волны» передплата на рік складала для жителів Чернігова – 1 крб. з доставкою, для іногородніх – 1 крб. 50 коп. з поштовою пересилкою. В Чернігові журнал доставлявся не поштою, а кур'єром часопису зранку у день виходу номера. Підписку можна було оформити або в редакції, або у книжкових магазинах Н.В. Якубовича та І.З. Ідліса. Оголошення приймалися по 20 коп. за рядок. Вони, до речі, теж становлять певний інтерес для дослідників, бо відображають діяльність чернігівських підприємств початку ХХ ст.

Один номер мав від 12 до 22 сторінок. У «Черниговском летучем юмористическом и сатирическом листке» на одній сторінці розміщувалося дві колонки тексту, який розташовувався горизонтально через декілька сторінок (Вип. 1–3 1907 р.). З 1908 р. журнал «Волна» має загальну річну нумерацію сторінок (№ 1–12 1908 р., 210 с.), з 1909 р. введена загальнорічна нумерація стовпців, розташованих по два на сторінці (№ 1–24 1909 р. 652 стп.). У № 3–5 за 1907 р. на другій сторінці титулу наявний зміст статей номера.

Обкладинка видання – з тонкого паперу (сірого, блакитного, ніжно зеленого та жовтого кольорів) з фігурним оформленням титульної сторінки та візерунками. У № 3–5 за 1907 р. на її сторінці друкувався зміст часопису. Титул «Волны» прикрашало зображення молодої жінки

у хітоні (на зразок грецької богині), яка легкою ходою йде по хвилях і дивиться у далечінь. Сторінки видання прикрашали фігурні заставки, малюнки та графічні вензелі. Розмір номера видання в середньому становив 25 (30) x 16 (18) см. Наклад видання не вказано, але у редакційних оголошеннях знаходимо інформацію, що «журнал [Волна] будет печататься в крайне ограниченном количестве экземпляров, не имея в виду розничной продажи». В одній зі статей редактор зазначав, що журнал має півтисячну аудиторію, достатню для його успішного виходу.

Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського володіє двома підшивками цих сатиричних видань. Перша з них зберігається у бібліотеці музею (інвентарний № 1268) та містить у своєму складі три номери «Черниговского летучего юмористического и сатирического листка» та п'ять номерів журналу «Волна» за 1907 р. (з липня по грудень). Загальний обсяг підшивки складає 152 сторінки¹⁶. На обкладинках усіх випусків та

на перших сторінках кожного номера є штамп «Библиотека Черниговской губернской ученой архивной комиссии». У місці зшиву сторінок по центру на перших сторінках усіх номерів стоять інвентарні номери бібліотеки ЧГВАК (№ 3684 закреслений, № 111)¹⁷. Палітурка підшивки з кольорового картону, виготовлена, ймовірно, у бібліотеці ЧГВАК. На титульному аркуші у правому верхньому куті усіх восьми випусків цієї підшивки напис чорним чорнилом: «Д. Бочков»¹⁸. На нашу думку, ця підшивка стала вступним внеском Д.П. Бочкова при обранні його дійсним членом Чернігівської архівної комісії 7 грудня 1908 р. На форзаці у верхньому лівому куті наявний шифр музейних фондів (2071/МФУ) та штамп «Музейные фонды г. Уфа». У правому верхньому куті обкладинки Вип. 1 синім чорнилом написаний бібліотечний шифр (05/П-26).

Друга підшивка містить № 1–24 за 1909 р. журналу «Волна» та виставлена в музейній експозиції. Має таку саму тверду палітурку з картону початку ХХ ст. На першій сторінці № 1 наявний штамп бібліотеки ЧГВАК та інвентарні номери (№ 4323 закреслений, № 87). На титулі № 1 за 1909 р. є штампи бібліотек Чернігівського держмузею (№ 4840) та ЧІМ (№ 2187). У правому верхньому куті бібліотечний шифр (05). Загальний обсяг підшивки складає 366 сторінок з обкладинками номерів¹⁹.

У першому номері журналу «Волна» за 1907 р. в алегоричній формі схарактеризовано завдання нового видання: «Волна, омывая живой струей, наболевшие язвы угнетенных и оскорбленных, в то же время беспощадно будет выносить на поверхность житейского моря грязь и мерзость наших местных Посейдонов, привыкших считать себя неуязвимыми господами положения. Беспристрастно мы, как в зеркале, будем отражать изъяны нашей общественной жизни; мы будем беспощадны не только к другим, но и по отношению себя. Правда, какова бы она не была – вот то, что укладывается в рамки нашего издания». «Волна» издание беспартийное. В ней – правда Божья, а не группы людей, преследующих свои личные цели... «Волна» не трескучий фейерверк, не реклама. А маленькое честное дело, которому рано или поздно скажет спасибо всякий порядочный человек». «Волна» – это эмблема жизни, движения. Волна отложит на берег и обречет гниению все, что противится законам бытия». Девізом журналу стали слова: «С сильным борись, лежачего не бей, в лакеи чужого рубля, чужой мысли и светлых пуговиц не

записувайся. Кумовей не заводи, совестью не торгуй. Поблажек не давай родному отцу. Не делай правду ложью, а ложь правдой. Не закрывай глаза там, где это выгодно».

Тут таки було вміщено програму майбутнього журналу. Він мав складатися з одинадцяти розділів: політичний огляд, вільний від крайнощів, гумористична хроніка, вірші, дрібнички, байки, белетристика та публіцистика, фейлетон, огляд преси, телеграми, кореспонденція, карикатури, поштова скринька та оголошення. В реальному форматі часопис не мав карикатур та містив менше сатири порівняно з листком, іронія на шпальтах журналу стала стриманішою, натомість з'явилися розлогі статті про культурне, суспільне та політичне життя міста, літературні замальовки та поетичні твори.

Авторами статей у часописах були місцеві ліберальні діячі, студенти, молоді різночинці. З середини 1907 р. редакція оголосила, що для видання нового журналу «Волна» будуть залучатися видатні столичні сили та дописувачі з повітів губернії²⁰. Переважна більшість статей підписана псевдонімами або криптонімами, що суттєво ускладнює аналіз авторського складу видання (Шелопай, Гога²¹, Будущий²², Антек, Эхо, Янус, Стрелка, Поп, Бис, Слушатель, Мат, Минич²³, Безим, Бим Бом, Шелкопер Провинциалов). Лише деякі статті підписані прізвищами: В. Дорошевич²⁴, Олексій Миртов, Микола Михайлов, І. Шварц, Надія Сосновська, А*. Бромірська-Домосуд, А*. Неговський, А*. Меньшиков, Іван Сивораक्षा, І. Станкевич, Р. Толкачников. У часописі публікувалися чернігівські поети Федір Гриневиць²⁵, Зинаїда Додіна, Микола Кашменський, А*. Златовласов та навіть учні Чернігівського реального училища Куриленко та Іван Товстуха²⁶.

Тематично статті видання можна поділити на умовні групи: загальна політична ситуація в країні, чернігівське суспільство та його вади, вибори до місцевих органів влади, міські органи управління, заклади освіти та медицини, осередки культури, спорту та розваг, міська інфраструктура та благоустрій. Статті витримано у стилі сатири та іронії, тому факти з життя Чернігова іноді викладені у завуальованій або алегоричній формі, без зазначення офіційних назв установ та прізвищ людей. Значну частину матеріалів видання становлять вірші різних жанрів: від ліричних до політично-сатиричних.

Мы

Мы – не люди! Мы – тени людей,
Наши страсти – лишь тени страстей.
Наши грезы – подобие грез,
Наши слезы – подобие слез.
Наша жизнь ни жива, ни мертва,
Наше слово – намек на слова,
В нас идеи – лишь тени идей.
Мы не люди!... Мы – тени людей.
Буд.

У нас

Серо...Скучно...Скверно... Грязно
Жизнь течет однообразно.
Всюду мерзко, безобразно
Лужи.. Слякоть... грязь... и грязь..
Мысли тянутся устало
Тихо-тихо... Вяло-вяло...
Света в жизни нашей мало
Только – сплетни.. дразги... грязь.
Э.К.С.

Форми викладу матеріалу теж різноманітні: анекдоти, говірки на новий лад, байки, нариси з натури, п'єси, драматичні монологи.

«Среди житейской тьмы мы век прожить стремимся, живем на свете мы, а Света все боимся». «Что больше любят черниговцы? Музыка, пение или декламацию? – Шепот о чужих делах. И надо признаться, в этом искусстве, достигли полного совершенства». «Не делай другому того, что дорого обходится. Не держи руки в карманах – ты их там не наполнишь. Не торгуй убеждениями – конкуренция и так велика»²⁷. «А вот, мой друг, смотри сюда – картина есть одна: то консисторией зовется. ... Пригласив себе на службу лиц, терпящих большую нужду, лиц, что должны без возражения все сносить огорчения – в составе полном заставляют их обязанность нести, а против штатов урывают бывает сотню, две и три...»²⁸.

«Маленькие задачи на местные темы (для упражнения взрослых): Некто, ездивший по городу на дребезжащей и обшарпанной бричке, через два месяца после избрания его секретарем управления, заменил ее более удобным фаэтоном в одну лошадь. Узнать – через сколько времени этот фаэтон будет заменен каретой в четыре лошади?»²⁹.

Видання з самого початку передбачалося оздоблювати карикатурами. Але, через те, що у Чернігові не знайшлося професійного цинкографа, редакція вирішила замовляти кліше для карикатур у Києві в художній майстерні «Графік». У другому випуску листка було вміщено шість карикатур: «Шипы и тернии», «Спящий богатырь», «Наши руины», «Ночью», «Наши дни» (Воспитание и результат), «В дождь», «Черниговский гермофродит по части сплетен». Під кожною карикатурою подано пояснення. На трьох карикатурах вказано авторів (Бусел, Аргус). На жаль, ані в третьому випуску листка, ані у журналі «Волна» карикатури більше не з'являлися, хоча редакція «Волны» рекламувала додаток «Карикатуры Карандаша, или Перлы всемирного юмора» для річних дописувачів журналу.

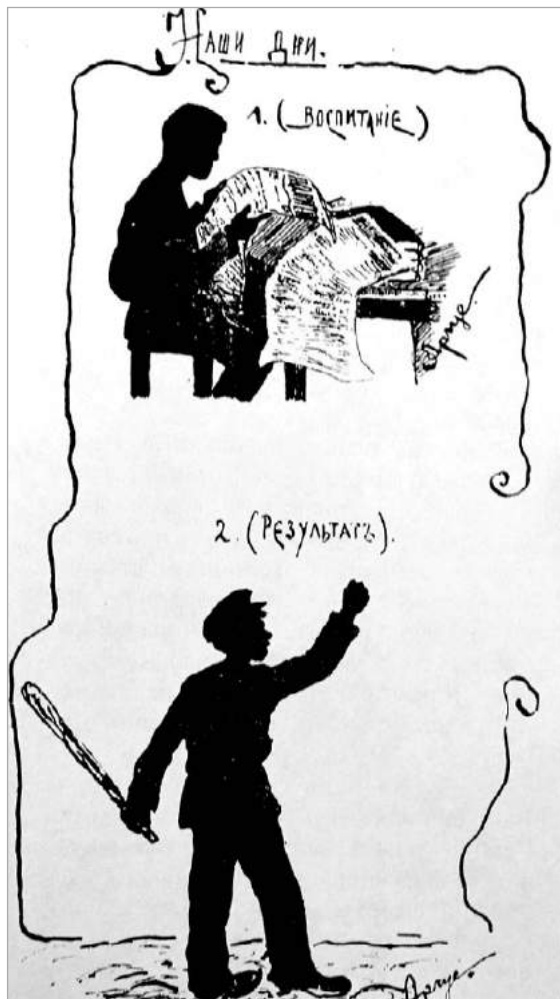
Поява у провінційному Чернігові такого роду видання не залишилася без уваги. Часо-

Н О Ч Ь Ю.

*Граждане, спите спокойно!
Ваш покой оберегается.*

пис систематично відчував опір консервативної частини суспільства та представників влади. У видавця журналу В. Сучкова були проблеми з директором гімназії та з керівництвом Київського навчального округу через донос від чернігівського осередку «Союзу руського народу». Посада редактора «Волны» стала причиною поспішного звільнення з роботи у Чернігівській духовній консисторії Є. Корноухова: «...матушка наша преподобная консистория, с благословения свыше, решила предать остракизму раба Евгения Корноухова, на которого давно и без того косились духовные иерархи»³⁰. На сторінках часопису знаходимо декілька нарисів, присвячених спрос-

туванню звинувачень на адресу редакції та з'ясуванню обставин, що призвели до публічних виступів проти виходу журналу невдоволених осіб. Редакція підсумовувала: «...не то мелко, пошло, обыденно и безыдейно, что пишем мы, а то что даете вы и вам подобные представители вашего полусонного, безыдейного и гнусного прозябания; мы только изображаем вашу жизнь»³¹.

Видавець часопису В.М. Сучков жалівся на матеріальну скруту та нестачу технічних можливостей. За 1908 р. часопис мав 300 крб. боргів перед друкарнею, але видання продовжувало виходити та попри скруту займало принципову позицію щодо власного фінансування: «...наша оздоровительная литература, хотя и находила покровителей предлагавших свой кошелек, но предпочла существовать месячным служебным заработком издателя, а не легким трудом продажности»³².

Історичний досвід першої російської революції показав, що основним її підсумком стала неможливість влади повернутися до старих порядків. У всіх сферах життя, отримавши потужний революційний поштовх, суспільство зробило крок вперед. Громадська думка за короткий термін виконала титанічну роботу. Здавалося, політики, публіцисти, журналісти намагалися надолужити згаяне в минулому. У періодиці обговорювалися питання змін в управлінні державою, парламентаризму, конституційних реформ, прав людини, свободи слова та друку, демократизації освіти, рівноправ'я жінок, а також іронічно висміювалися суспільні хвороби (корупційність влади, підлабузництво перед керівництвом, політична нечистоплотність, неосвіченість, провінційність мислення).

«Черниговский летучий юмористический и сатирический листок» та часопис «Волна» розпочали своє існування у складних умовах реакції. Чернігівське суспільство не було знайоме з місцевими прикладами гумористичної журналістики та з недовірою ставилося до пропозицій змінити сталі норми та традиційні принципи взаємовідносин влади та народу. На відміну від офіційної преси, яка фінансувалася урядом, сатирична періодика була справою виключно приватною. За існуючих на тоді законодавчих можливостей контролю над пресою, видавати такі часописи було справою досить ризикованою, навіть небезпечною. Тож особиста заслуга видавця та редактора відіграла у трирічному існуванні журналу визначальну роль. Видавець, редактор, автори часопису були проникнуті вірою у необхідність та корисність своєї роботи і виконували її відповідально. Жартівлива форма подачі матеріалу дозволила видавцю переконати владу у несерйозності викладених думок і отримати можливість достатньо довгий час видавати часопис³³, гумористичні прийоми якого суттєво впливали на умонастрої чернігівців. Поява у Чернігові місцевих сатиричних видань мала значний суспільний резонанс. Видання користувалися популярністю серед освіченого товариства, були виразниками настроїв демократичної інтелігенції, яка задихалася в умовах реакційного державно-бюрократичного режиму, та стали першими ластівками місцевої демократичної журналістики ХХ ст.

1. Мы за пять лет. Материалы [к биографии] //Аверченко Аркадий. Собрание сочинений в шести томах. – Т. 1. – Приложения. – М., 1999. //Режим доступа <http://ruslit.traulibrary.net/book/averchenko-ss06-01/averchenko-ss06-01.html>

2. Демченко Е. П. Сатирическая пресса Украины 1905–1907 гг. – К., 1980. – С. 145.

3. Самойленко Г.В. Періодика Чернігівщини: сторінки історії //Його ж. Розвиток художньої культури на Чернігів-

- щині в ХІХ – на початку ХХ ст. – Ніжин, 2015. – С. 316; Руденок В. Из истории Черниговской прессы // Вал (Чернигов). – 2001. – 11 янв. – С. 7.
4. Тимонич А.А. Русские сатирико-юмористические журналы 1905–1907 гг. в связи с сатирическими журналами XVIII и XIX вв.: Материалы для библиографии. – М., 1930. – С. 125 (№ 337); Библиография периодических изданий России. 1901–1916: В 4-х т. – Ленинград, 1958–1961. – Т. 1. – С. 310 (№ 1495); Т. 3. – С. 596 (№ 9282); Демченко Е.П. Указ. соч. – С. 121–122.
5. Єдиний примірник часопису за 1908 р. (№ 7) зберігається у відділі рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Примірники «Чернігівського летучого юмористического и сатирического листка» зберігаються також у Російській державній бібліотеці (Москва), у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург) та бібліотеці Російської академії наук.
6. Демченко Е.П. Указ. соч. – С. 32.
7. Мы за пять лет // Режим доступа <http://ruslit.traumlibrary.net/book/averchenko-ss06-01/averchenko-ss06-01.html>
8. Черниговский летучий юмористический и сатирический листок. – Чернигов, 1907. – Вип. II: Шипы и тернии. – От издателя.
9. Черниговский летучий юмористический и сатирический листок. – Чернигов, 1907. – Вип. I: Первая ласточка. – От издателя.
10. Павленко С. Російська сатирична періодика перших двох десятиліть ХХ ст. – К., 2013. – С. 5.
11. Черниговский ... листок. – Вип. I. – С. 4.
12. Черниговский ... листок. – Вип. I. – С. 1–3.
13. Черниговский ... листок. – Вип. II. – С. 8.
14. Черниговский ... листок. – Вип. I. – С. 3–5.
15. Календарь Черниговской губернии на 1907 г. – Чернигов, 1907. – Адрес-календарь. – С. 22.
16. Черниговский ... листок – Вип. 1. – 16 с. + 2 обл.; Вип. 2. – 16 с. + 2 обл.; Вип. 3. – 16 с. + 2 обл.; Волна. – Чернигов, 1907 р. – № 1. – 16 с. + 2 обл.; № 2. – 20 с. + 2 обл.; № 3. – 17 с. + 2 обл.; № 4. – 16 с. + 2 обл.; № 5. – 19 с. + 2 обл.
17. Подвійний номер характерний для багатьох книг, що зберігалися у бібліотеці ЧГВАК, та може свідчити про інвентаризацію, проведenu в 1911 р.
18. Бочков Дмитро Панасович – музейник, бібліотекар, бібліограф. Діач Чернігівського єпархіального давньосховища та Чернігівської губернської вченої архівної комісії.
19. Волна. – 1909. – № 1. – 12 с.; № 2. – 12 с.; № 3–5. – 32 с.; № 6–7. – 18 с.; № 8. – 18 с.; № 9. – 16 с.; № 10. – 18 с.; № 11. – 18 с.; № 12. – 12 с.; № 13. – 12 с.; № 14. – 14 с.; № 15. – 18 с.; № 16. – 21 с.; № 17. – 20 с.; № 18. – 22 с.; № 19. – 18 с.; № 20. – 18 с.; № 21. – 20 с.; № 22. – 12 с.; № 23. – 22 с.; № 24 – 13 с.
20. Черниговский ... листок. – Вип. III: Через час по столовой ложке. – От редакции.
21. Грузинский А. – співробітник часопису «Волна».
22. Мельницкий А.Н. – публіцист-фейлетоніст.
23. Сучков (Сучек) Володимир Мінч (Мінович) – видавець часописів.
24. Дорошкевич Власій Михайлович – відомий фейлетоніст, журналіст, літературний та театральний критик. Співробітник одеських газет.
25. Гриневич Федір – чернігівський поет. Автор поетичного роману «Ольга», виданого у Чернігові 1907 р.
26. Товстуха Іван Павлович – 1905 р. учень Чернігівського реального училища. Арештований 1909 р. за зберігання забороненої літератури. Пізніше відомий більшовицький діач.
27. Черниговский ... листок. – Вип. I. – С. 10.
28. Волна. – 1909. – № 20. – Стб. 525.
29. Черниговский ... листок. – Вип. II. – С. 6.
30. Волна. – 1909. – № 12. – Стб. 242–252.
31. Черниговский ... листок. – Вип. III. – С. 7–10.
32. Волна. – 1909. – № 11. – Стб. 214.
33. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербурге. – Ф. 716. – Оп. 16. – Ч. 1. – Д. 1093.

Колекція листівок 1917–1920 років у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Серед значного масиву друкованих пам'яток – книг, брошур, журналів, газет, плакатів, афіш, що зберігаються у фондах музею, звернімося до колекції листівок доби Української революції 1917–1921 років, які разом з періодичними виданнями, належать до не надто численного фонду оригінальних свідків того буремного часу в збірці музею. Вони, не зважаючи на те, що не вирізняються ані художнім оздобленням, ані поліграфічною якістю, широко використовуються як джерело з вивчення перебігу подій і є красномовними зразками інформації і пропаганди. Саме ці листівки (агітаційні, різного роду відозви та повідомлення, заклики та оголошення) найбільш змістовно та емоційно передають неповторний колорит тієї епохи.

Тематично колекція складається з листівок: Тимчасового уряду та Державної Думи (32 од.); Української Центральної Ради та її уряду – Генерального секретаріату й перебігу подій на Чернігівщині у цей час (43 од.); Гетьманату (1 од.); Директорії (21 од.) тощо. Всього нараховується 112 листівок, надрукованих як у Києві, Петрограді, Москві, так і в місцевих друкарнях – Чернігова, Конотопа, Борзни, Козельця, Остра тощо. Відомо, що увесь цей масив (включаючи листівки часів Першої російської революції та Першої світової війни) у лютому 1992 року передав до музею на постійне зберігання та експонування Державний архів Чернігівської області. До цієї події переважна більшість листівок зберігалась в упорядкованому стані в архівних справах (у спецховищі), про що свідчать цифри у верхньому правому куті з лицевого боку листівок, проставлені простим олівцем – відповідний номер аркуша у справі, та отвори вздовж лівого краю призначені для підшивання документа у справу. На більшості аркушів з лицевого боку проставлена кругла фіолетова архівна печатка з гербом УСРР (аббревіатура Української республіки до січня 1937 року) в центрі та написом по колу “Центральне Українське Архівне Управління В.У.Ц.В.К. Чернігівськ. відділ.” На частині листівок зберігаються повністю або частково прямокутні паперові наклейки Чернігівського бюро істпарту зеленого, синього, рожевого, жовтого кольорів. Комісія з вивчення жовтневого перевороту та історії ВКП(б) – Істпарт як самостійна установа діяла у 1920–1928 роках. Ймовірно, ці позначені наклейками листівки експонувались на регіональній виставці у 1922 році, бо повний текст напису на наклейках, зроблений друкарським способом, промовляє: “Черниговское бюро истпарт Выставка 1922 г. г. Чернигов”. На переважній більшості листівок є цифрові позначки фіолетовим, брунатним чорнилом, хімічним олівцем. Лише на кількох з них позначений старий інвентарний номер Чернігівського історичного музею. Ці листівки належать до тієї частини матеріалів, що були вилучені з музейної збірки у 1953 році для збереження у спецховищах архіву, а в 1992 році, разом з іншими документами, повернуті до музейної установи.

Перша група листівок стосується наслідків Лютневої революції. У колекції зберігається “Высочайший манифест” останнього російського царя Миколи II від 2 березня 1917 року (Ап-816)* з оголошенням про зречення престолу на користь брата – великого князя Михайла Олександровича. Він виданий друкарнею Чернігівського губернського земства 3 березня 1917 року для оповіщення населення краю. Створений у день зречення царя Тимчасовий уряд Росії до скликання Установчих зборів вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над всіма територіями імперії, зокрема й Україною. У друкарнях урядо-

* Тут і далі: у дужках вказаний інвентарний номер листівки у зібранні музею.

вих міністерств, Священного синоду, військових штабів протягом березня–серпня 1917 року російською мовою старого правопису масово випускалися у вигляді листівок звернення до населення із закликами про продовження війни до переможного кінця, постачання армії продовольством, про необхідність збереження земельного фонду до остаточних рішень із земельного питання Установчими зборами, про придбання населенням облігацій “Позики Свободи”, з інших господарських питань. Так, у відозві Тимчасового уряду до солдатів від 4 квітня 1917 року (Ап-802) голова уряду князь Львов, міністри: військовий – Гучков, шляхів сполучень – Некрасов закликають припинити на залізниці свавілля проти пасажирів та залізничних службовців і не заважати перевезенню до фронту снарядів та продуктів харчування. В іншій відозві голова уряду та міністр землеробства Шингарьов (Ап-801) попереджають населення про велику біду, якщо селяни, не очікуючи рішень Установчих зборів із земельного питання, почнуть самочинну перебудову земельного устрою – тобто перерозподіл землі. У червні 1917 року наступний міністр земельних справ Чернов у своїй відозві (Ап-822) закликав людей здавати всі непотрібні металеві предмети у спеціально відведені пункти металобрухту для подальшого виготовлення з них сільськогосподарського реманенту і т.п.

У травні–липні 1917 року Тимчасовий уряд для поповнення державної скарбниці випустив внутрішню військову позику, так званій “Заєм Свободи”. Відкриваючи підписку на першу позику голова Державної Думи Родзянко звернувся до всіх верств населення із закликом підтримати акцію (Ап-810). Для її поширення на місцях створювались регіональні позичкові комітети та комісії. Так, Київський обласний комітет з розповсюдження “Позики Свободи” при губернському комісарі Тимчасового уряду (Ап-795) також закликав киян купувати позичкові аркуші з метою отримання державою грошей на продовження війни. 4 травня 1917 року на з’їзді духівництва і мирян у Чернігові доповідачі І.М. Владикін та Мінервін пояснювали городянам необхідність введення внутрішньої позики, механізм її дії та умови придбання облігацій, наголошуючи при цьому, що отримані кошти використовуватимуться на озброєння та підготовку скликання Установчих зборів. У вигляді листівок ці доповіді розповсюджувались на Чернігівщині (Ап-899, Ап-908).

До першої групи листівок відносяться і накази військового міністра, начальників військових підрозділів, армійських постачальників тощо. Передусім це – відозва до населення району дії Південно-Західного фронту головнокомандуючого генерала Брусилова від 5 березня 1917 року (Ап-813), що була передана телеграфом і за підтримки щойно призначеного губернським комісаром Олексія Бакуринського 7 березня видрукувана Чернігівським губернським земством. У відозві йдеться про зречення престолу імператором Миколою II і майбутні вибори до Установчих зборів, про продовження війни “до переможного кінця” та необхідність заготовки достатньої кількості озброєння, снарядів, продовольства. Та сама Чернігівська губернська друкарня випустила відозву військового міністра Гучкова від 10 березня 1917 року (Ап-812) до громадян та солдатів із закликом бути пильними, виявляти німецьких шпигунів, що з’явилися у прифронтових районах, не виказувати планів оборони. Рішучу боротьбу зі старими порядками в армії, принаймні за допомогою листівок, проводив начальник постачання армій Західного фронту генерал-майор Медведєв, який у своїх наказах (Ап-798, Ап-819) закликав офіцерів поважно ставитись до солдатів як у службових, так і у позаслужбових стосунках, намагатися зберегти мир між собою, щоб ворог не зміг скористатися розбратом і здійснити підступний удар.

Певний інтерес викликає листівка з наказом верховного головнокомандуючого генерала Корнілова від 29 серпня 1917 року (Ап-969), що вийшла вже під час заколоту проти революційних сил Петрограда. У наказі йшлося, що в тилу російських військ, за даними розвідки, готуються диверсії, а в Петрограді – повстання більшовиків, більше того, у самому Тимчасо-

До Українського Народу.

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому народові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

У перше, Український тридцятичотирилітній Народу, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Видав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать, і які Ти повинен мати, Великий Народу, сам хазяїн на Українській землі.

А в найближшій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народу, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяне, робітники, салдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на **Український Національний Фонд** і вибирайте своїх українських людей на всі місця—організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і, в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада.

Київ, Року 1917, березоля 9.

Друкарня т-ва „М. А. Барщевський“, Хрещатик, 42.

вому уряді є ненадійні та зрадливі люди, і тому він, Корнілов, бере на себе завдання “спастися Родину” та закликає всіх небайдужих підтримати його в цьому.

Друга велика група листівок стосується діяльності Української Центральної Ради і Генерального секретаріату, взаємодії з Центральною Радою чернігівської місцевої влади, громад-

ських організацій і політичних партій, підготовки та проведення виборів до органів влади, а також до Установчих зборів, як всеросійських, так і українських.

З моменту свого виникнення (3–7 березня 1917 року) Українська Центральна Рада (УЦР, ЦР) стала організатором і ватажком національно-визвольного руху. Вона захищала інтереси всієї нації, постійно зверталась до народу, що сприяло мобілізації мас, піднесенню їхньої національної свідомості, робило громадян активними учасниками суспільного життя. Всі звернення до населення від імені ЦР написані переважно українською мовою, простою, доступною для розуміння. Будь то звернення “До українського народу” від 9 березня 1917 року (Ап-861), в якому ЦР оголошує, що тепер сам народ стане господарем своєї землі, закликає українців боротися за запровадження української мови у школах, судах, інших установах, створювати політичні, економічні, культурні товариства, чи Універсали ЦР, листівки з текстом яких виходили широким накладом.

У музейній збірці зберігаються I, III, IV Універсали, випущені друкарнями Києва, Чернігова, Ніжина, Волині (Волинською губернською друкарнею). Вони – різного формату та дизайну. Вирізняється кількістю та різноманітністю друку Третій Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки (УНР). Так, у листівці Київської друкарні Кульженка (Ап-855) текст документа розміщений у чотири колонки, розподілені вертикальними чорними смугами відповідно українською, російською, польською та єврейською мовами. Інша київська друкарня, Лубківського, наводить текст Третього універсалу (Ап-854) лише українською мовою і прикрашає його рамкою з рослинним орнаментом. “До Установчих зборів вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству Генеральному Секретаріатові України”, – ухвалює закон 7 листопада 1917 року. Друкарня Чернігівського губернського правління (або губернська земська дру-

карня), що випускала всі найважливіші постанови, звернення, заклики, закони ЦР та її уряду, наприкінці січня 1918 року надрукувала листівку “Четвертий Універсал Української Центральної Ради” (Ап-857), вмістивши у двох колонках текст універсалу українською та російською мовами. “Одніні Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою Українського народу”, – наголошує найрадикальніший документ ЦР 9 січня 1918 року.

Генеральний секретаріат у своїх зверненнях до населення торкався різних питань політичного, економічного, військового характеру. Урядові листівки-відозви, як правило, починаються зверненнями: “До громадянства України” або “До громадян України”. В них йдеться про майбутні вибори до волосних та повітових рад, що мають обрати народні управи (Ап-863), про необхідність сплати земельних податків (Ап-864) тощо.

В серпні 1917 року уряд в особі голови В. Винниченка закликає населення сплачувати земські податки, пояснюючи це тим, що земства тепер працюють в інтересах всього народу і здійснюють допомогу громадським організаціям: “...громадські організації, як, наприклад, Центральний Комітет Української Селянської спілки, Ради робітничих і селянських депутатів, “Просвіти” проводять дуже важну роботу в справі утворення і закріплення у нас нашого політичного, соціального і економічного ладу. Ся робота вимагає, помімо всього, великих грошових коштів. Не завжди громадські організації можуть обходитися своїми коштами і бувають примушені звертатися за допомогою до таких інституцій самоврядування, як губерніяльні і повітові земства”, – наголошується у відозві.

18 січня 1918 року Центральна Рада затвердила довгоочікуваний Тимчасовий земельний закон. Листівки з текстом закону та результатами його обговорення зберігаються у музей-

До громадянства України.

Старий лад навіки загинув, а разом з ним загинули й усі старі порядки. Замість громадських та інших установ, які за старого ладу були збудовані так, що скрізь мали силу тільки пани, нині заводяться нові народні установи. Так замість старого цензового земства, заводиться справжнє народоправство, і зараз скрізь, по всій Україні, мають одбутись вибори гласних до **ВОЛОСТНИХ ТА ПОВІТОВИХ НАРОДНИХ РАД**, котрі потім оберуть з себе **ВОЛОСТНІ ТА ПОВІТОВІ НАРОДНІ УПРАВИ**, до яких од Земства перейдуть усі діла та майно (імущество).

Ці установи будуть заведені замість волостних правленій, замість повітових, цензових, земських управ та продовольчих управ і, хоча вибори до них будуть провадитись на основі закону про Земство, виданого Временним Правительством, але не треба вважати на це слово „Земство“, бо **ЦІ НОВІ НАРОДНІ УСТАНОВИ** нічого спільного з старим цензовим земством не мають, а **БУДУТЬ ВЕСТИ ДІЛО ТАК, ЯК ТОГО ЗАБАЖАЄ САМ НАРОД, ЧЕРЕЗ СВОІХ ВИБОРНИХ ЛЮДЕЙ**.

Разом з тим треба пам'ятати, що по тим спискам, які зараз складаються на селах до цих виборів, будуть одбуватись вибори і в Установчі Українські Збори та Російське Учредительне Зібрання.

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ЗАКЛИКАЄ УВЕСЬ НАРОД ЖВАВО Й ДРУЖНО СТАТИ ДО ВИБОРІВ У ЦІ НАРОДНІ УСТАНОВИ та, вибіраючи кращих людей, треба пам'ятати, що тим самим ми затверджуємо всю ту волю та права, які здобуті народом через революцію.

**Генеральний Секретаріат
Української Центральної Ради.**

Київ, 26 Липня Року 1917.

ній збірці (Ап-824, Ап-851). У містечку Козельці друкарня Столинського випустила листівку відразу з двома текстами: Земельним законом та резолюцією Четвертого Козелецького повітового селянського з'їзду по Земельному закону, затвердженою 5 березня 1918 року. Резолюція, розміщена на зворотному боці тексту закону, визнає закон "исполнением идеалов трудового селянства" та оприлюднює заходи місцевого характеру, які сприятимуть його запровадженню.

Листівки, що висвітлюють місцеві події, особливо цікаві краєзнавцям. Друкарня Чернігівського губернського земства влітку–восени 1917 року активно друкує агітаційні листівки громадських організацій та політичних партій щодо виборів до Чернігівської міської думи, Установчих зборів тощо.

Так, 5 липня 1917 року (Ап-904) Чернігівський виконавчий комітет Рад робітничих і військових депутатів закликав чернігівців перевіряти списки осіб, які мають право брати участь у виборах гласних міської думи (вибори відбулись 6 серпня 1917 року), наголосивши при цьому, що вперше гласні будуть обиратися не тільки купцями і домовласниками, а й усіма громадянами.

В іншій листівці (Ап-901) виконавчий комітет роз'яснював правила участі у виборах і закликав чернігівців голосувати за список № 1, що об'єднав представників чотирьох партій: соціалісти-демократи, бунд, соціалісти-революціонери та народні соціалісти. “Товарищи и граждане! Голосуйте за список №1”, – красномовно промовляє листівка. При цьому інша друкована продукція того-таки соціалістичного блоку (Ап-902) відверто закликала виборців не голосувати за списки з № 2 по № 8. Під час передвиборчої агітації до Установчих зборів, (вибори відбулись 26, 27 та 28 листопада 1917 року), Чернігівська Рада робітничих і солдатських депутатів знову агітувала голосувати за один зі списків соціалістичних партій (Ап-912), а саме: № 1 – партії російських соціалістів-революціонерів; № 2 – російських соціал-демократів (об'єднаних); № 9 – більшовиків; № 10 – українських соціалістів-революціонерів; № 11 – Єврейської соціал-демократичної робітничої партії – Поалей-ціон.

Борзнянська Рада селянських, солдатських та робітничих депутатів агітує під час виборів до Установчих зборів голосувати за українських соціалістів-революціонерів та Селянську спілку і закликає всіх українців об'єднатися навколо Центральної Ради та її уряду – Генерального секретаріату (Ап-804).

Українські соціал-демократи під час передвиборчої боротьби до Українських установчих зборів у зверненні “Товариші Селяне, Робітники, Солдати і всі пригнічені!” (Ап-846) заперечують всі наклепи та “брехні” на УСДРП з боку її опонентів та презентують програму з п'яти пунктів. Тут же викривають та таврують більшовиків, кадетів, чорносотенців,

Товарищи и Граждане!

Не голосуйте

За список № 2.—Это список большевиков, которые не подчиняются воле Советов Рабочих и Солдатских Депутатов, которые прорвали фронт революции и своей безответственной агитацией и выступлениями удлинит кровавую войну, отдадали желанный мир.

Не голосуйте

За список № 3.—Это список гадетской партии, партии взорвавшей Временное Правительство, вставившей палки в колеса революции, партии, предпочитающей путь с реакцией, а не с революционной демократией.

Не голосуйте

За список № 4.—Это список украинских и польских буржуазных националистов, которые исключительно преследуют интересы своих национальностей. Они ушли от революции, отделились от защиты интересов трудящихся. Они сознательно затеяли борьбу классов, борьбу между бедными и богатыми.

Украинские и польские социалисты не голосуют за список № 4.

Не голосуйте

За список № 5.—Это список черносотенцев, ярых врагов народа, прислужников царской власти, желающих восстановить старые порядки с охранниками, союзническими бандами, папками и проч.

Не голосуйте

За списки №№ 6, 7 и 8.—Граждане евреи! Списки за украинскими номерами это списки еврейских крупных и средних торговцев, купцов, домовладельцев и „хозяев“ судосберегательных товариществ. Они сейчас надели маску друзей еврейского народа, они называют себя демократами. Они хотят воспользоваться Вашей темнотой, Вашей заплесневелостью от них, чтобы пробраться в думу. Там они будут защищать не интересы всего еврейского народа, а только интересы своего класса, интересы богатых. Когда будет идти речь в Думе о налогах, о квартирах для бедных, об охране труда, они тогда забудут про интересы своего „брата“ еврея, а будут идти в ногу с буржуазией всех других (польских, украинских и русских) национальностей.

Имь ни одного голоса.

Запомните это евреи трудящиеся, евреи немученые, евреи маломужные.

Они лгут, когда уверяют Вас, что социалисты против субботы, что социалисты против еврейского языка.

Они лгут, когда говорят, что социалисты—это ассимиляторы.

Ни одного голоса евреям №№ 6, 7 и 8, товарищи и граждане евреи.

Голосуйте только за список № 1.

Это список революционно-социалистических партий, партий, объединяющих рабочих, крестьян и солдат. По этому списку идут социал-демократы меньшевики, „бунды“, социалисты революционеры и народные социалисты.

За этот список голосуют и Черниговская организация украинских социалистов—революционеров.

Голосуйте только за список № 1.

Социалистический блок.

Чернигов Типография Губернского Земства.

Каждый мужчина и каждая женщина 20-ти лѣтъ отъ роду имѣетъ право голоса.

ТОВАРИЩИ И ГРАЖДАНЕ!

Сегодня расклеены списки лицъ, имѣющихъ право участвовать въ выборахъ гласныхъ Черниговской городской думы.

ЗНАЙТЕ. Кто не внесенъ въ списки, тотъ лишается права голоса.

Но сейчасъ не поздно. Можно пополнять списки. Законъ даетъ для исправленія списковъ всего пять дней.

Товарищи и граждане! Провѣряйте списки. Зовите и другихъ провѣрять.

Если Васъ нѣтъ въ спискѣ, то подавайте немедленно заявленіе въ Городскую Управу. Требуйте, чтобы Васъ внесли въ списокъ.

Въ каждомъ избирательномъ участкѣ дежурятъ наши товарищи, къ нимъ обращайтесь за указаніемъ и совѣтомъ.

Товарищи и граждане! Въ первый разъ гласные будутъ избираться не только купцами и домовладѣльцами, а ВСѢМИ ВАМИ.

За это право социаллисты боролись. Это право намъ дала революція. Воспользуйтесь же своимъ голосомъ! Не дайте пропасть ни одному голосу!

ПРОВѢРЯЙТЕ СПИСКИ! ЗОВИТЕ ПРОВѢРЯТЬ И ДРУГИХЪ!

5 Іюля 1917 года.

**Черниговскій Исполнительный Комитетъ
Совѣта рабочихъ и военныхъ депутатовъ.**

Печатано въ Типографіи Черниговскаго Гусарскаго Рѣзства. 1917.

г. Чернігов.

Товариші селяне, салдати і робітники.

Контр-революційні сили—вороги трудового народу—задумали знову зробити те, що не вдалось їм під час контр-революційного повстання генерала Корнілова—задумали знищити все, що здобув народ під час революції.

Буржуазія знову намагається забрати владу в свої руки і встановити в Росії і на Україні старі любі їй порядки, поміщики хочуть щоб земля і надалі зосталась в їхніх руках.

Скористувавшись повстаннями большевиків у Петрограді контр-революційна буржуазія повела війну проти всього трудового народу—селянства, робітництва і салдат.

Штаб Київської військової округи розгромив Раду робітничих і салдацьких депутатів і не захтів визнати Української Центральної Ради.

На поміч собі Штаб обманним способом покликав козаків, юнкерів і чехословацьке військо і ними задумав придушити всі живі революційні сили на Україні.

Довідавшись про обман, юнкері, чехословаки і козаки відмовились виступати проти Центральної Ради і робітників, салдат та селян.

Оставшись без військ, контр-революційний штаб Київської військової округи заявив що він передає владу Центральній Раді, але свого слова не здержав і потайки втік. Штаб цей уже арештовано.

Товариші селяне, робітники і салдати!

Вся власть у Києві і на всій Україні тепер в руках Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Іншої власті на Україні **НЕМАЄ** і **НЕ МОЖЕ БУТИ**, Центральну Раду і Генеральний Секретаріат всі революційні організації на Україні визнають за найвищу владу на Україні.

ТОВАРИШІ! Пам'ятайте що тільки спокійно єднались коло Української Центральної Ради, яка закликає все населення України до спокію, **МИ ЗМОЖЕМО СПАСТИ СВІЙ КРАЙ ОД ЗАГИБЕЛІ**. Неспокій наш тільки на користь контр-революціонерам, які навмисно натравлюють одну частину населення на другу, викликаючи на погроми аби ми в братовбивчих заколотах забули про боротьбу **ЗА ЗЕМЛЮ і ВОЛЮ**.

Борзенська Рада селянських, салдатських і робітничих депутатів.

Борзна, тав. № 2000 Г. Я. Архиверова

Не забувайте товариші що 12, 13 і 14 Ноября виборі до Установчих Зборів.

Головуйте за список № 10—Українських Соц.-Рев. і Селянської Спільн.

а виборців закликають не віддавати їм жодного голосу і голосувати лише за УСДРП.

Інші партії також друкують передвиборчі агітаційні листівки, коротко висвітлюючи в них свої програми доступною, зрозумілою для широкого загалу, мовою.

УСТАВЪ

Черниговскаго Отдѣла Всероссийскаго Крестьянскаго Союза.

1. Черниговскій Отдѣлъ Главнаго Комитета Всероссийскаго Крестьянскаго Союза ставитъ своей цѣлью защиту интересовъ сельскаго трудового населенія передъ Временнымъ Правительствомъ, въ Учредительномъ Собраніи и другихъ законодательныхъ учрежденіяхъ, въ губернскихъ, уѣздныхъ, волостныхъ исполнительныхъ и продовольственныхъ комитетахъ и другихъ общественныхъ и правительственныхъ организаціяхъ и учрежденіяхъ.

2. Для достиженія этой цѣли Черниговскій Отдѣлъ ставитъ своей задачей сплоченіе трудового сельскаго населенія губернии подъ флагомъ Всероссийскаго Крестьянскаго Союза путемъ организаціи уѣздныхъ, волостныхъ или районныхъ и сельскихъ отдѣловъ.

3. Черниговскій Отдѣлъ, какъ и устраиваемые при его содѣйствіи мѣстные отдѣлы признаютъ обязательными для себя постановленія Всероссийскихъ крестьянскихъ съѣздовъ, созываемыхъ Главнымъ Комитетомъ Союза.

4. Органами Черниговскаго Отдѣла Всероссийскаго Крестьянскаго Союза являются: а) съѣзды — губернский, уѣздные и волостные а по селамъ и деревнямъ — собранія членовъ и б) совѣты отдѣловъ — губернский, уѣздные, волостные и сельскіе. Совѣты являются исполнительными органами созываемыхъ ими крестьянскихъ съѣздовъ, постановленія которыхъ они признаютъ обязательными для себя, поскольку эти постановленія не противорѣчатъ рѣшеніямъ Всероссийскихъ съѣздовъ.

5. Лица, принятыя въ число членовъ Всероссийскаго крестьянскаго союза, обязуются подчиняться рѣшеніямъ указанныхъ въ предыдущихъ пунктахъ съѣздовъ, а также рѣшеніямъ съѣздовъ, созываемыхъ уѣздными отдѣлами союза и постановленіямъ общихъ собраній членовъ, созываемыхъ по волостямъ и селамъ волостными и сельскими отдѣлами, если постановленія этихъ съѣздовъ и собраній не противорѣчатъ рѣшеніямъ Всероссийскихъ и Губернскихъ Съѣздовъ.

6. Лица, принятыя въ число членовъ союза и дѣйствующія во предѣ ему, исключаются изъ состава членовъ по постановленію мѣстныхъ отдѣловъ. Исключаемымъ членамъ предоставляется право требовать пересмотра постановленія объ ихъ исключеніи на ближайшемъ мѣстномъ съѣздѣ членовъ союза.

7. Мѣстные съѣзды и собранія членовъ союза устанавливаютъ периодическіе членскіе взносы, напримѣръ мѣсячные или годовые, уплата которыхъ обязательна для каждаго члена союза.

8. Не менѣе пятой доли взносовъ, получаемыхъ мѣстными отдѣлами, передаются Черниговскому Отдѣлу на его расходы.

9. Число членовъ, входящихъ въ отдѣлы, опредѣляется съѣздами: для Черниговскаго — губернскими, для уѣздныхъ — уѣздными и т. д.

10. Отдѣламъ предоставляется право большинствомъ двухъ третей голосовъ пополнять свой составъ включеніемъ новыхъ лицъ

изъ числа членовъ крестьянскаго союза, могущихъ быть полезными отдѣлу своими трудами.

11. Члены отдѣловъ избираются срокомъ на одинъ годъ.

12. Настоящій уставъ сохраннымъ путемъ до выработки общаго устава на Всероссийскомъ Крестьянскомъ Съѣздѣ.

Въ Совѣтъ Черниговскаго Отдѣла Союза избраны:

1. По общему избранію Съѣздовъ: Кулибно-Корецкій, Костровъ, Зубокъ-Мокіевскій, Васютинскій и Коноваль. Кандидаты — Плавтовъ, Сташковъ и Курочкинъ.

2. Отъ уѣздовъ:

Ворзельскій у. — Николай Терентьевичъ Самусь, почтов. станція Парафѣвка; Кандид. Павелъ Семеновичъ Лѣвой, станц. Бильмачевка, дер. Калыновка.

Глуховскій у. — Иванъ Васильевичъ Савощенко, гор. Глуховъ; Союзъ кооперативовъ.

Городнянскій уѣз. — Федоръ Павловичъ Багдѣй, мѣстечко Любечъ; Кандид. — Илья Тимофеевичъ Гладкій, почт. ст. Тушчель, село Иванковка.

Козелецкій уѣз. — Григорій Ивановичъ Безкровный, с. Чемерь, кандид. — Николай Александровичъ Григорьевъ, гор. Козелецъ, исполнит. комит.

Кролевецкій уѣз. — Павелъ Дмитріевичъ Гурьба, почт. ст. Поповичи, с. Чеплѣвка.

Новозыбковскій у. — Иванъ Васильевичъ Ладога, Новозыбковъ, Союзъ Кооперативовъ; кандид. — Сергій Николаевичъ Кудинъ, почт. ст. Новое-Мѣсто, село Старое-Бобовичи.

Новгородъ-Сѣверскій у. — Петръ Семеновичъ Ковальчукъ, гор. Новгородъ-Сѣверскъ, село Рыково; кандид. — Михаилъ Терентьевичъ Кодратенко.

Нѣжинскій у. — Иванъ Григорьевичъ Руденко, Нѣжинъ, Союзъ Кооперативовъ.

Остерскій у. — Лука Трофимовичъ Шевченко, Остеръ, Земство, с. Борки; кандид. — Василій Андреевичъ Осначъ, Гоголево, с. Требуховъ.

Сосницкій у. — Федоръ Григорьевичъ Гайдай, почт. ст. Нов. Млины, с. Шабалино; кандид. — Павелъ Афанасьевичъ Власенко, почт. ст. Холми, село Охранѣвичи.

Стародубскій у. — Прохоръ Клементьевичъ Селивановъ, Новозыбковъ, Союзъ кооперативовъ; кандидаты — Ал. Павловичъ Вакурничъ, ст. Тополь, село Горчаки, Нѣжинской вол., Василій Филипповичъ Пчела, ст. Тополь, д. Медвѣдъ, Нѣжинской вол.

Суражскій у. — Василій Дмитріевичъ Пушиной, почт. ст. Ущерье, с. Петрова-Вуда; кандид. — Гаврилъ Яковлевичъ Зезюля, дер. Речина, Ущерской вол.

Черниговскій у. — Емельянъ Федосеевичъ Лазаренко, с. Яновка, Яновской вол.

Печатано въ Типографіи Черниговскаго Губернскаго Правленія, 1917 года.

AP-903

З ініціативи Чернігівського відділу Всеросійського селянського союзу 7–9 квітня 1917 року в Чернігові відбувся перший губернський селянський з'їзд. З цього приводу Чернігівська губернська друкарня випустила листівку (Ап-903) з постановою з'їзду, до якої додавався статут, та запевненням, що Чернігівський відділ ставить своїм завданням захист сільського трудового населення перед Тимчасовим урядом в Установчих зборах та інших законодавчих

Всеросійській Крестьянській Союзъ и Совѣтъ Крестьянскихъ Депутатовъ Черниговской губерніи.

Постановленія Черниговскаго Губернскаго Крестьянскаго Съѣзда, состоявшагося въ г. Черниговѣ 7—9 апрѣля 1917 года въ составѣ около 450 представителей сельскаго трудового населенія.

1. Земельный вопросъ (по докладу Нострова).

1. Земельный вопросъ долженъ быть разрѣшенъ въ пользу мелкихъ трудовыхъ земледѣльцевъ.

2. Для увеличенія земельной площади должны быть использованы государств., удѣльныя, монастырскія и частновладѣльческія земли.

3. Условія и размѣры отчужденія частновладѣльческихъ земель должны быть подробно обсуждены въ мѣстныхъ комитетахъ и опредѣлены затѣмъ на губернскомъ съѣздѣ представителей мѣстныхъ комитетовъ крестьянскаго союза. Окончательное рѣшеніе этихъ вопросовъ должно послѣдовать на всеросійскомъ съѣздѣ крестьянскаго союза.

4. Въ мѣстныхъ же комитетахъ должны быть обсуждены, а затѣмъ на съѣздѣ рѣшены слѣдующіе вопросы:

а) на какихъ условіяхъ передается дополнительная нарѣзка: въ собственность или только пользованіе; если въ пользованіи то на какихъ условіяхъ (дѣичное пользованіе, пожизненное пользованіе, аренда).

б) Какъ опредѣлять размѣры надѣленія на каждый дворъ.

в) Какіе разряды сельскихъ жителей должны быть надѣлены землей.

г) Если дополнительная нарѣзка передается въ пользованіе, то сохраняется ли право купли-продажи за прежними землями мелкихъ землевладѣльцевъ, какъ крестьянскими, такъ и казачьими.

д) Если рѣшено будетъ сохранить право купли-продажи всей земли или только той, которой владѣютъ теперь мелкие хлеборобы: крестьяне и казаки, то слѣдуетъ ли закономъ ограничить покупку земель въ одни руки и какими размѣрами.

е) Въ случаѣ, если будетъ желательно полное или частичное уничтоженіе частной собственности на землю, то слѣдуетъ ли предоставить губернскимъ или областнымъ земствамъ право устанавливать весь порядокъ распоряженія землей, въ томъ числѣ и право установленія управительныхъ передѣловъ, оставивъ за государственной властью лишь право регулированія переселеніемъ и установленіе некоторыхъ ограниченій въ мѣстномъ правѣ распоряженія землей въ интересахъ переселенія.

5. Рѣшенія настоящаго съѣзда по основнымъ вопросамъ земельной программы доводятся до свѣдѣнія мѣстныхъ комитетовъ, какъ матеріалъ для обсужденія.

6. Впредь до окончательнаго рѣшенія земельного вопроса въ учредительномъ собраніи, въ цѣляхъ обезпеченія прежняго размѣра производства хлѣбовъ, нужныхъ для продовольствія арміи и городовъ, а также для введенія лучшихъ условій аренды и рабочей платы, должны быть организованы земельные приирительные комитеты, какъ въ волостяхъ, такъ и въ губерніи, съ представительствомъ въ этихъ комитетахъ, какъ мелкихъ земледѣльцевъ, такъ землевладѣльцевъ.

7. Кроме того въ волостяхъ и уѣздахъ должны быть организованы особые земельные комитеты для подробной разработки земельного вопроса. Послѣдніе могутъ быть созданы при исполнительныхъ комитетахъ.

8. Впредь до рѣшенія земельного вопроса въ учредительномъ собраніи, должно ради спасенія родины и защиты свободы отъ старыхъ враговъ и ивѣнцевъ, не разрушать самовольно помѣщичьихъ хозяйствъ, что повело бы къ громадному сокращенію посѣвовъ, разрушенію инвентаря, котораго и такъ мало осталось, и возникновенію междоусобицы, чего именно и хотѣть теперь тѣ, кто стремится возвратитъ прежнюю кабалу, прежнее безправіе и прежнее угнетеніе рабочихъ и земледѣльцевъ.

Кромѣ того съѣздъ высказалъ пожеланіе, чтобы при обсужденіи земельного вопроса были приняты во вниманіе слѣдующія положенія: 1) уничтоженіе частной собственности на землю, 2) земля передается трудовому народу, 3) пользованіе землей должно быть безплатное (постановленіе принято по предложенію Кулябно-Корецкаго) и 4) признатъ необходимымъ, чтобы земли, заложенныя въ Крестьянскомъ Поземельномъ Банкѣ, ни въ какомъ случаѣ до разрѣшенія земельного вопроса въ Учредительномъ Собраніи въ продажу съ торговъ не назначались (постановленіе принято по предложенію Селиванова).

2. О Государственномъ устройствѣ (по докладу Пасита).

Съѣздъ высказался за демократическую федеративную республику.

3. Объ отношеніи къ войнѣ (по докладу Кулябно-Корецкаго).

Поддерживать всѣми силами Временное Правительство въ его стремленіи побѣдоносно закончить войну, съ сокрушеніемъ германскаго милитаризма, безъ аннексій и контрибуцій со стороны борющагося народа.

4. Объ организаціи сельскаго трудового населенія (по докладу Платова).

1. Признатъ необходимымъ объединеніе всего сельскаго трудового населенія подъ флагомъ Всеросійскаго Крестьянскаго Союза.

2. Признатъ настоящій съѣздъ первымъ Черниговскимъ губернскимъ организаціоннымъ съѣздомъ Всеросійскаго Крестьянскаго Союза.

3. Признатъ, что Всеросійскій Съѣздъ Крестьянскаго Союза долженъ быть созванъ въ ближайшее время.

4. Принять слѣдующій уставъ Черниговскаго Отдѣла Всеросійскаго Крестьянскаго Союза (приводится ниже).

5. Годичный членскій взносъ устанавливается въ размѣрѣ 1 рубля.

6. Число членовъ Совѣта Черниговскаго Отдѣла опредѣляется въ 20 человекъ, изъ которыхъ 5 по общему избранію съѣздомъ и 15 по избранію уѣздными делегатами по одному отъ уѣзда.

7. Признатъ, что Совѣтъ Черниговскаго Отдѣла Всеросійскаго Крестьянскаго Союза является также Совѣтомъ Крестьянскихъ Депутатовъ Черниговской губерніи (по предложенію Кулябно-Корецкаго).

установках. Українська Селянська спілка, остаточно сформована на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді наприкінці травня – на початку червня 1917 року, заснувала на місцях регіональні комітети. Один з її активних діячів, голова Чернігівського комітету Тихін Осадчий у відозві "Граждане-селяни та селянське громадянство і інтелігенція" (Ап-843) закликає селян Чернігівщини об'єднатися навколо Української Селянської спілки та Всеукраїнської Ради селянських депутатів.

Цікавий епізод з життя Чернігова у передгетьманський період розкриває “Відозва” вояків 3-го українського імені Богун полку до громадян міста від 10 квітня 1918 року (Ап-852). В ній повідомляється, що в Чернігів приїхав український полк, сформований Центральною Радою з полонених українців, які на заклик уряду ЦР стали на “оборону своїх народних прав”, що вони, “котрі три роки були відірвані від своїх хат, дітей, батьків, котрі три роки несли тяготу неволі, боліючи душею і серцем за своєю родиною, за рідним краєм, ...організувалися в полки, взяли за зброю, щоб боронити рідний край”. Цей полк дивізії синьожупанників (вояки були одягнуті у сині жупани, шаровари темно-синього сукна, сіру шапку з довгим синім шликком)

42. 82

МОРО ИСТПА

ВЫСТАВКА 1922 г.

ВОЗЗВАНІЕ.

Граждане Черниговщины!

Увѣдомлем Вас, что в г. Чернигов приѣхал украинскій полкъ, сформированный Центральной Радой из военнопленных Украинцев.

Когда Украина вышла из круга мировой войны, заключивши мир с Центральными державами, мы, роданные Правительством Царскаго режима, перестали быть пльнными, а свободными, как и всѣ граждане Украинской Народной Республики.

Но мир вышній не принес мира внутренняго; тяжелое время переживает наша Родина Украина. Залина междуцарствія обхватила наш край...

Наше народное правительство Центральная Рада сказала: „Братья! кто признает себя гражданином Украинской Народной Республики не имѣет права сидѣть в это тяжелое время и ждать; должны мы организовать, стать на защиту своих Народных прав и допомочь нам провести в жизнь демократическіе законы, которые объявлены в 3 и 4 Универсалах.

Принимая ко вниманию этот призыв, мы, которые три года были оторваны от своих семейств, дѣтей, отцов, которые три года несли тяготу неволи, страдали душой и сердцем за своими родными, на родном краем, на призыв нашего Народнаго Правительства сьорганизовались в полки, взяли за оружіе, которое оказала помощь взять Центральная Рада, чтобы с Вами, граждане, спастись родину от анархїи, чтобы с Вами стать на защиту демократических свобод, прибрѣтанных революціей: земля сельским жителям без выкупа; 8-ми часовый рабочий день и другія улучшения рабочим; самоопредѣленіе національностям, что особенно дорого нам Украинцам. 85 миллионному народу, которых Московское Централистичное Правительство давило и использовало как не одну національность, даже языка нашего не терпѣло, называя его хохлацким, мужицким, но теперь революція дала право нам и вообще всѣм національностям Россїи сказать: „довольно!“

Никакія мученія, никакія наказанія за 250 лѣтъ Московскаго рабства не задавили того, что дала нам природа. Мы не малороссы как величало нас Московское правительство.

Мы Украинцы, народ, который имѣет свою мировую историю, свой язык и свои особенные экономическіе устои, а поэтому создавать свою культурную и экономическую жизнь на Украинѣ должна только Украинская демократія, ибо мы знаем чѣм мы обладаем и чего недостаѣт.

Обсудив все это, мы бывшіе военнопленные, а теперь свободные граждане Украинской Народной Республики, посильными отозваться на призыв нашего Правительства, чтобы часть и своего труда отдать устройству дорогой нам Украины, на защиту народных интересов.

10-го апрѣля 1918 года.
г. Черниговъ.

Информационное бюро при 3 Украинском им. Богун полку.

Печатано въ Губернской Типографїи 1918 года.

А спѣшить необходимо было, ибо прибрѣтеною революціей начало разрушаться: край обхватила анархїя, полилась братняя кровь, поднялись головы враги демократїи, разныя темныя силы. Распространяя ложные слухи, они внесли в страшу дезорганизацию, недовольство, озлобленіе и уже начинают пользоваться своей работой. Но вот пришли мы. Пришли сьорганизованные, объединенные одной мыслью--спастись свою родину от анархїи. Но враги, увидѣвши в нас организованную единицу, принимают всевозможныя мѣры, лишь бы не дать возможности объединиться с Вами и стать на защиту родины. Они говорят, что мы не пльнные, что мы подкупленные жандармы или стражники, что мы продались или нѣмцам или буржуавіи, сравнивают нас с тѣми пайками, которые парствовали здѣсь во время большевизма, граба мирных граждан и внося опасность въ жизнь в довольно и так тяжелое время...

Имѣя в виду эти ложные слухи врагов народнаго благосостоянія, мы категорически заявляем, что все это ложь!

Мы дѣйствительно военнопленные, по заключенїи мира, дали возможность вырваться вам из плѣна, вернуться на родину, но вернуться не мирными гражданами в родина оета в ооруженными казаками, благодаря анархїи и опасности, которая угдаѣет нашей Родинѣ.

Цѣль наша допомочь отцам и братьям нашим удержат прибрѣтенное революціей и своей организованной силой внести успокоеніе, ибо только при спокойной, нормальной жизни есть возможность создавать державные законы и проводить их в жизнь, и уже время взяться за эту работу.

Наш лозунг--в единенїи сила, а поэтому, братья, мы, возвратясь из неволи не разошлись по домам, поэтому мы народныи интересы предвочли личным, и Вас зовем как можно скорѣе сьорганизоваться и не только на словах, а и на дѣлѣ взяться за общественную работу.

Довольно ждать, что кто-то сдѣлаѣт! К работѣ Мы с Вами!

Если у кого есть какія либо сомнѣнїя, или нужна помощь разрѣшить тот или иной вопрос, обращайтесь в наше информационное бюро, которое складывается из выбранных казаков.

Присылайте своих депутатов к нам, начну берите к себѣ.

И если так соединившись мы возьмемся за работу, то тогда только дадим возможность нашим выборным и нашему правительству приняться за государственную работу и привести ее в порядок, а врагам нашим сказать:

„Долой с дороги гады!“

прибув з Києва у Чернігів 27 та 28 березня 1918 року, розмістився в Чернігівському єпархіальному будинку (обласний філармонійний центр фестивалів і концертних програм) і прийняв на себе функції думського загону охорони міста. Через місяць – 26–27 квітня, полк синьожупаників разом з усією дивізією за наказом німецької окупаційної влади було розформовано.

Вивчення теми дало несподіваний результат: у колекції практично відсутні листівки гетьманської доби. Єдиний документ у музейному зібранні – оголошення управління Ніжинського повітового старости від 3 червня 1918 року (Ап-830), надруковане у ніжинській друкарні Горбовицера. В оголошенні ніжинський староста пропонує громадським закладам та приватним особам, що мали втрати від війни з більшовиками, подавати про це заяви в комісію зі з'ясування збитків при управлінні повітового старости не пізніше 10 червня.

395

Пам'ятка
№ 1

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

По распоряженію Министерства Внутренних Дѣлъ въ г. Нѣжинѣ, при Управленіи Уѣзднаго Старосты, образована особая комиссія для выясненія убытковъ понесенныхъ Украинской Державой въ войнѣ съ большевистскими войсками, которая начнетъ свои дѣйствія съ 6 іюня по новому стилю.

Общественнымъ учрежденіямъ и частнымъ лицамъ, потерпѣвшимъ убытки отъ войны съ большевиками, предлагается въ указанный срокъ подавать заявленія подкрѣпленные документами съ посвидѣтельствомъ официальнымъ учреждений.

Заявленія должны быть поданы въ Комиссію не позже 10 сего іюня.

1918 г. Іюня 3 дня.

За Уѣзднаго Старосту Помощникъ Гольмъ.

Секретарь А. Юниковъ.

Нежин, тип. М. Г. Горбовицер.

Натомість, значне місце в музейній колекції займають листівки часів антигетьманського повстання 1918 року, очолюваного Директорією УНР, воєнного конфлікту Директорії з військами гетьмана та з більшовицьким режимом наприкінці 1918 – на початку 1919 років.

З першого моменту свого проголошення 15 листопада 1918 року Директорія повела рішучу боротьбу за владу. У листівці “Директорія Української республіки” (Ап-826) сповіщається про створення цього нового органу влади з п’яти осіб – В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, А. Макаренка, П. Андрієвського, які взяли на себе обов’язки лідерів “у боротьбі за щастя України”. У день свого проголошення Директорія звернулася з Універсалом до всього українського народу (Ап-873) (у музейній збірці зберігається листівка з текстом універсалу, яку видала друкарня Союзу кооператорів м. Конотопа Чернігівської губернії) з повідомленням про те, що за наказом Директорії С. Петлюра призначається Головним отаманом українського війська. Разом з начальником штабу О. Осецьким Петлюра закликав українців рішуче стати на бік Української Народної Республіки проти гетьмана Скоропадського, оголошеного поза законом, і не виконувати наказів гетьмана. Наступного дня, 16 листопада, Директорія звернулася до українців з антигетьманською відозвою “Народе український!” (Ап-850), де йшлося про ліквідацію уряду гетьмана Скоропадського, про те, що його чиновники, офіцери, варта оголошені поза законом, повідомлялось про створення нового українського уряду та відновлення місцевих адміністрацій часів УНР. Всіх українців, як старшину, так і рядових, закликали до Української армії УНР. Зі свого боку Директорія обіцяла провести аграрну реформу, запровадити 8-мигодинний робочий день, страхування у випадку захворювання та втрати працездатності тощо. 20 листопада 1918 року було оприлюднене звернення “Від Директорії Української Народної Республіки до всіх правительств світу” (Ап-827), яке у вигляді листівки розповсюджувалась як в Україні, так і за її межами. Автори відозви – члени Директорії, вважаючи, що режим П. Скоропадського мав антинародну сутність, обґрунтовують право українського народу на заколот проти нього та висловлюють сподівання, що демократії західних країн зрозуміють та підтримають прагнення народу до свободи. У музейній збірці зберігається кілька листівок з наказами Головного отамана С.В. Петлюри та начальника штабу О.В. Осецького до війська УНР (Ап-871; Ап-872), де роз’яснюється недоцільність термінів “петлюрівці” або “війська Петлюри”, які широко використовували прихильники гетьмана (згодом більшовики). “Таке перекручування фактів ворогом є зовсім зрозумілі: вони хочуть затемнити величезний факт повстання цілого українського народу під проводом Директорії УНР, утворений всіма політичними українськими партіями, проти насильників та гнобителів, і представити цей факт, як повстання однієї людини з її прихильниками, вводячи тим самим блуд в думки громадянства”, – в той час, як Республіканська армія Директорії УНР складається з добре дисциплінованих частин, – йдеться в наказі № 7 по українському війську.

Інформаційне бюро, що діяло при армії УНР, за допомогою звернень та відозв до населення постійно здійснювало роз’яснювальну роботу з політичних, військових, економічних, соціальних питань. Так, у листівці “Хто обороняє гетьмана та поміщиків?” (Ап-838) розкривається сутність російських газет: “Руські газети на початку революції виставляли тільки себе справжніми оборонцями народу. На українську демократію вони казали, що вона шовіністична та буржуазна. Коли ж руський генерал укупі з поміщиками, за підмогою німецьких генералів, скинув Центральну Раду й став правити Україною, то руські газети визнали його право на гетьманування. Доки правила українська демократія вони не признавали її. Коли ж став правити руський генерал укупі з руськими поміщиками, які брехливо називали себе українцями, щоб обдурити народ, то руські газети почали їх визнавати.”

У листівці з інтригуючою назвою “Імперіалістичне шило у “пролетарському” мішку” (Ап-84) під гаслом “Селяне, робітники і військові! Бережіть Українську Народну Республіку!” Центральний політичний комітет закликає українців берегти свою державу від влади народних

ДИРЕКТОРІЯ

Української Народньої Республіки

Громадяне!

Ширші верстви освіченого громадянства і наш багаточисельний народ завжди прагли до того, щоб в згоді та любові жити з близьким по вірі й крові народом Великороським. Кдине до чого поривалося українське громадянство, єдине за що воно боролось—це було бажання бути хаазіном на своїй рідній землі, не поневолюючи тих людей і ті нації, що живуть поруч з українцями на Україні.

Гетьманський уряд, прикриваючись аж до останнього часу дозвонгом самостійності, в рішучу хвилину життя українського народу ганебно порвав зі всім минулим української громадської думки, розпустив поперелью, де були українські Міністри, Раду Народніх Міністрів і намієть, склав новий кабінет, до якого увійшли сліве вискоячю—росіяне, в більшості урядовці Петроградського дореволюційного уряду. Цим людям, які багатьом українцям були відомі особисто з найгіршого боку ще адляна, які ніколи не поривались відійти, ні до тих краєвих ідеалів, якими живе духову, єство людскости і яким звичайно піхто не міг вірвати, було доручено „федерувати“ Україну. Це була нечувана наруга над Святим-Святих нашого страдника-шарода.

Звичайно, що бачучи муки конання рідного краю та муки знущань над ним, дітні сини України не могли бідлужно дивитись на те злочинство, яке заподіюється Україні таким урядом. Перед українським громадянством стало рідба питання, чи піти знов в неволю, туди, куди кликав його уряд Скоропадського, Гербеля і „самостійника“ Кієтисковського, чи вирватись нарешті з тих депят, в яких опинилось воно внаслідок різних комбінацій, що вели за рахунок українського народу чужі йому опікуни. Маючи в своїй історичній митишній героїв-вєлетнів, які в рішучу хвилину одностайно і одсердно ставали в лави борців за рідний край, при наш виборав той другий шлях і поклав вирватись таки прешті з неволі, щоб власними, а не чужими найманими руками будувати свою долю на славіній Україні, де зосталась влад силєння різних історичних памяток про боротьбу наших прадідів за політичну вольности і за шєста людей

Почесна рєчя зосередити всі бажання і всі сили українського народу випала на „Український Національний Союз“, де була представлена думка більшости організованих українських партій. Національний Союз обміркувавши становище, зваживши твердо наше минуле і перспективи майбутнього, визнав, що Україні в разі дальшого панування гетьманського уряду загрозює повна руйна, а народні маси же цілкомите національде і економічне поневолення. Мент життя вимагав рішучих заходів, не можна було тратити ні одної хвилини даремно, а треба було йти до причинобленого народу нашого і сказати йому всю правду про те становище, яке склалося в політичній центрі життя України—Київі, треба було кликати народ, та йти самому зі зброєю в руках одирати владу у гетьманів-тузавців і по власній волі будувати своє шєста-долю.

Виконати не легке завдання в справі освідомлення народних мас про становище річей, а також організувати ці народні маси для боротьби за рідний край було доручено крайним силам „ради Вєвняченкові, Пєтлюері, Шєвєчу, Андрєвському і Макаренкові, яким під назвою Директорії Української Народньої Республіки було передано Національним Союзом вєв владу на території України і необмежені уповноваження, що до керування дальшим життям нашої великої, багатої України.

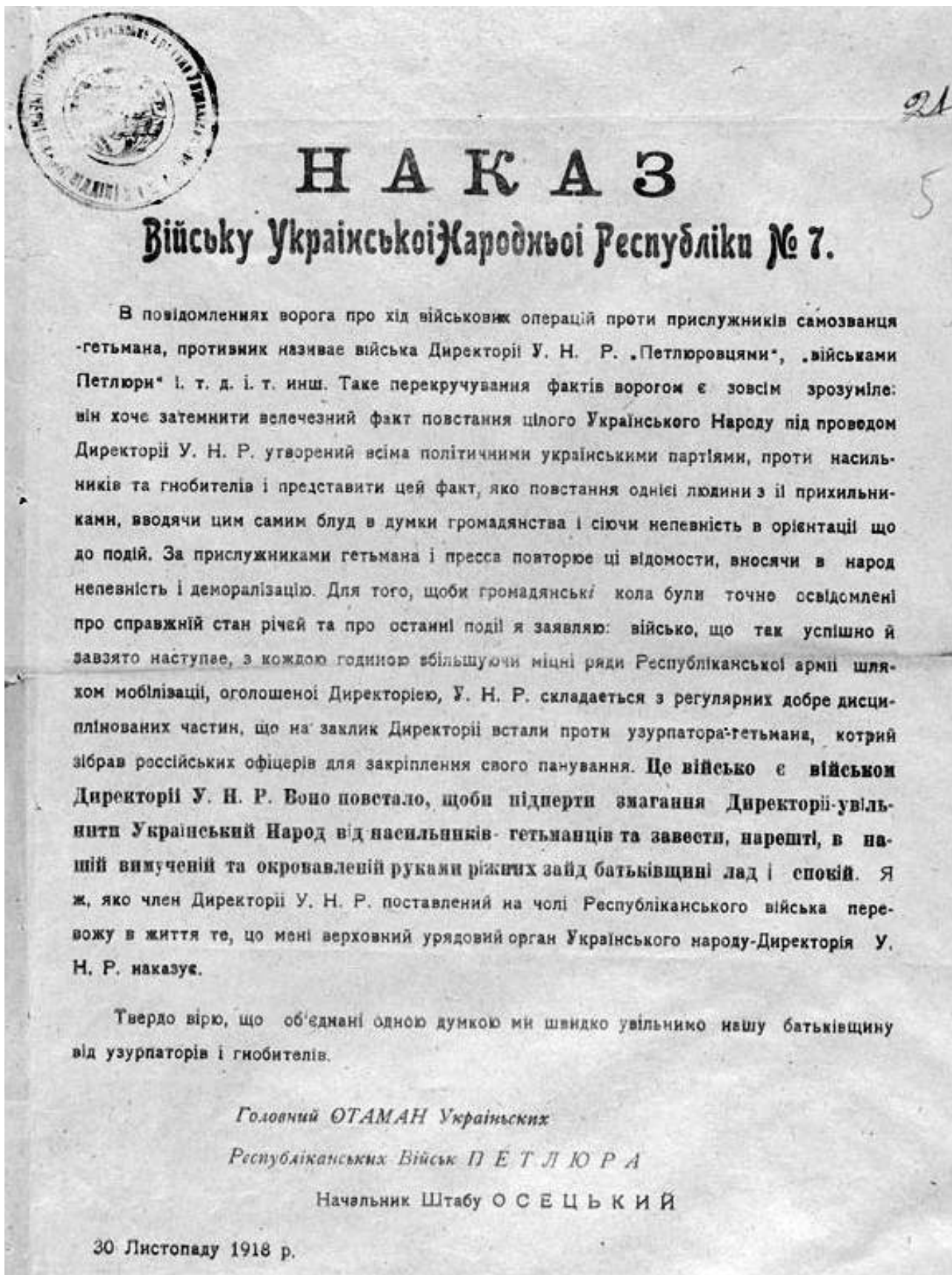
З вірою непохитною в правдивість свого ємгоду для боротьби за край рідний і за народ було передано владу в уповноваження Директорії і вни Директорії справдила владі Національного Союзу—вона організувала людиньку сєлєнєську України і вирвала на благо народу владу із рук узурпаторів, які на брєхні, провокації і поневолення хотіли збудувати власний дообрут.

Таким чином по скінєнєв уряду Скоропадського вся верховна владя перейшла до рук Директорії, яка вни возглавляє всю Україну.

комісарів, які „люблять бити себе в груди та присягатися, що вони визнають за націями їх повне право на самовизначення“. Однак на ділі нащадок дворянського роду Ленін, купецький син Троцький та син мільйонера П'ятаков ведуть війну проти Української Народної Республіки, заперечують їхнє право друкувати власні гроші. „Коли Україна „самоопределяється“, то ви посилаєте на неї свої війська. То дайте же нам спокій зі своїми „самоопредєленнями“, не морочте нам голову!“ — наголошується у документі.

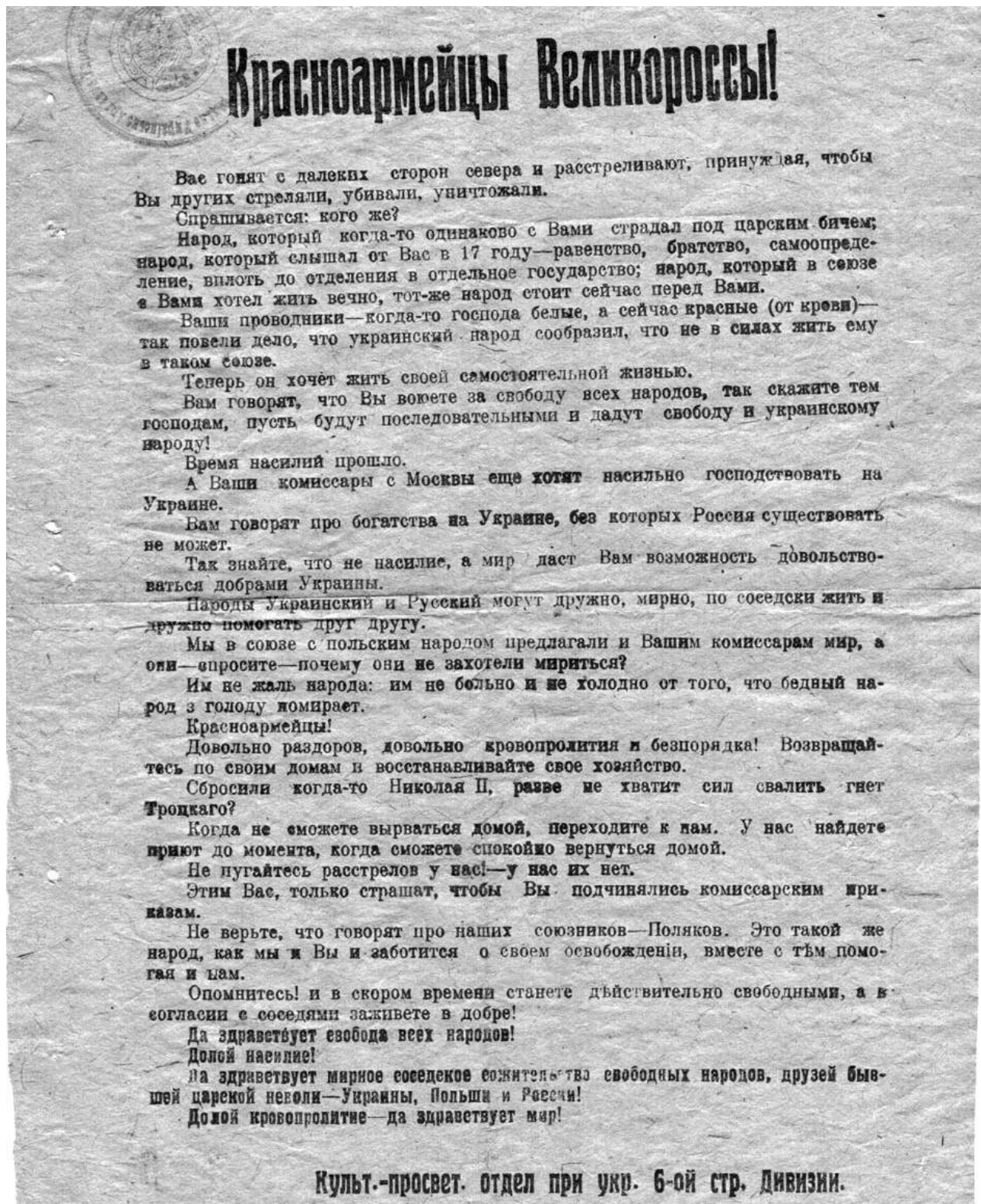
В іншій листівці, видрукуваній українською та російською мовами (Ап-847), Інформаційне бюро роз'яснює українським солдатам та селянам, що гетьманці, німці та більшовики змогли перемогти тільки тому, що серед українців не було єдності, що в „роз'єднанні, в непослуху, в недовір'ї, в безчинстві“ полягає слабкість українського національного руху, що треба загальними зусиллями подолати ці недоліки і тоді можна брати владу у свої руки.

Окрема група листівок присвячена подіям польсько-радянської війни 1920 року в Україні. Вони видані як українськими збройними силами, так і більшовиками. Культурно-просвітниць-

кий відділ української 6-ї стрілецької дивізії, звертаючись російською мовою до червоноармійців-великоросів (Ап-840), які в цей час буквально заповнили Україну, закликає їх не воювати проти українців, тому що українці воюють за свою свободу, пропонує скинути “гноблення” Троцького та переходити на бік українців, бо в українській армії розстрілів немає, а поляки є союзниками українців в їхній боротьбі за свободу.

Агітаційний документ з ворожого стану під назвою “Універсал головного отамана – генерала Петлюри з того боку ...” від 21 квітня 1920 року (Ап-874) більше нагадує не листівку, а

Красноармейцы Великороссы!

Вас гонят с далеких сторон севера и расстреливают, принуждая, чтобы Вы других стреляли, убивали, уничтожали.

Спрашивается: кого же?

Народ, который когда-то одинаково с Вами страдал под царским бичем; народ, который слышал от Вас в 17 году—равенство, братство, самоопределение, вплоть до отделения в отдельное государство; народ, который в союзе с Вами хотел жить вечно, тот-же народ стоит сейчас перед Вами.

Ваши проводники—когда-то господа белые, а сейчас красные (от крови)—так повели дело, что украинский народ сообразил, что не в силах жить ему в таком союзе.

Теперь он хочет жить своей самостоятельной жизнью.

Вам говорят, что Вы воюете за свободу всех народов, так скажите тем господам, пусть будут последовательными и дадут свободу и украинскому народу!

Время насилий прошло.

А Ваши комиссары с Москвы еще хотят насильно господствовать на Украине.

Вам говорят про богатства на Украине, без которых Россия существовать не может.

Так знайте, что не насилие, а мир даст Вам возможность довольствоваться добрами Украины.

Народы Украинский и Русский могут дружно, мирно, по соседски жить и дружно помогать друг другу.

Мы в союзе с польским народом предлагали и Вашим комиссарам мир, а они—спросите—почему они не захотели мириться?

Им не жаль народа: им не больно и не холодно от того, что бедный народ с голоду умирает.

Красноармейцы!

Довольно раздоров, довольно кровопролития и беспорядка! Возвращайтесь по своим домам и восстанавливайте свое хозяйство.

Сбросили когда-то Николая II, разве не хватит сил свалить гнет Троцкого?

Когда не сможете вырваться домой, переходите к нам. У нас найдете приют до момента, когда сможете спокойно вернуться домой.

Не пугайтесь расстрелов у нас!—у нас их нет.

Этим Вас, только страшат, чтобы Вы подчинялись комиссарским приказам.

Не верьте, что говорят про наших союзников—Поляков. Это такой же народ, как мы и Вы и заботится о своем освобождении, вместе с тем помогая и нам.

Опомнитесь! и в скором времени станете действительно свободными, а в согласии с соседями заживете в добре!

Да здравствует свобода всех народов!

Долой насилие!

Да здравствует мирное соседское сожительство свободных народов, друзей бывшей царской неволи—Украины, Польши и России!

Долой кровопролитие—да здравствует мир!

Культ.-просвет. отдел при укр. 6-ой стр. Дивизии.

книжку, бо його текст надрукований з обох боків двох аркушів паперу, вкладених один в одний та зшитих мотузкою. Він був виданий політвідділом радянського Південно-Західного фронту. Текст являє собою пародію у віршах на універсали С. Петлюри, з якими отаман звертався до українців після укладання союзу з Польщею. Його автор, “Дядько Микола” – Микола Григорович Фітільов, у 1920–1921 роках співробітник армійської газети, відомий в українській літературі під ім’ям Миколи Хвильового, у дусі більшовицької пропаганди звинувачує Петлюру в тому, що він закликає український народ, а точніше “куркулів”, об’єднатися з поляками, щоб завоювати “куркулям земельку і волю”, “біднякам найкращу долю – панськеє ярмо”.

У поетичній формі підтримувала українське військо відома українська поетеса Людмила Старицька-Черняхівська. У музейній колекції зберігаються два її вірші, що у вигляді листівок розповсюджувались серед населення та війська. Це вірш “Вартовий” (Ап-835) з присвятою у вигляді підзаголовка “Українському славному війську”, де поетеса малює образ вартового, якій у “мінливій тиші ночі” зорко стереже рідний край:

“Хай спочива весь люд коханий
Від мук, від ран в своїх хатах
Тут непохитна, незламанна
Душею вся тобі віддана
Пильнує варта на мурах:
Вартуй! Вартуй! Вартуй!”

До об’єднання українців у боротьбі за свободу закликає вірш поетеси “Українському народові” (Ап-848):

“До згоди всі! В ясній блакиті
Палає зірка золота
Брати розрадою розбиті,
То сяє нам свята мета.
Вставай в кого душа жива,
Шикуйсь до лави лава
Уже минає ніч крівава,
Вже сяє нам зоря нова.”

Сьогодні, майже через сто років, ці рядки, як і зміст багатьох відозв та звернень до українців, що виборювали самостійність та суверенітет у боротьбі з більшовицькою Росією у 1917–1921 роках, звучать на диво актуально. Ось чому, щоб розібратися у сучасних подіях, іноді треба зазирнути у минуле, почитати ті такі українські листівки – друковану продукцію революційної доби, вчитися на власних помилках, робити висновки, розуміти, хто був і залишається другом, а хто – ворогом української державності та незалежності.

ЖУРАВЛЬОВА Т., БОНДАР О.

Трактор «ЗАПОРОЖЕЦЬ»

Серед унікальних експонатів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського особливе місце посідає трактор «Запорожець» – первісток вітчизняного тракторобудування, який просто дивом зберігся до наших днів.

Історія появи прототипу першого радянського трактора «Запорожець» почалася ще у 1915 році, коли інженером К. Тіссеном у Барвінковому (нині – Харківська область) було зібрано перші дві дослідні машини. Їхньою особливістю була триколісна база складної рамної конструкції з великим заднім колесом (рис. 1).

Дослідний екземпляр вже «Запорожця» було виготовлено на невеликих кічкаських заводах № 11 і № 14 (нині – Запорізька область) під керівництвом інженера Л.А. Унгера в 1922 році. За силову установку конструкторами було обрано одноциліндровий нафтовий двигун «Тріумф», виробництво якого налагодили на Великотокмацькому держзаводі № 8 (нині – Запорізька область) (рис. 2). Він міг працювати на легкій сирій нафті без попередньої обробки. Потужність «Тріумфу» на перших серійних тракторах становила 12 к. с., а згодом її було підвищено до 18 к. с. Двигун мав водяну систему охолодження. Вода подавалася знизу вверх, оскільки двигун встановлювався вертикально до рами. Загалом дані про кількість випущених тракторів дуже різняться і коливаються в різних виданнях від 450 до 800 одиниць¹. На сьогодні в науковій та науково-технічній літературі зазначено, що до нашого часу зберігся лише один екземпляр цього трактора – в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського².

Непростий шлях пройшов «Запорожець» до того, як стати музейним предметом й отримати інвентарний номер И-5822.

Розпочиналося все в далекому 1924 році. Саме тоді, навесні 1924-го, робітники Великотокмацького заводу «Червоний прогрес» Катеринославської губернії подарували зібраний ними в 1923 році трактор «Запорожець» № 107 комуні «III Інтернаціонал» села Узруй Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. Заснована 1919 року комуна проіснувала до

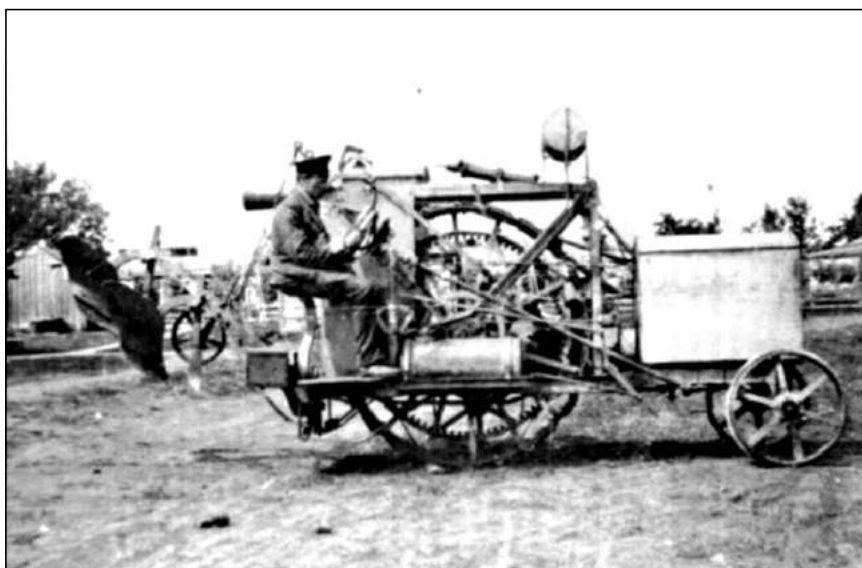

Рис. 1. Дослідний екземпляр триколісного трактора інженера К. Тіссена. Барвінкове, 1915 р.

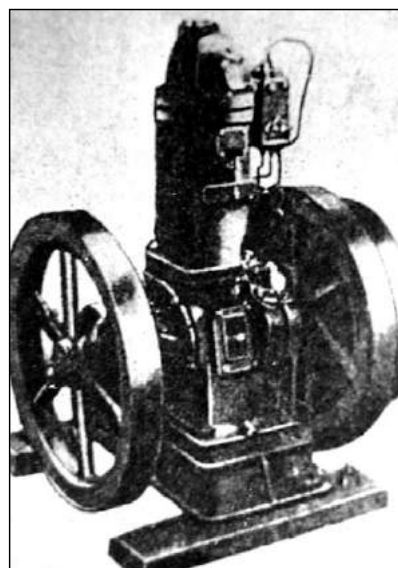

Рис. 2. Сиронафтовий двигун «Тріумф».

**Рис. 3. М. І. Роскот.
1950-ті роки.**

часів колективізації. Подарунок, звісно, річ – безкоштовна, вартість же трактора на той час сягала 1800 рублів.

На цьому тракторі тридцять чотири роки, з 1924-го по 1958-й, беззмінно пропрацював тракторист Митрофан Іларіонович Роскот (рис. 3). Він зберіг трактор і під час нацистської окупації. В 1941 році Митрофан Іларіонович розібрав трактор і сховав, закопавши його у своєму корівнику. Після звільнення села від гітлерівців у 1943-му тракторист відкопав свого улюбленця і продовжив працювати на ньому. У важкі повоєнні часи трактор майже без перерви на відпочинок працював для селян. Але роки брали своє. Нова, більш сучасна, техніка з'явилася на селі. Трактор «Запорожець» стали використовувати як стаціонарний двигун. Тож співробітники Чернігівського історичного музею вирішили звернутися до колгоспників з проханням передати «Запорожець» до музею.

Справжня епопея з передачею трактора розпочалася в 1957 році.

30 січня 1957 року правлінню колгоспу імені III Інтернаціоналу села Шептаки Новгород-Сіверського району (село Узруй підпорядковувалось Шептаківській сільській раді) музейники написали листа: «Дирекция и коллектив сотрудников Черниговского исторического музея обращаются к Вам и ко всему собранию уважаемых колхозников колхоза им. III Интернационала с просьбой передать Черниговскому историческому музею, как государственному учреждению и хранилищу, принадлежащий Вам трактор «Запорожец» № 107, изготовленный Велико-токмакским заводом «Червоний прогрес» в 1924 году и подаренный в том же году днепропетровскими рабочими коммуне имени III Интернационала села Шептаки.

Этот трактор, учитывая всю его историю – возраст, отечественное производство, братский дар рабочих крестьянам и т. д. является очень редким, а может быть и единственным музейным экспонатом..., реликвией, которую необходимо хранить навсегда только в музее... В музее этот экспонат будет сохранен на долгие времена. Он будет помещен в музейной экспозиции, станет доступным для осмотра его многочисленными посетителями музея...

За Ваш дар Черниговский исторический музей, все трудящиеся Черниговщины будут всегда и глубоко Вам благодарны»³.

Згодом правління колгоспу повідомило, що згодне передати трактор за умови надання колгоспу компенсації – двигуна чи будь-якої іншої сільськогосподарської машини. Після звернення музею до заступника голови обласної ради депутатів трудящих обласне управління сільського господарства виділило колгоспу трактор ДТ-14 з повним комплектом, але запропонувало оплатити його повну вартість – 35 тисяч рублів. Однак правління колгоспу відмовилось купувати новий трактор і передавати старий до музею, мотивуючи свою відмову високою ціною. Голова колгоспу заявив, що колгосп міг би заплатити за новий трактор не більше 3–5 тисяч рублів⁴. Таким чином справа зайшла у глухий кут. За допомогою музей звернувся вже до голови Чернігівського облвиконкому. Але останній вирішення питання перекинув на голову Новгород-Сіверського райвиконкому, який, не переобтяжуючи себе зайвою турботою, повідомив облвиконкому і музею, «что трактор принадлежит колхозу и поэтому передан в музей быть не может»⁵. Така відповідь і таке рішення задовольнили працівників облвиконкому, але не співробітників музею. 29 липня 1957 року вони написали звернення (аж на 4-х аркушах) до першого секретаря Чернігівського обкому Компартії України. «Трактор «Запорожец» № 107 должен только находиться в музее и обязательно именно в Черниговском историческом музее»⁶, – писали музейники. Невідомо, яку відповідь отримав музей на це звернення. Епопея тривала. До передачі трактора залишався ще рік.

В Державному архіві Чернігівської області зберігається витяг з протоколу № 4 засідання правління колгоспу ім. III Інтернаціоналу Шептаківської сільської ради, що відбулося 11 березня 1958 року. «Слушали: О передаче трактора Запорожец Черниговскому музею стоимостью 2577 рублей.

Постановили: В виду того, что в настоящее время колхозы покупают трактора, в связи с реорганизацией МТС и наш колхоз тоже будет покупать трактора, а поэтому пусть Черниговский музей посодействует перед облисполкомом, чтобы облисполком занарядил трактор для нашего колхоза ч/з Н-Северскую Сельхозснаб ДТ-14, а тогда и Черниговскому музею будет передан трактор Запорожец стоимостью 2577 рублей»⁷.

У червні того-таки року правління вже вимагало за трактор 5 тисяч рублів. І музей був змушений погодитись. «Сообщаем Вам, что Черниговский исторический музей перечислит на Ваш счет пять тысяч рублей в уплату за экспонат – трактор «Запорожец» № 107 и заберет этот трактор в музей, как экспонат.

Но музей не имеет автотранспорта и вообще возможности доставить трактор на место, в Чернигов.

Поскольку Вы произвольно, против прежней договоренности, завысили цену старого изношенного трактора на две тысячи с лишним рублей, то просим правление колхоза взять на себя обязательство доставить своими средствами указанный трактор в Чернигов в исторический музей в течение 10 дней после перевода на Ваш счет пяти тысяч рублей»⁸.

Для перевезення трактора «Запорожець» в с. Шептаки на два дні 21–22 липня 1958 року відрядили наукового співробітника музею В.І. Морозова⁹. Нарешті, трактор у розібраному вигляді доправили музею.

5 вересня 1958 року дирекція музею звернулася до М.І. Роскота з проханням надати допомогу «в консервации и установке в музейной экспозиции трактора «Запорожец». Все расходы, связанные с поездкой, квартирой в Чернигове и суточные будут оплачены Вам музеем на месте»¹⁰. Через кілька днів Митрофан Іларіонович прибув до Чернігова. Музей розташовувався за адресою: вулиця імені Шевченка, 54 і розміщувався у двох будівлях. Експозиція дорадянського часу займала приміщення колишнього Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського, радянського періоду – окреме приміщення навпроти, на протилежному боці вулиці. Саме біля останнього і вирішили встановити трактор у спеціально збудованому для нього павільйоні (рис. 4).

М.І. Роскот на подвір'ї музею останній раз змастив деталі трактора. Настала пора остаточно розпрощатися зі старим перевіреним у спільній праці товаришем (рис. 5). Своїм ходом трактор заїхав до музейного павільйону, де й залишався до 1978 року.

В музейному акті приймання експоната від 10 вересня 1958 року читаємо: «Составлен настоящий акт зам. директора Черниговского государственного исторического музея Яцурой М.Т., зав. отделом истории советского общества Повод А.Д. и научным сотруд-

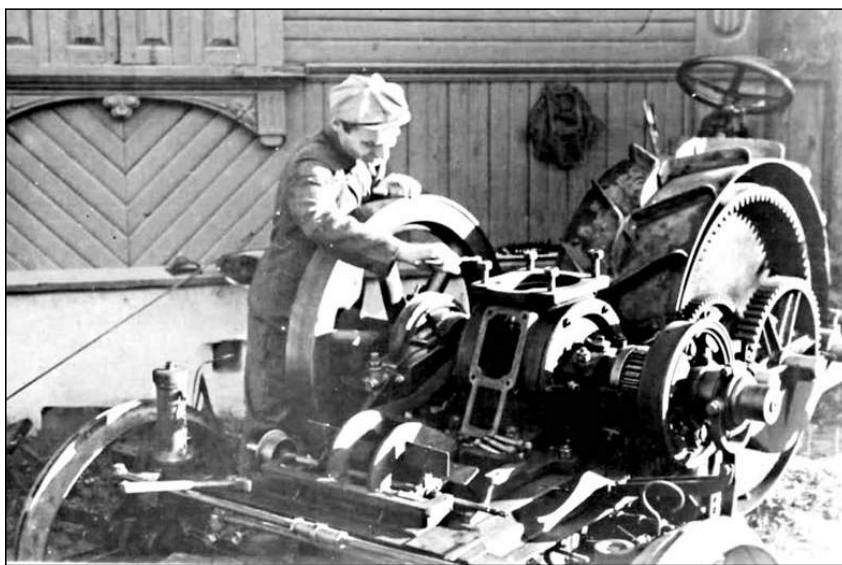

Рис. 4. Збирання для експонування трактора «Запорожець» в Чернігівському історичному музеї. Фото 1958 р.

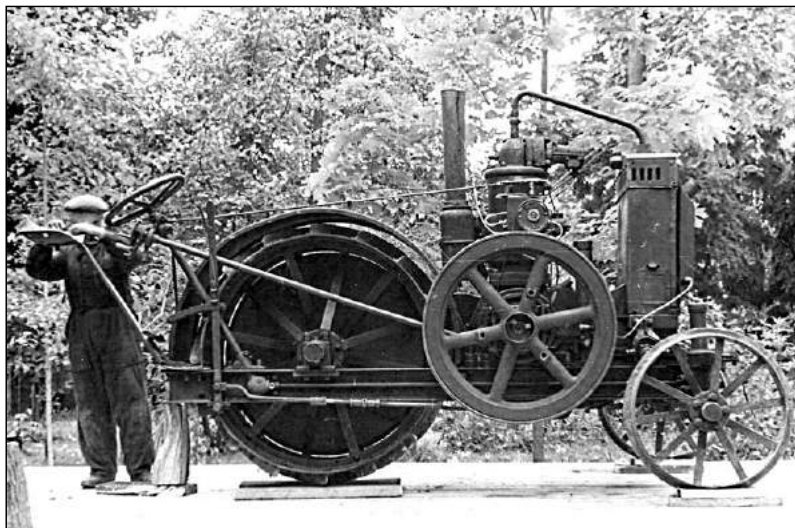

Рис. 5. М.І. Роскот біля «Запорожця». 1958 р.

Трактору було присвоєно інвентарний номер И-5822, і почалося його життя вже як музейного предмета.

Подорож до Чернігова виявилась для «Запорожця» не останньою. В 1975 році трактор «відвідав» Москву. Цьому передували наступні події. В 1923 році в Москві відбувалася Перша сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка СРСР, на якій був представлений трактор «Запорожець» виробництва Великотокмацького заводу «Червоний прогрес» (рис. 6). Під час випробувань на полях Петровської сільськогосподарської академії «Запорожець» у середньому витрачав 1 пуд 33 фунти нафти на оранку десятини землі при чотиривершковій глибині (для порівняння: трактор «Холт» Обухівського заводу – 2 пуди 11 фунтів керосину). За оригінальну конструкцію трактора, якісну збірку і високу продуктивність праці завод-виробник був нагороджений Виставковим комітетом Почесним дипломом I ступеня.

В 1973 році з часу відкриття виставки виповнювалось 50 років. Було вирішено відзначити цю подію створенням ювілейної експозиції на Виставці досягнень народного господарства (ВДНГ) СРСР. Але виявилось, що через півстоліття на території Радянського Союзу залишався лише один трактор «Запорожець» з першої партії виробництва, представник якої експонувався на виставці в 1923 році, – це трактор з колекції Чернігівського історичного музею. Про місце зберігання трактора стало відомо дирекції Виставкового комітету.

26 липня 1973 року заступник директора ВДНГ СРСР Є. Шапочкін, директор об'єднаних павільйонів «Механізація та електрифікація сільськогосподарства» В. Цапліна та головний бухгалтер кущової бухгалтерії З. Виноградова звернулись з листом до заступника міністра культури Української РСР І.Т. Буланого, в якому писали: «В соответствии с договоренностью просим Вас дать указание Чер-

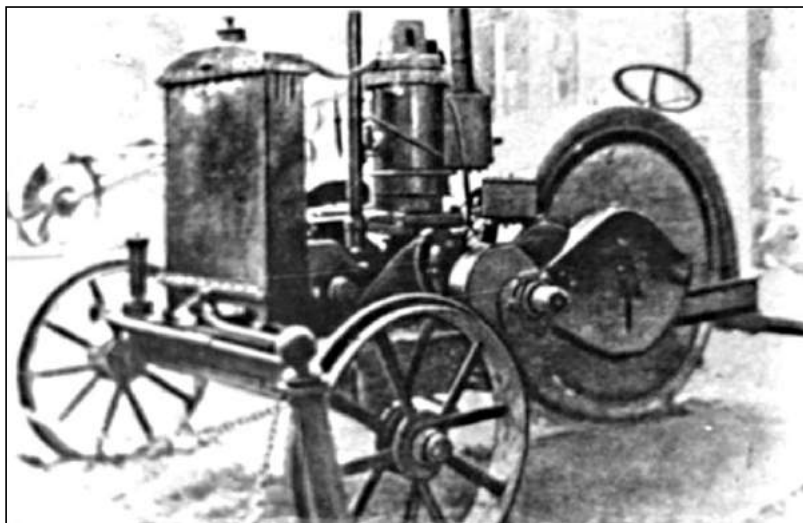

Рис. 6. «Запорожець» на виставці у Москві. 1923 р.

ником музея Морозовым В.И. в том, что сего числа в Черниговский государственный исторический музей передан на постоянное хранение и экспонирование в музее трактор «Запорожец» № 107 выпуска 1923 г. Трактор передан с/х артелью им. III Интернационала с. Узруй Новгород-Северского р-на. За указанный трактор музеем оплачено ... руб. (так в акті – Т.Ж., О.Б.) М/о № 10 за июль стоим. трактора – 5000 руб. Перечисленные выше экспонаты переданы в фонды музея для оприходования и хранения»¹¹.

ниговському краєведческому музею о временной передаче на ВДНХ СССР трактора «Запорожец» для демонстрации на юбилейной экспозиции «50 лет со дня открытия в Москве (1923 г.) Первой сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки СССР», организуемой в павильоне «Механизация и электрификация сельского хозяйства». Доставка и возврат трактора музею будут произведены транспортом Выставки»¹². Додатково 2 серпня 1973 року о 15 годині 20 хвилин з Москви була відправлена телеграма: «Сохранность зпт. возврат трактора Запорожец гарантируем 25 октября тысяча девятьсот семьдесят третьего года...нархозвыставка В Цаплина Главный бухгалтер Виноградова»¹³.

2 серпня 1973 року Міністерством культури Української РСР був виданий наказ № 355 «О передаче на временное пользование трактора «Запорожец». Наступного дня – оформлений музейний акт з представником ВДНГ П.К. Щугаревим. Згідно з актом музей на три місяці – до 25 жовтня 1973 року передав на тимчасове зберігання для експонування на ювілейній виставці: трактор «Запорожець» № 107 потужністю 16 кінних сил; повністю укомплектований, інвентарний номер И-5822 та фотопортрет М.І. Роскота, який 34 роки пропрацював на цьому тракторі; погрудний, розміром 18 x 24 см, повної збереженості, інвентарний номер Фч-1000¹⁴.

Але трактор повернувся пізніше обумовленого терміну. Весь час експонування на ВДНГ трактор був у центрі уваги відвідувачів і користувався серед них великою популярністю. Про це свідчать тогочасні фотографії пам'ятки в оточенні зацікавлених відвідувачів.

Серед документів, що зберігаються в музеї, є акт ВДНГ СРСР № 6, датований 10 січня 1974 року, коли трактор було знято з показу, про повернення експонатів. До Чернігівського історичного музею трактор і фотопортрет тракториста повернулись 16 січня 1974 року. В той же день головним зберігачем фондів музею В.І. Мурашком зроблений припис на акті: «На тракторе имеются повреждения: отломана одна гайка на колесе, нет крышки выхлопной трубы, смещена труба водяная от радиатора и другие»¹⁵. Такі відмітини залишила по собі та далека мандрівка до Москви.

Ще одну подорож, на цей раз лише в межах Чернігова, судилося здійснити «Запорожцю» в 1978 році. Він переїхав, точніше, його перевезли на подвір'я нового приміщення Чернігівського історичного музею за адресою: вулиця імені Горького, 4 (тепер – вул. Музейна, 4). Насправді музей повернувся до свого старого приміщення, в якому містився у довоєнний період. В 1941 році будинок було зруйновано під час бомбардування німецької авіації). Планувалося розмістити трактор «Запорожець» в одному із залів нової історичної експозиції на третьому поверсі після завершення ремонту будівлі. Але цей план втілити в життя не вдалося. Спеціалісти піддали сумніву міцність перекриттів. Вони не гарантували безпеки, тому трактор так і залишився на подвір'ї музею. В 1983 році було споруджено цегляний павільйон для крупногабаритних експонатів, де й нині зберігається «Запорожець». Під час проведення акції «Ніч у музеї» численні відвідувачі мають змогу познайомитися з унікальним експонатом. Немає відбою від охочих сфотографуватись поряд з поважним ветераном. І це зрозуміло, адже в інших музеях такого не побачити.

Про трактор із серійним номером 107 згадується в багатьох публікаціях, присвячених історії створення трактора «Запорожець». Серед найвідоміших – нариси у журналах «Техника Молодежи» і «Моделист-конструктор». В останньому темі «Запорожця» було відведено відразу декілька статей. Одна з них, під назвою «Второе рождение трактора», розповідає, як на початку 1980-х років створювалися дві копії трактора на основі експоната Чернігівського історичного музею та фотографій 1930-х років¹⁶. Нині ці копії можна побачити в Запоріжжі та Токмаку. Вони повністю повторюють конструктивні особливості чернігівського екземпляра.

Новий огляд музейного предмета, проведений восени 2015 року, виявив ряд особливостей і конструктивних елементів, які раніше були невідомі. Зокрема, це стосується технічного

стану трактора, а також переробок, що були зроблені протягом багаторічної експлуатації машини (рис. 7). На жаль, ані робочих креслень, ані технічного паспорта, ані інструкції з експлуатації трактора «Запорожець» не збереглося. За даними, наведеними в більшості публікацій, креслень взагалі не існувало, тож можна припустити, що деталі виготовлялися за певними лекалами, що також не збереглися. Сьогодні наявні два більш-менш сучасні кресленники трактора – 1975 і 1984 років. Перший опублікований кресленник (рис. 8 а) лише в загальних рисах нагадує реальний прототип. Другий – відображає ранню модель трактора «Запорожець», що експонувалася на виставці у Москві у 1923 році (рис. 8 б).

Під час огляду та натурних досліджень виникла потреба у порівнянні наявних деталей та оригінальних конструкцій трактора 1920-х років. Для цього були використані опубліковані фотоматеріали, кількість яких наразі незначна.

Перше, що впадає у вічі, це відсутність циліндричного паливного бака над крилом заднього колеса, який був перенесений на передню частину радіатора. Якщо у перших машин паливо «самотьоком» потрапляло до двигуна, то вже в нашому зразку можна побачити, що від паливного бака на радіаторі сира нафта потрапляла до насоса, розташованого з правого боку двигуна та закріпленого на рамі трактора. На кришці насоса, яка вільно знімається, наявні викарбувані цифри «127». На крилі заднього колеса відсутні отвори для кріплення бака. Тож можна припустити, що або ж бак спершу кріпився до радіатора, або ж крило заднього колеса було замінене під час експлуатації.

Порівняно з кресленнями 1980-х років та фотографіями 1920-х – 1930-х років можна помітити, що посилене кріплення системи вала заднього колеса до рами трактора.

Порівняно з фотографіями екземпляра, який виставлявся в Москві у 1923 році, на екземплярі № 107 збільшено розміри кришки багатоступінчастого редуктора з лівого боку. Це було виконано ще на заводі, оскільки відомо, що трактори постійно модернізувалися під час виробництва.

На коробці муфти зчеплення відсутня кришка. На фотографіях 1958 року її також немає. В самій муфті замість сиром'ятної шкіри використаний вже брезентовий ремінь, зшитий шкіряним шнуром.

В радіаторі та кожусі заднього колеса зроблені невеликі люки з кришками для полегшення доступу до внутрішніх деталей.

На кожусі заднього колеса наявний напис великими літерами жовтою фарбою «УКР-ТРЕСТСЕЛЬМАШ», а болт його кріплення до рами відламаний (див. акт повернення з Москви у 1973 році). Колесо також має пошкодження – ум'ятини, що сталися під час експлуатації. Окрім цього, ґрунтозачеми заднього колеса спрацьовані досить значно, але нерівномірно, оскільки їх час від часу замінювали.

Рис. 7. Трактор «Запорожець» у павільйоні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Інв. № И-5822.

Також було перероблено й систему двигуна. По-перше, система запалювання над двигуном була перевернута у бік радіатора порівняно з екземплярами, які відомі з фотографій. Це призвело до того, що систему охолодження відпрацьованої води, що вела від верхньої частини двигуна до радіатора, довелося також змінити. Замість прямої труби, видної на світлинах, маємо вигнуту трубу, розташовану над системою запалювання, що збільшувало шлях конденсату від двигуна до радіатора і вода поверталася самотьком. Однак після такої переробки з'єднання між радіатором та двигуном збільшило і до цього немалі втрати води через пару, а до радіатора тепер потрапляв бруд, що значно зменшувало термін його експлуатації через корозію, тому, вірогідно, і довелося проробити бокові люки з кришками, аби уможливити доступ до внутрішньої частини радіатора під час чищення.

Резонатор вихлопної труби, розташовувався за двигуном, ближче до водія. Сам резонатор має вигляд відлітої коробки із заокругленими кутами. На резонаторній коробці видно сліди неодноразових ремонтів від прогорання її нижньої частини (латки та заварювання). На фотографіях 1920-х – 1930-х років резонатор має бочкоподібну форму, тож слід припустити, що резонатор на музейному екземплярі №107 вже не відноситься до конструкції 1923/24 років, а є пізнішою заміною (рис. 8 в).

Інша, ніж на світлинах, і форма маховика, який був розташований на лівому боці трактора. На фотографіях тракторів 1920-х років можна побачити, що маховик досить простий за конструкцією і являє собою залізне колесо. На № 107-му наявний двоскладовий маховик діаметром 0,95 м, на який збоку насаджено менший маховик. Можна припустити, що він був замінений при експлуатації.

Вивчення конструкції трактора показало, що системи управління та зчеплення переробок не зазнали. На рульовому колесі на одній з розпірок наявний номер «544 К».

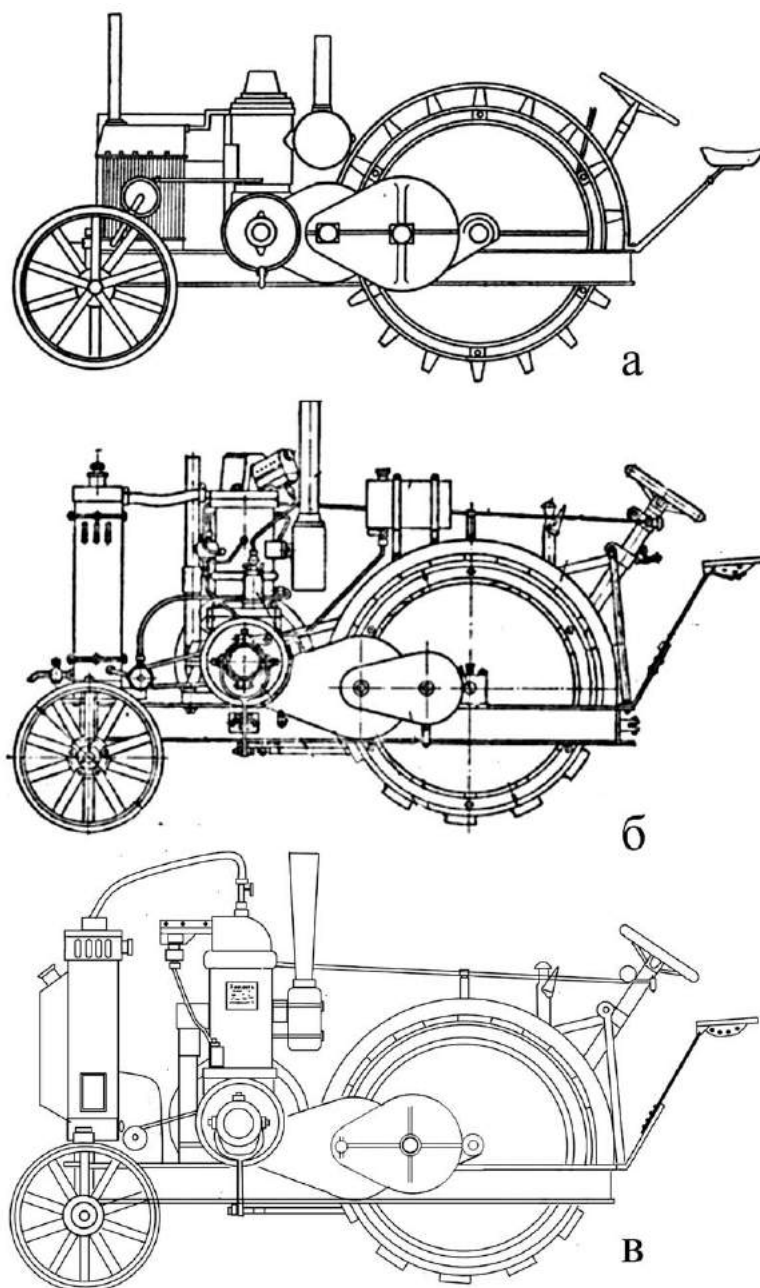

Рис. 8. Схеми-силуети трактора «Запорозець»: а – журнал «Техника молодежи» № 7 за 1975 р., б – журнал «Моделист-конструктор» № 4 за 1984 р., в – екземпляр № 107 з Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (рис. О. Бондаря).

На двигуні збереглася латунна табличка з написом:

Инв. № И-5822.

Не зважаючи на свій поважний вік (через 8 років музейному предмету виповниться століття) інтерес до нього не згасає, а навпаки з кожним роком тільки зростає з боку як істориків, так й інженерів, які займаються історією вітчизняного машинобудування, а також численних відвідувачів.

-
1. Сосна Н.П. Так рождались традиции. Краткий очерк истории ордена Трудового Красного Знамени дизель-строительного завода имени С.М. Кирова. – Днепропетровск, 1977. – С. 27; Таким был «Запорожец» //Моделист-конструктор. – 1981. – № 4. – С. 7–8.
 2. Головатый И. Наш первенец //Техника молодежи.– 1982. – № 12. – С. 60.
 3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р 2124. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 3.
 4. Там само. – Арк. 28зв.
 5. Там само. – Арк. 38зв.
 6. Там само. – Арк. 31.
 7. ДАЧО. – Ф. Р 2124. – Оп. 1. – Спр. 215.– Арк. 4.
 8. Там само. – Арк. 6.
 9. ДАЧО. – Ф. Р 2124. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 54зв.
 10. ДАЧО. – Ф. Р 2124. Оп. 1. – Спр. 212. – Арк. 109.
 11. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Документи на поступление экспонатов за 1957 – 58 гг. – С. 25.
 12. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Акты на временные выдачи экспонатов постоянного хранения за пределы музея. 1952 – 1979 гг. – Дело №7/1. – С. 79.
 13. Там само. – С. 80.
 14. Там само. – С. 72.
 15. Там само.
 16. Сергеева Л. Второе рождение трактора //Моделист-конструктор. – 1981. – № 4. – С. 6–7.

ЛАЄВСЬКИЙ С., ЛИНЮК Л.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Віхи історії

14 (26) листопада 1896 року відбулося офіційне урочисте відкриття Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧАК) та її історичного музею. Музей розмістився на розі вулиць Бульварної та Гончої (тепер – перехрестя вулиць Преображенської та Гончої) в колишньому будинку відділення державного банку.

1896 року до Чернігівської губернської земської управи надійшла заява В.В. Тарновського-молодшого (1838–1899): “Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведование Черниговскому губернскому земству с тем, чтобы он... был открыт для обозрения его публикой”.

24 лютого 1897 року Чернігівське губернське земське зібрання XXXII чергової сесії 1896 року ухвалило прийняти музей і надати йому ім'я дарувальника.

У 1902 році у спорудженій на місці ремісничої майстерні сирітського будинку будівлі був відкритий для відвідувачів Музей українських старожитностей В.В. Тарновського (тепер – обласна бібліотека для юнацтва).

У 1900 році Чернігівська духовна консисторія ухвалила рішення про заснування церковного музею – єпархіального давньосховища. Практична робота по його організації розпочалася в 1906 році, а в **1907 році** був затверджений Статут “древлехранилища”. Музей розташувався спочатку в одній невеликій кімнаті Чернігівської духовної семінарії (тепер – Чернігівський військовий госпіталь), а у **1912 році** перебрався у кімнату в Миколаївському єпархіальному братстві (тепер – обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм).

У 1908 році в Чернігові відбувся XIV Всеросійський археологічний з'їзд. Частина колекцій, що експонувалися на його виставці, була подарована місту Чернігову. Їх передали до музею ЧАК, який відтоді отримав назву – Чернігівський з'єднаний історичний музей міський і вченої архівної комісії в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова.

У 1919 році у реквізованому будинку родини Милорадовичів (вулиця О. Молодчого, не зберігся) відкритий Музей поміщицького побуту і мистецтва.

1920 року відповідно до рішення губернського відділу народної освіти створений Чернігівський етнографічний музей, або Музей селянського побуту.

У 1921 році на основі колекцій Єпархіального давньосховища створений Музей культур. **У 1923 році** він та етнографічний музей відкрилися для огляду в колишньому будинку Гортинських (тепер – обласна стоматологічна поліклініка).

У 1923 році п'ять чернігівських музеїв утворили Чернігівський Державний музей.

11 серпня 1925 року згідно з постановою Чернігівського окрвиконкому об'єднаному музеєві виділили будинок колишнього Селянського банку (тепер – обласна універсальна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка). 21 березня 1926 року музей відкрився для відвідувачів. Після утворення Чернігівської області (жовтень 1932 року) в приміщенні Чернігівського Державного музею розмістився обласний комітет КП(б)У. Музейне зібрання було переміщене в будинок Інституту соціального виховання (тепер – Чернігівський військовий госпіталь).

У серпні 1933 року Чернігівський Державний музей облаштувався на Дитинці (Вал) у колишньому будинку класичної чоловічої гімназії.

У 1934 році музей перейменований у Чернігівський державний історичний музей.

У 1939 році Чернігівський державний історичний музей визнаний об'єктом республі-

канського значення і відповідно до постанови Ради Народних Комісарів України від 7 березня переведений на республіканський бюджет.

У серпні 1941 року частина музейного зібрання була евакуйована до Уфи і Чкалова (Оренбург).

У грудні 1943 року після звільнення Чернігова від нацистів історичний музей відновив свою діяльність у приміщенні Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського. В серпні 1944 року музейне зібрання повернулося з евакуації. Додатково музею був переданий колишній будинок пристава (тепер – структурний підрозділ Обласного методичного центру навчальних закладів культури і мистецтв).

У 1947 році побудована експозиція, що висвітлювала історію Чернігівщини від давнини до середини 40-х років ХХ ст., за винятком періоду капіталізму.

У 1963 році музею передане приміщення пам'ятки архітектури – колишньої полкової канцелярії, де в **1965 році** створений художній відділ.

У 1967 році побудована нова історична експозиція.

У 1970 році створений сектор охорони пам'яток історії та культури.

У 1972 році створений науково-методичний сектор для надання допомоги музеям на громадських засадах.

8 квітня 1974 року прийняте рішення виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих №175 про передачу (повернення!) Чернігівському історичному музею приміщення пам'ятки архітектури – колишнього будинку губернатора, де музей працював протягом 1933–1941 років.

У 1978 році створений відділ народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

У 1979 році відкриті: нова історична експозиція, яка була відзначена дипломом ВДНГ УРСР, та експозиція Музею народного декоративного мистецтва Чернігівщини, що розмістилась в приміщенні Катерининської церкви.

У 1981 році створений сектор охорони пам'яток археології.

У 1983 році на базі художнього відділу музею відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 134 від 28 березня створений обласний художній музей (тепер – КЗ “Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана” ЧОР).

11 листопада 1985 року відповідно до наказу Управління культури Чернігівського облвиконкому де-факто створений відділ бойової слави музею (з **листопада 1992 року** – Військово-історичний музей), побудований за ініціативи ветеранів 1-ї гвардійської армії. Юридичне узаконення музейного відділу відбулося наказом Міністерства культури УРСР № 3 від 2 січня 1986 року.

У жовтні 1989 року на базі госпрозрахункової групи сектору археології музею виникла установа, яка займалася дослідженням археологічних пам'яток у зонах забудови, – Чернігівський обласний археологічний центр (згодом – Археологічний Центр Лівобережжя).

27 листопада 1991 року відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 345 музеєві повернуто ім'я Василя Васильовича Тарновського. **В 1997 році** при реєстрації відповідно до Закону України “Про музеї і музейну справу”, враховуючи розмежування форм власності, музей отримав повну титульну назву – Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського.

1996 року було урочисто відзначене 100-річчя заснування музею. За визначний внесок у справу відродження багатівікових традицій духовності й історичної пам'яті, дослідження, збереження і примноження історико-культурної спадщини українського народу Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського нагороджений премією ім. Д.І. Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців.

У 1998 році сектор охорони пам'яток історії та культури і сектор археології музею були

об'єднані в Чернігівську обласну інспекцію з охорони пам'яток археології, історії та монументального мистецтва (тепер – КЗ “Організаційно-методичний центр контролю та технічного нагляду закладів культури і туризму”).

З 2002 року видається музейний збірник наукових праць “Скарбниця української культури” (перший номер видрукований у 1996 році).

У 2005 році музей взяв участь у Першому Всеукраїнському музейному фестивалі (Дніпро), де здобув перемоги за кращу міні-експозицію – “Картина Іллі Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану” мовою колекції Василя Тарновського” та кращий каталог музейної колекції – “Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть”.

5 квітня 2006 року розпорядженням голови Чернігівської облдержадміністрації № 151 релігійній громаді УПЦ Київського патріархату була передана будівля Катерининської церкви, де містився Музей народного декоративного мистецтва Чернігівщини. **1 липня 2006 року** почалося блокування Музею віруючими УПЦ Московського патріархату, яке тривало до **листопада 2007 року**.

30 грудня 2010 року згідно з рішенням Чернігівської обласної ради створена філія – Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави “Лісоград” (село Єліне Сновського району) у складі музею та Меморіального партизанського табору “Лісоград”.

У 2011 році музей здобув друге місце на VI Всеукраїнській акції “Музейна подія року”. Визнання отримав проєкт реставрації та експонування шати кіота ікони Троїцько-Іллінської Богородиці з музейного зібрання.

22 вересня 2011 року відкрита експозиція Музею історії партизанського руху на Чернігівщині 1941–1943 років (с. Єліне).

У листопаді 2011 року музейний проєкт лекторію “на колесах” “Дорогами рідного краю” став лауреатом Всеукраїнського конкурсу “100 кращих товарів України” в номінації “Роботи або послуги, які виконуються або надаються у побутовій та виробничій сферах”.

20 листопада 2014 року відповідно до рішення Чернігівської обласної ради музею переданий майновий комплекс “Садиба родини Лизогубів” у смт Седнів Чернігівського району, на базі якого створений сектор (з 2016 року – відділ) музею.

ЛИНЮК Л.

Імені Василя Тарновського

Ім'я, яке з 1991 року носить Чернігівський історичний музей, належить відомому українському громадському діячеві, колекціонеру, меценату, великому українцю Василю Васильовичу Тарновському (1838–1899).

Наприкінці того-таки 1896 р., коли відбулося заснування Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧАК) та її музею – першої загальнодоступної музейної установи Чернігова, голова Чернігівської губернської земської управи отримав від власника Качанівки, знаного збирача старовини В.В. Тарновського, заяву такого змісту: “Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведование Черниговскому губернскому земству с тем, чтобы он... был открыт для обозрения его публикой”¹.

Пропозицію розглянули на чергових земських зборах і ухвалили рішення: “Ввиду того, что собранные в музее г. Тарновского предметы относятся к исторической и бытовой жизни Малороссии и по ценности и важности коллекций и по количеству и полноте их музей г. Тарновского не имеет себе равного на юге России и стоила собирателю многих трудов и больших денежных затрат, а также признавая всю важность для науки устройства такого музея, губернское земское собрание 1896 г. 24 февраля 1897 года постановило: 1. Уполномочить управу принять музей в свое заведование и собственность губернского земства... 5. Выразить В.В. Тарновскому благодарность за его намерение принести ценный дар Черниговскому земству”².

Не чекаючи узгодження усіх питань щодо організації музею, В.В. Тарновський продемонстрував рішучість своїх намірів. 25 жовтня 1897 р. він склав духовний заповіт: “Я, нижеподписавшийся статский советник Василий Васильевич Тарновский, находясь в здравом уме и твердой памяти, признал за благо, на случай смерти моей, сделать нижеследующее распоряжение: ... коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, древних картин, оружия, старопечатных книг, архива, библиотеки книг, относящихся к Малороссии, и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко я завещаю в собственность Черниговскому губернскому земству, без права отчуждения и перемещения их из города Чернигова...”³.

Закрутилися колеса бюрократичної машини, то рухаючись вперед, то задкуючи⁴. Інколи здавалося, що Чернігів, як і Київ, злякається і відмовиться від національного скарбу, не витримавши його ваги. Адаже отримавши відмову Києва, перш, ніж звернутися до Чернігівської губернської земської управи, Василь Васильович запропонував колекцію щойно заснованій Чернігівській губернській ученій архівній комісії, яка передбачала створення свого музею. Але ЧАК відмовилася від такого внеску свого почесного члена⁵. Та й не всі земці були прихильні до музею. 15 гласних пропонували навіть скасувати попереднє рішення⁶. Ось як цю історію у віршах описали учасники земських зборів:

Несмотря на недород,
Чтоб скорей развить народ,
Музей мы учреждаем,
Хотя, по правде, и не знаем,
Зачем затрата эта,
Явившись, как комета,
Сведет совсем на нет
Печальный наш бюджет!

Вот Шраг собранью говорит:
“Принять музей нам долг велит:
Он живописца вдохновит,
Поэму сочинит писатель,
Статую вылепит ваятель.
Лет через сто примерно,
А через тысячу наверно,
Мужик придет туда учиться
И саблям предков поклониться”.
Но тут сорвался Котляревский,
Мужчина крайне дерзкий,
И став к собранью фасом,
Заговорил подземным басом:
“Забаву, цацку надо вам –
Да провались она к чертям!
Нельзя Музеев созидать.
Когда народу нужно жрать
(А на историю плевать).
Когда он (народ) не одет и бос,
И до музеев не дорос.
Прошу – Тарновского благодарить,
Музей же надо провалить”.
От смысла сих речей
Воспламенился Гамалей;
Спешит ужасно он
И просит слова Аполлон:
“Враги музея культуру забывают
Музей наш роскошью считают,
Как дикари они свирепы,
Но мненья их нелепы!”
Гамалея поддержать готов
Сейчас же гласный Хижняков.
Он встал, глаза мечтательно поднял
И так собранию сказал:
“В дни древности глубокой,
В стране от нас далекой,
Где процветали сказки, мифы,
Народ жил храбрый – скифы.
Положим, земского они не знали дела,
Но с Македонским дрались смело,
И для защиты могил отцов
Каждый скиф был умереть готов
Отсюда вывожу я заключение:
В музея пользе нет сомненья!”
Затем Максимовский нежно – чувствительно:
“Для населенья все это разорительно,
Взгляните здесь, смотрите там, –
Трещат финансы по всем швам.

Земское музей лишь увлеченье, –
Вот, господа, вам мое мненье”.
Из жизни Аргентинской республики,
Для поучения всей публики
Убедительно сильно, но невзначай
Свою речь сказал Ширай.
Торжественно давши обет молчанья,
Несмотря на все муки и терзанья
Лизогуб и Савицкий сидят
И про музей не говорят.
Их положенье высоко драматично
И вместе с тем комично:
Отказавшись от слова в собрании,
Вот и сидят себе в молчании.
От речей, дебатов, споров
И перекрестных разговоров
Так взволновалась наша громада,
Что князь⁷ решил: покончить надо!
Он попросил тех встать,
Которые музей решили созидать,
А тех, которые Музея не терпели,
Просил, чтоб на местах сидели.
Цивилизованных тридцать семь вскочило,
У пятнадцати диких сердце заныло:
О, боже, конец ужасный, нехороший:
Погибли, пропали земские гроши!

К сему позвольте добавленья:
Нет ни малейшего сомненья –
Пятнадцать бравых дикарей,
В упорной ярости своей
Протест подать на все решили
И так уж в нем постановили:
Просить правительство о том,
Чтоб Шрага вместе с Хижняком,
А с ними вместе Аполлона
Из’ять из веденья закона
И их под ту статью отдать,
По коей может наказать
Начальник земский Котляревский
За ослушанья ропот дерзкий,
Музей же поскорей поджечь
И мужиков тем убересть
От зараженья просвещеньем, –
И тем покончить с увлеченьем.⁸

Так, долаючи перешкоди, у Чернігові постав Музей українських старожитностей В.В. Тарновського⁹. Влітку 1902 р. музей був відчинений для огляду колекцій, наукових, художніх і літературних занять, а з 15 лютого 1904 г. відкритий офіційно¹⁰. У 1906 р. музею присвоїли ім'я дарувальника. У травні 1919 р. він отримав назву І Радянський музей. З 1923 р. де-юре, а з 1925 р. де-факто Музей В.В. Тарновського увійшов як відділ до складу Чернігівського державного музею. В 1930-х роках розчинився у Чернігівському історичному музеї. Ім'я українського патріота зникло з його назви, і лише 27 листопада 1991 р. Чернігівський історичний музей отримав право носити ім'я В.В. Тарновського, зібрання якого і нині є найціннішою частиною, візитною карткою музею¹¹.

Який же дарунок отримав Чернігів від мецената?

Василь Васильович Тарновський захопився історією рідної землі ще змолоду і визначив сенсом свого життя: "...собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины"¹². Пам'ятки купував у торговців антикваріатом і власників, отримував у дарунок від добрих знайомих, власників чернігівських маєтків і авторів творів, замовляв митцям копії портретів представників козацької старшини. Дослухався порад О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Костомарова, під керівництвом М. Біляшівського організував археологічні розкопки на Княжій горі, з Д. Яворницьким здійснив експедицію місцями запорозьких січей. "Нельзя не засвидетельствовать здесь того высокого уважения, какое заслуживают давние, почтенные и бескорыстнейшие усилия В.В. Тарновского по спасению остатков памятников южно-русской оригинальной культуры, исторического быта и искусства. С неослабной и горячею любовью, неся огромные затраты, уважаемый коллекционер не устает в своей деятельности более четверти века, производя розыски как в захолустной глуши, так и в центрах, предпринимая с этой целью далекие поездки, разыскивая комиссионеров в местах с историческим прошлым"¹³. Тарновський прагнув відтворити минуле в усій його повноті, а тому долучав до колекції і, на перший погляд, не варті уваги дрібнички, вирізки з журналів, репродукції, альбоми. Б. Грінченко з цього приводу зазначав: "Для дослідника культури народу мають велике значення такі колекції, в яких зібране все, що обертається у масах – від прекрасної, художньо виконаної відомим гравером, копії великого твору до незграбної лубочної картинки, навіть до картинки на обгортці цукерки або коробочці сірників. У таких широких масштабах здійснювалося збирання копій і В.В.Тарновським, і це становить одне з достоїнств його колекції"¹⁴. І хоча, на думку сучасників, Тарновський не мав ґрунтовних знань, проте мав природне чуття, якого часто були позбавлені вчені: "Воно в нього є. Що спонукало в дійсності цю людину 25 років збирати давнину? Не пихатість, оскільки вона значно простіше могла бути спрямована на щось інше. Тільки любов до справи, а ця любов, це поривання – відкриває очі і повчає"¹⁵.

Колекція В.В. Тарновського було добре відома широкому загалу як науковців, так і аматорів, поціновувачів історії, мистецтва, старовини, з нею могли ознайомитися бажуючі, а митці та науковці широко користувалися гостинністю власника і його надбанням для написання історичних праць, мистецьких творів (згадаймо лише "Запорожців, що пишуть листа турецькому султанові"). Вбачаючи у колекціонуванні не забаганку, а місію служіння Україні, Василь Васильович не ховав свій скарб, а навпаки, намагався якомога ширше популяризувати його: оприлюднював у "Киевской старине", брав участь у київських археологічних з'їздах¹⁶, виступив одним з організаторів видавничого проекту "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах"¹⁷ тощо. Так, відомий правник, професор Київського університету О.Ф. Кістяківський, відвідавши виставку на підтримку рисувальної школи Мурашка, 13 березня 1877 р. написав у своєму щоденнику: "Редкости и древности, главным образом, составляют собственность Тарновского. Он выставил много оружия, утвари, некоторые одежды и т. п."¹⁸

Звертає на себе увагу один красномовний факт: у Російській імперії щодо України офіційно вживали термін “Малороссия”, “малороссийский”, але і “Киевская старина” і київські газети писали про виставку “**украинских** древностей В.В. Тарновского”, видрукуваний був “Каталог **украинских** древностей коллекции В.В. Тарновского”, у Чернігові з’явився Музей **українських** старожитностей В.В. Тарновського.

Турбуючись про подальшу долю свого дітища, Василь Васильович пропонував зібрання Києву. Київ відмовився від дарунку, хоча відкриття Київського музею старожитностей і мистецтв без Тарновського не обійшлося, адже саме в цій споруді була створена частина виставки XI Археологічного з’їзду і там на другому поверсі у двох з п’яти залів відвідувачі оглядали “роскошное собрание украинских древностей покойного В.В. Тарновского”¹⁹. Та-таки “Киевская старина” писала не лише про київські здобутки 1899 року, але і про втрати: “...Киев лишился в прошлом году и очень ценного собрания В.В. Тарновского – со смертью владельца, его собрание перешло в собственность Черниговского земства”²⁰.

Зібрання, яке наприкінці 1890-х років нараховувало кілька тисяч артефактів і оцінювалося у кілька сотень тисяч рублів, отримало визнання сучасників: “... по полноте, богатству, обилию и качеству составляющих его предметов – безусловно в своем роде единственного. И нисколько не будет фразой сказать, что столько лет посвятивший на собиране его составитель сослужил этим большую службу своему родному краю, а себе создал прекрасный памятник, навсегда связанный с его именем”²¹. Колекція була, сказати сучасною мовою, настільки розкрученим брендом, що й у роки Другої світової війни, майже через 25 років відтоді, як ім’я її збирача було викреслене з пам’яті нащадків, у зведенні Радінформбюро 16 листопада 1942 р. повідомлялося: “В Чернигове расхищена знаменитая коллекция украинских древностей Тарновского, долгие годы собиравшего материалы по истории украинского народа и жизни украинских деятелей и писателей”²².

Наскільки повно сьогодні спадщина Тарновського представлена у музейному зібранні?

В укладених як за життя збирача, так і одразу після його смерті каталогах²³ виокремлено декілька розділів: “доісторичний”, “великокнязівський”, “козацький”, “Тарас Шевченко”, акварелі й малюнки олівцем, репродукції й фотографії, “рукописи”. Важко визначити абсолютну кількість зібрання, оскільки частина предметів була записана сумарно, а частина взагалі не включена до каталогів. Борис Грінченко зазначив, що музей мав п’ять тисяч рукописів²⁴, хоча цей розділ каталогу містить лише 1054 номери. Не сприяє цьому і зникнення “Описи древностей В.В. Тарновского” – облікової книги, заведеної Василем Васильовичем у 1870 році.

Загалом можна говорити про майже десять тисяч пам’яток. Але буремне ХХ століття не минулося без втрат: розбійний напад зловмисників 1919 року²⁵; Друга світова війна, під час якої майже повністю загинули збірки карт, планів, гравюр, фотографій, малярства, а разом і облікова документація; притаманний радянській політиці у царині музейної справи “лагідний”, за влучним висловом В. Смолія²⁶, перерозподіл колекцій, передача артефактів з одного музею до іншого вольовим рішенням (чого варте лише порушення заповіту Тарновського щодо Шевченкіани, яку в 1933 р. забрали до тодішньої столиці Харкова, а нині вона зосереджена переважно в Національному музеї Тараса Шевченка та Відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України). Проте, значна частина зібрання, включена у каталоги, збереглася у Чернігівському історичному музеї і дозволяє сформуванню уявлення про цю унікальну культурну спадщину²⁷.

Археологічна колекція В. Тарновського, хоча й почала формуватися доволі пізно, містила 2128 пам’яток доби бронзи, залізного віку, ранніх слов’ян та Київської Русі, об’єднаних у “доісторичний” та “великокнязівський” розділи. Понад дві тисячі (2073 од.) з них становили знахідки з розкопок на городищі Княжа Гора поблизу Канева, здійснених на кошти В. Тарнов-

ського М. Біляшівським. Причина, що спонукала Василя Васильовича вдатися до цього, також характеризує його як колекціонера-патріота. Наприкінці XIX ст. Княжа гора перетворилася на “місце роботи” чорних археологів: селяни з навколишніх сіл цілими родинами копали гору в пошуках старожитностей, які збували торговцям антикваріатом. Заклики наукової громадськості до власника землі припинити варварство не були почуті. Тоді В.В. Тарновський (разом з дядьком – Я.В. Тарновським) купив ділянку і запросив для проведення досліджень фахівця-археолога. Таким чином з’явилася колекція. Сьогодні в Чернігівському історичному музеї збереглося 875 предметів, які доволі повно характеризують речовий комплекс цієї пам’ятки²⁸. Частково збереглися і чотири з п’яти знайдених скарбів, що склалися переважно з жіночих прикрас.

Крім археологічних пам’яток з Княжої Гори Василь Васильович мав реліквії, знайдені в інших місцях, серед яких – і придбані на розпродажі колекції двоюрідного брата М.Я. Тарновського²⁹. Збірка Василя Тарновського налічувала 53 хрести-релікварії і була однією з найкращих у Російській імперії, а сьогодні з 20 енкалпійонів Чернігівського історичного музею 15, на думку дослідників, найвірогідніше надійшли свого часу саме від В.В. Тарновського³⁰. Загалом, зі згаданих у каталозі 1898 р. 55 археологічних артефактів, здобутих не на Княжій горі, в музеї можна побачити кам’яну шліфовану сокиру-молоток “доісторичної доби” (№ 394) та 7 “велико князівських” пам’яток, серед яких 2 енкалпійони, знайдені між Княжою і Мар’їною горами.

Найбільш яскравим, неповторним, винятковим зібрання робив козацький відділ, який надав йому унікальності, вагомості, визнання, слави: “... великої ціни сей козацький відділ. Рівного йому ніде нема”³¹. І сьогодні саме цей розділ зібрання підносить Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського на рівень аж ніяк не обласного музею. В каталозі 1898 р. розділ нараховує 1205 музейних предметів: вироби з тканини, металу, кістки, скла і дерева, гравюри, малюнки, стародруки та автографи. Але до нього були включені не всі пам’ятки, які мав колекціонер. Про це свідчить, зокрема, каталог, укладений у 1900 р. Б. Грінченком, що вийшов як продовження попереднього випуску, а тому не містив опису археологічних знахідок та речової групи козацької доби³², але серед “Печатного воспроизведения карт, рисунков и картин и фотографических снимков” зустрічаємо такі записи: “1265. Мортирка Ивана Чарныша ... 1280–1283. Четыре фотографии кунтушей, находящихся в Музее В. Тарновского. 1284. Фотография кунтуша, находящегося в Музее В. Тарновского. 1285. Фотография трех корабликов и двух пар черевиков... 1286. Фотография черевиков”³³, тоді, як у каталозі 1898 р. ані мортира, ані три кунтуші не зазначені, зареєстровано менше на один кораблик і пару взуття. Проте, наразі розглядаючи козацьку частину зібрання, оперуватимемо головним чином саме першим каталогом.

Перша, найменша, група козацького розділу “Остатки старинного зодчества”, яка містила всього 4 пам’ятки, цілковито втрачена.

На 80% втрачена й цікава різнопланова збірка “Священные предметы”. Зі 108 культових речей вдалося віднайти та атрибутувати 17 творів культової металопластики (панагія, кадильниця, ківшик, блюдо, 2 дарохранильніці, 2 свічники, 9 хрестів)³⁴ з 83, та 6 з 7 зразків літургійних тканин (за винятком плащаниці)³⁵. Проте ще декілька речей вірогідно можна буде віднести до зібрання В. Тарновського після додаткових досліджень. Всі ікони, антимінси, деталі іконостасу та надмогильні хрести, які колекціонер привіз з Чортомлицької січі, втрачені.

Зброя, попри певні втрати і пошкодження, збереглася доволі непогано. З 8 од. металюної зброї маємо 6: 2 луки, налучник і 3 сагайдаки (з 53 стріл, які були в них, залишилося 27). З 29 одиниць холодної зброї нині в музеї зберігаються 25: 24 шаблі й 1 клинок. Три шаблі були передані до Переяслава-Хмельницького, лише доля однієї нині невідома³⁶. Вогнепальна зброя у музеї представлена 6 рушницями з 10 та 3 пістолетами, у тому числі парними, з 5. Щодо артилерії відомо, що її у Тарновського було 39 одиниць: 34 гармати, мортира Чарниша (відсутня

у каталозі) та 4 фортечні рушниці. Сьогодні з 57 музейних предметів цієї групи 11 безсумнівно походять з колекції В. Тарновського³⁷, решта, певною мірою, також, але відсутність особливих прикмет і позначок вимагає пошуку додаткової інформації та проведення нових досліджень. Виокремити у музейній збірці артилерійські снаряди також неможливо через відсутність їхнього докладного опису та маркування. Так, у каталозі 1898 р. зафіксовано 12 ядер, 7 гранат, 3 бомби, 7 куль картечі та уламки снарядів – всього 40 номерів. І якщо сьогодні у музейному зібранні є 4 гранати та 2 бомби, які походять зі старих, довоєнних, колекцій, то можна з упевненістю припустити, що вони належали В. Тарновському, позаяк у каталозі музею Чернігівської архівної комісії, який також збирав схожі артефакти, подібні речі не зустрічаються³⁸. А от серед 25 ядер, які повернулися до музею з евакуації, були снаряди з різних колекцій і вже у повоєнний час два ядра (можливо, й із зібрання В. Тарновського) передали до Переяслав-Хмельницького заповідника.

З кінської упряжі в Чернігові зберігаються 3 сідла, попона, яка належала М. Миклашевському, один комплект кінської зброї та налобник, разом – 6 предметів цієї групи з 16. Одне сідло нині зберігається у Національному музеї історії України.

Військове спорядження у каталозі репрезентоване 32 речами. З них у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського можна побачити 18 порохівниць і натрусок, усі три ладунки, кулелійку, блок від козацької чайки та одну з двох мазниць – загалом 24 предмети, серед яких і порохівниця, що “позувала” І. Репіну при написанні картини “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”. Ще 2 артефакти – порохівниця і натруска стали надбанням інших музеїв (Національний музей історії України та Національний заповідник “Переяслав”).

Матеріальним свідченням Української козацької держави у зібранні В. Тарновського виступали 23 клейноди: 4 гетьманські булави, бунчук, 12 перначів, 4 корогви, 2 печатки. Сьогодні в Чернігові залишилися 2 цілих і держак ще однієї булави та 8 перначів, два з яких – фрагменти. Булава і два перначі поповнили колекції згаданих вище музеїв³⁹.

Найбільшу з-поміж збірки посуду групу – 142 предмети – складав металевий. Василь Тарновський мав чи не найкращу колекцію срібного столового посуду козацької доби – 135 витворів західноєвропейських, російських та українських золотарів, у тому числі роботи І. Равича; 69 одиниць з них нині зберігаються в музеї⁴⁰, а одна з двох чарок С. Палія передана Національному музею історії України. Вціліли 4 мідні й чавунні казани та обидва дерев’яні ківшики, на одному з яких вирізьблено написи: “Хортица водіца”, “Батурич віно”, “січовик”, “мен байдив одна шкура”, “1714 года”. А от глиняний і скляний посуд загинув, очевидно, під час бомбардування Чернігова у серпні 1941 р. Загалом зі 158 одиниць посуду збереглися 75.

В експозиції третьої зали музею поряд з козацьким казаном увагу відвідувачів привертає великий дерев’яний декорований розписом корець. Зазначена у фондовому інвентарі інформація, що він походить з Музею В.В. Тарновського, наразі допоки нічим не підтверджена: в каталогах річ відсутня, на світлинах – теж, інших документальних свідчень допоки не маємо. Проте сподіваємося, що пошук не буде марним. Адже предмет вписується в концепцію зібрання саме Василя Тарновського, та й джерела, бодай легендарні, про його інше походження сьогодні відсутні. Висока вірогідність і того, що корець надійшов до музею не у складі зібрання мецената, а був подарований або куплений вже після створення Музею українських старожитностей. Як би там не було, ця річ з’явилася в музеї завдяки появі у Чернігові колекції В.В. Тарновського.

З надзвичайно різноманітної групи побутових речей козацької доби (всього 56 од.) збереглося 29 предметів: всі замки і люльки, безмін, футляр для голок, 3 келепи, 6 кресал, по 5 запоясних чорнильниць і каламарів, медальйон з марками для гри у карти, що належав гетьману Полуботку, одна натруска для тютюну. На жаль, втрачені всі музичні інструменти, у тому числі торбан Мазепи і бандура О. Вересая, ліжка Розумовського, цешка Чернігівського кравецького і кушнірського цеху, обидві підписані натруски для тютюну тощо.

Чоловіче і жіноче вбрання, яке не часто зустрічається в музеях, докладно охарактеризоване В.В. Зайченко⁴¹. Його сьогодні у музеї навіть більше, аніж зазначено в каталозі 1898 р.: 26 – замість 21 од.⁴²

З 29 номерів прикрас збереглися, принаймні частково, 13: аграф від шапки полковника Храповицького, 2 сережки, 4 личмани (дукачі), 6 маленьких застібок з номеру 855, 3 застібки для верхнього одягу, до однієї з яких прикладена паперова бирка про її належність Д. Апостола (в каталозі ця інформація відсутня), та 33 гудзики з 421, записаних у каталозі під двома номерами.

Майже у повному обсязі – 99 зі 109 зразків – представлена й вишукана та ошатна вишивка, виконана різнокольоровим шовком та малиною і білою заплоччю⁴³.

Козацький розділ вражає не лише кількістю і розмаїттям речових пам'яток. Завдяки В.В. Тарновському музей має речі, пов'язані з конкретними особами, що значно посилює емоційний вплив на відвідувачів, олюднює історію. Серед них: пояс Я. Острини; перначі С. Палія, П. Полуботка, Г. Іваненка, О. Якубовича та, можливо, І. Тарновського; подарована І. Мазепою осавулу Савичу шабля і кухоль з гербом гетьмана; чорнильниці В. Кочубея та Я. Марковича; гармати М. Милорадовича та І. Чарниша, килимок-попона М. Миклашевського, чарки С. Палія, М. Ханенка, І. Чарниша, Т. Щербацького, ложки М. Дуніна-Борковського та Я. Лизогуба; медальйон з марками для гри в карти П. Полуботка, черевички і кунтуш доньки гетьмана П. Апостола, жіноча шапочка-кораблик з родини Максимовичів; простирadlo, пов'язане одночасно з родинами Апостолів, Дуніних-Борковських і Галаганів, стакан Р. Думитрашка-Райча (помилково вважалося, що Дмитрія Ростовського).

З малярських творів, що стосуються козацького періоду, сьогодні можна побачити лише портрет Б. Хмельницького в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського та портрет В. Дуніна-Борковського в Чернігівському художньому музеї імені Григорія Галагана. Про знищення у Чернігові в роки Другої світової війни українського малярства XVII–XVIII століть писав О. Довженко: “І довго дивились Богдан з Іваном один на одного, дивились щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі”⁴⁴.

А от всі 69 автографів історичних осіб, і світських, і духовних, окрім одного (Т. Щербацького), збереглися.

Збірка стародруків у каталозі 1898 р. містила 42 твори переважно українських друкарень, 29 з яких і сьогодні можна побачити в музеї, серед них “Акафісти с канони и прочия душеполезная моленія” київського друку 1791 року – єдиний наразі відомий примірник на теренах колишнього СРСР. А вже у 1900 р. Б. Грінченком описана 71 од.⁴⁵ Це радше за все свідчить, що у першому випадку до каталогу включили не всі наявні книги. Загалом, сьогодні з 263 стародруків музейної збірки 45 пам'яток надійшли з колекцією В.В. Тарновського⁴⁶.

Повертаючись до питання повноти козацького розділу каталогу 1898 р., не можемо оминути ще дві пам'ятки, відсутні у каталозі.

Перша – модель київського пам'ятника Б. Хмельницькому. Вона від часу відкриття у Чернігові Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського і донині перебуває в експозиції, її добре знають і науковці, і пересічні відвідувачі. А от документальним підтвердженням приналежності цього твору до колекції В. Тарновського слугують світлини початку XX ст.⁴⁷ та каталог Б. Грінченка, де в розділі “Печатное воспроизведение карт, рисунков и картин и фотографические снимки” під № 202 читаємо: “Памятник Богдану Хмельницкому. Рис. В. Шпак. Гравюра, представляющая первоначальный проект Микешина. (Бронзовый оригинал в Музее В. Тарновского)”. Василь Васильович купив скульптуру в комітеті зі створення пам'ятника за 700 рублів сріблом⁴⁸.

Що ж стосується ще одного раритету, то відомо, що у 1972 р. Харківському історичному музею для створення літературно-меморіального музею Г. Сковороди було передано годинник філософа і письменника, про який в інвентарній документації зазначено: “придбаний збирачем старожитностей В.В. Тарновським”. Будь-які посилання відсутні. Не виявлені згадки про цю річ й у інших джерелах. Нема достеменної інформації й у нинішнього власника годинника – Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди.

Таким чином, про козацьку добу в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського сьогодні розповідають 456 музейних предметів, зі згаданих у каталозі 1898 р. 863 од. Крім того, музейне зібрання володіє ще 7 речовими пам’ятками, приналежність яких до цієї групи колекції В.В. Тарновського визначена дослідниками за допомогою каталогу Б. Грінченка та аналізу старих інвентарних номерів на речах. Десять пам’яток були передані іншим, сьогодні національним, установам – Музею історії України (5 од.), Історико-етнографічному заповіднику “Переяслав” (5 од.). Одна – Чернігівському художньому музею імені Григорія Галагана.

Документальні та зображувальні пам’ятки були упорядковані Б. Грінченком у 1900 р. (при цьому окремі розділи повторюють відомості каталогу 1898 р., як-от: автографи козацької доби та портрети історичних осіб). У трьох розділах каталогу зареєстровано 3353 номери, під якими обліковувалися як окремі малюнок, світлина, репродукція, аркуш документа, так і книги, альбоми, багатосторінкові рукописи. Стан збереженості пам’яток, репрезентованих у другому томі каталогу зібрання В.В. Тарновського, проаналізував старший науковий співробітник музею, зберігач групи І.М. Ситий⁴⁹. Варто зазначити, що порівняно з даними 1996 р., ще два документи, згадані у каталозі, віднайдені в музеї. Таким чином кількість збережених сьогодні номерів налічує 1066.

Особливістю бібліотеки, що містила наукову, науково-популярну літературу, красне письменство, ноти до народних пісень і творів українських композиторів, була наявність книжок з авторськими присвятами Тарновському. Описана подружжям Грінченків, вона нараховувала 2432 номери⁵⁰. Наразі почалося її опрацювання.

Втрата довоєнної облікової документації, пошкодження предметів, відсутність докладної інформації, детального опису і фото у багатьох випадках не дозволяє достеменного визначення, остаточної атрибуції музейних предметів. Наявна сьогодні інформація не є остаточним результатом, а кількість артефактів час від часу змінюється. Навіть побіжний огляд наукового доробку співробітників музею за останні 25 років засвідчує це. Копітка робота з вивчення і уведення до наукового обігу пам’яток триває і приносить свої плоди.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 140. – Оп. 1. – Спра. 44. – Арк. 3–4.

2. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г. – Чернигов, 1897. – С. 60.

3. ДАЧО. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 40зв.–41.

4. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів //Скарбниця української культури: 36. наук. праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 19–27; Немірич [Грінченко Б.] Музей Василя Тарновського //Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 5. – С. 122; Киевская старина. – 1900. – № 2. – Археолог. летопись. – С. 134–135.

5. Тарновський М. Качанівка. – Тарас Шевченко і Григорій Тарновський. – Тарас Шевченко і Василь Тарновський (старший). – Василь Тарновський (молодший)...//Хроніка 2000. – Вип. 19–20. – С. 169–172.

6. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів //Скарбниця української культури:36. наук. прац. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 22–25.

7. М.Д. Долгоруков, губернский предводитель дворянства, голова земських зборів.

8. Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада //Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.483–484. ’

9. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1996. – № 2 (16). – С. 34–44.

10. Киевская старина. – 1904. – Июль–август. – Отд. II. – С. 26.

11. Докладніше про історію Чернігівського історичного музею див.: Родовід: наукові записки до історії культури. – 1996. – № 2 (14). – 124 с.
12. Каталог українских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. I.
13. В.Г. Альбом офортов Шевченка //Киевская старина. – 1891. – № 6. – Отд. 2. – С. 484.
14. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Том II /Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов, 1900. – С. IV–V.
15. Забіяка І. Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2013. – С. 285.
16. Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве 1874 г., 2–22 августа. – К., 1874. – С. 36–37; Колекція В.В. Тарновського на XI Археологічному з'їзді (за матеріалами київської преси) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 195–199.
17. Наприклад: “Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах”. – К., 1883; 1885.
18. О.Ф. Кістяківський. Щоденник (1874–1885). У двох томах. – К., 1994. – Т. I. – С. 380.
19. Киевская старина. – 1899. – № 10. – С. 120.
20. Киевская старина. – 1900. – № 1. – Археолог. летопись. – С. 49.
21. Уманец С. Украинский музей В.В. Тарновского в Чернигове //Исторический вестник. – 1910. – Т. 121. – С. 620.
22. Режим доступу: <http://9may.ru/16.11.1942/inform/m3660>
23. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В. Тарновского. Выпуск I. Шевченко. – К., 1893; Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898; Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Том II /Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов, 1900; Каталог печатных книг Музея украинских древностей В.В. Тарновского. У 2 т. Рукопис //Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Вп-1474.
24. Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Том II... – С. IX–X.
25. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Нововиявлені документи з історії Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 6–15.
26. Вісник Національної академії наук України. – 2016. – № 2. – С. 36.
27. Матеріал підготовлений на основі досліджень, як опублікованих, так і ні, наукових співробітників Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського Г.П. Арендар, М.М. Блакитного, В.С. Гончаренко, В.В. Зайченко, Т.І. Ільченко, А.С. Лаєвського, В.Г. Мудрицької, М.Г. Мудрицької, Є.В. Населевця, С.О. Половнікової, Л.Ф. Ситої, І.М. Ситого, О.Є. Черненко.
28. Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – С. 31–49; Мудрицька М. Орнаментовані персні з Княжої Гори у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С. 207–209.
29. Мудрицька В.Г. Археологічні матеріали з колекції М.Я. Тарновського у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 27–28.
30. Сита Л. Хрести-енколпіони з колекції В.В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Чернігів, 2013. – С.199–201.
31. Немірич [Б. Грінченко]. Музей Василя Тарновського //Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 10. – С. 113.
32. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. – С. II
33. Там же. – С. 129.
34. Арендар Г. Церковні старожитності Василя Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – Чернігів, 2007. – С. 3–8.
35. Зайченко В.В. Декоровані тканини та вбрання з колекції В.В. Тарновського у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 17. – Чернігів, 2016. – С. 15.
36. Лаєвський А. Шаблі XVII–XVIII століть з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури... – Вип. 15. – С. 183–187.
37. Блакитний М. Гармати з колекції Василя Тарновського в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури... – Вип. 15. – С. 188–190.
38. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 32–32.
39. Арендар Г. Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції //Скарбниця української культури... – Вип. 15. – С. 177–182. – 1 кол. іл.
40. Арендар Г. Срібний посуд XVII – початку XX століть. Колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського: [Каталог]. – К., 2006. – С. 173.

41. Зайченко В. Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Чернігів, 2005. – С. 132–145; її ж. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 41–45.
42. Зайченко В.В. Декоровані тканини та вбрання з колекції В.В. Тарновського у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 17. – Чернігів, 2016. – С. 18–23.
43. Докладно див.: Зайченко В. Декоровані тканини та вбрання з колекції В.В. Тарновського у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 17. – Чернігів, 2016. – С. 23–25.
44. Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956). – К., 2008. – С. 326.
45. Ситий І.М. Колекція стародруків Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – С. 39–45.
46. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського /Упор. С.О. Половникова, І.М. Ситий. – К., 1998. – С. 193.
47. Могилянський Н. Музей украинских древностей В.В. Тарновского Черниговского губернского земства. Оттиск из журнала “Живая старина”, 1914 г. – Петроград, 1915. – С. 395–408
48. Осокин В. Вздыбленный конь //С веком наравне. – Т. 3. – М., 1974. – Табл. III. Інформація люб'язно надана С.О. Половніковою.
49. Ситий І.М. Документальні матеріали в колекції В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – С. 47; його ж. Гетьманські універсали в колекції чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83–90; № 2. – С. 31–46; № 3. – С. 72–84; № 4. – С. 37–58; № 5. – С. 67–82; № 6. – С. 62–85; його ж. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Чернігів, 2004. – С. 3–37.
50. Каталог печатных книг Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Рукопис //Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Вп-1474.

ДЕМЧЕНКО Т.

Українські діячі в земствах (на прикладі Чернігівського губернського земства)

Назва носить дещо провокативний характер, але своєю простотою й невибагливістю повертає нас до кінця 1960-х рр., коли з'явилася публікація О. Моргуна з однойменним заголовком¹, якою, мабуть, і розпочалася довга низка досліджень, автори яких розглядали земську діяльність у поєднанні з українським рухом або навпаки: це вже хто й яку мету ставив перед собою.

Постать Олександра Михайловича Моргуна вивчена мало. В «Енциклопедії історії України» він не представлений. В «Енциклопедії українознавства» зазначено дати його життя й смерті (1874–1961), місце, звідки походить – Миргородщина, вказано на освіту – правник, сферу інтересів – земська діяльність і кооперативний рух. На еміграції – професор українських навчальних закладів у Мюнхені². У роки Другої світової разом з дружиною Наталею Дмитрівною Полонською-Василенко відправився з Києва на еміграцію, подружжя осіло у американській зоні окупації розгромленої Німеччини. Там О. Моргун помер і похований. Власне, про цю, як уявляється, непересічну особистість можна дещо дізнатися зі спогадів Н. Полонської-Василенко³. Так, відомий історик оприлюднила факт причетності О. Моргуна до знаменитої свого часу Сорочинської трагедії. Бабуся О. Моргуна мешкала у містечку Великі Сорочинці, і він став єдиним свідком захисту на процесі над учасниками виступу⁴. Бібліографії його праць немає. З «Українського історика» дізнаємося, що, крім названої вище статті, перу О. Моргуна належить книга «Нарис історії промислової кооперації України», Мюнхен: УВУ, 1966 (І. Витанович вмістив на неї рецензію в «Українському історичному», 1970, ч. 4.)⁵. Між тим, з деяких джерел стає зрозуміло, що писав О. Моргун багато. Републікацій його праць у сучасній Україні майже немає. Нам пощастило виявити інформацію тільки про одну: «Шевченко на Миргородщині» (вперше з'явилася у часопису «Рідне слово», Мюнхен, Карлсфельд, 1949, ч. 3/4), передрук – у збірнику «Сторінки історії Миргородщини» (Полтава, 2001)⁶. Його папери зберігаються в теках особового фонду Н. Полонської-Василенко Архіву УВУ в Мюнхені. Це переважно начерки наукових праць, різні нотатки, записники, документи, що засвідчують громадську діяльність О. Моргуна⁷. Треба відзначити, що подружжя мало однакові політичні уподобання – вони були прибічниками гетьманської форми правління, очолювали відділення Союзу Гетьманців-Державників у Німеччині, а в житті сповідували традиційні християнські цінності, бо хоча й одружилися у Києві 28 серпня 1937 р., але церковний шлюб узяли в Міттенвальді 5 серпня 1948 р.⁸ Цікаво ще зазначити, що подружжя Моргунів перебувало у друж-

Зліва направо: О. Моргун, Є. Скоропадська, Н. Полонська-Василенко, В. Кужім. Дармштадт. 1954 р.

ніх стосунках з родиною Кужімів. У нещодавно оприлюдненому родинному альбомі Скоропадських вміщені дві світлини сімейних пар, зроблені, коли Єлизавета Скоропадська-Кужім з чоловіком Василем Кужімом гостювала у Моргунів (1954 р., Дармштадт)⁹. Те, що це була не випадкова зустріч, а тривалі стосунки, засвідчує напис на зворотному боці фото, надісланого Моргунам у тому ж таки 1954 р. з місяця відпочинку Кужімів. Є. Скоропадська-Кужім писала: «Дорогі наші Наталіє Дмитрівна й Олександрє Михайловичу! Шлемо Вам сердечний привіт з гір. Це ми так виглядаємо, коли ходимо збирати малину або гриби. Ми тут стоїмо на висоті 1500 метрів. Турбуємося, що не маємо листів. Пишіть нам. Цілуємо міцно. Є. і В. Кужіми»¹⁰. Вдова О. Моргуна впорядкувала й віддала до друку деякі його праці. Так, рецензент писав про «Нарис історії промислової кооперації України», який автор підготував у Києві ще до 1941 р., але побачила світ праця «при допомозі Достойної його Жінки [...] в серії видань факультету права і суспільно-економічних наук УВУ»¹¹.

Можна припустити, що й згадана стаття пройшла через руки відомого історика й «достойної» жінки. Так, у статті О. Моргуна й спогадах Н. Полонської-Василенко зустрічається цікавий епізод про напис, який зробив, даруючи збірку своїх творів миргородському земцю О. Смагину, А. Чехов: «О. І. Смагину, гетьманові українському». Присвята не була жартом – Смагини вели свій рід від гетьмана Данила Апостола¹². Щойно в газеті «День» з'явилася публікація, в якій наводяться нові, маловідомі факти дружніх стосунків великого російського письменника з вищеназваним полтавським земським діячем¹³.

У сучасній історіографії стаття О. Моргуна не лишилася непоміченою. Так, у науковій літературі відзначалося: «Чільне місце в українській зарубіжній історіографії земств посіло історичне дослідження О. Моргуна. Дослідницький інтерес автора концентрується навколо соціального складу земств України, визначається роль українського дворянства в роботі земств»¹⁴.

Студії з такої багатообіцяючої, добре забезпеченої джерелами проблематики як земські установи, їх учасники та їхня практична діяльність розпочалися в Україні досить пізно (через півсотню літ після ліквідації відповідної інституції). Причина криється в ідеологічних обставинах. О. Моргун відзначив цей момент: «“Земство панська установа, в земстві сидять дворяни-землевласники і розмовляють по-російському” – така трафаретна наліпка і таке “клясово витримане” тавро наперед вирішували, якого погляду на земство потрібно триматися правовірним марксистам і демократам – природно, негативного, зневажливого або ворожого»¹⁵. «Правовірні» марксистки в СРСР, звичайно, не боялися російськомовності земських діячів, однак упродовж 50-х – 60-х років ХХ ст. з'явилися студії тільки з історії Пермського (1952 р.), Самарського (1961 р.) та Московського земств (1968 р.)¹⁶. Дещо більше було захищено у 70-х – 80-х роках кандидатських дисертацій, але в Україні тільки одна – у Львові¹⁷, де, як відомо, земських установ ніколи не існувало. Стосовно ж проукраїнських настроїв, симпатій, а тим паче діяльності земців, то вони автоматично потрапляли до проявів діянь одіозних «українських буржуазних націоналістів» і виклю-

Зліва направо: Н. Полонська-Василенко, О. Моргун, Є. Скоропадська, В. Кужім. Дармштадт. 1954 р.

чалися з переліку дозволених дослідницьких тем. Між тим, О. Моргун якраз і зосередив свою увагу на конкретній роботі цих осіб, яка реалізувалася значною мірою через земські установи.

У невеликій за обсягом статті наводяться прізвища 68 земських діячів Полтавської та Чернігівської губерній (з останньої – 34 особи), 11 славних своєю громадською діяльністю жінок, та ще чимало знакових для української історії імен – усього понад 100. Перш ніж, перейти до аналізу цих постатей та їх внеску до земської справи та національного руху – декілька загальних зауважень щодо ролі земства. В. Шевченко в одній зі своїх останніх праць чітко сформулював мету реформ 1860-х – 1890-х років: «створення відповідних передумов для зміцнення зовнішніх і внутрішніх позицій російської монархії». Історик писав, що скасування кріпосного права 1861 р. і всі наступні реформи здійснювалися «в інтересах держави», «диктувалися, перш за все, державними потребами»¹⁸. Отже, земська реформа була покликана до життя велетенськими розмірами імперії та почасти нездатністю бюрократичного апарату навести елементарний лад на місцях. Відзначаючи, що на відміну від, скажімо, французів, великороси мають «великі симпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії», М. Драгоманов припускав, що їх спричинила, ймовірно, «велика ширина імперії» та «явна дурість російської бюрократії»¹⁹. Петербург вимагав від земських установ догляду за дорогами, утримання арештантів, сприяння у проведенні мобілізацій до війська, здійснення заходів протипожежної безпеки тощо. Все інше, покладене на земські установи або дозволене їм, носило другорядний характер з точки зору імперської влади. Реформа здійснювалася повільно й болісно. М. Стороженко у 1889 р., приступивши до роботи інспектора народних училищ трьох чернігівських повітів, дізнався, що його попередника звільнили з посади за те, що «гризся» з земцями, пишучи на них доноси губернаторові та кураторові шкільної округи²⁰. З іншого боку, до новостворених установ йшли молоді, освічені, талановиті й амбітні люди. Досить швидко їм ставало затісно у відведених для них законом («Положенням») рамках і вони переходили до пошуків шляхів розв'язання назрілих політичних проблем. І. Петрункевич, який може вважатися взірцем тогочасного прогресивного земського діяча, описує в 5-му розділі своїх мемуарів спроби налагодити стосунки з колегами з інших губерній, навіть зустріч з київськими революціонерами-народовольцями («терористами»)²¹, що само по собі трактувалося владою як державний злочин. Інший чернігівський громадський діяч, В. Хижняков, згадував, як ще у 1880-х рр. був присутнім на нелегальних з'їздах земців у Москві²². Такої «неприємності» від земських установ як перехід до політичної діяльності ліберального характеру влада не очікувала. Ще менше вона, схоже, сподівалася на появу й зростання зацікавленості з боку земців українською справою в найширшому її розумінні. Цей другий фактор вважався значно небезпечнішим ніж заангажування земських очільників у політичну діяльність. У Петербурзі ретельно відсіяли губернії та області, де спостерігалися «сепаратистські» нахили, виключили всю Правобережну Україну, з числа губерній, у яких запроваджувалися земства (щоправда, побоюючись не українців, а поляків). Однак досить швидко здавалося б благонадійний за своїм складом земський корпус Лівобережжя повернувся обличчям до українських проблем. Причин цьому було принаймні дві. По-перше, земці мали справу з селянами, а за національністю ця верства була майже суцільно українською. Отже, земці, ким би вони не були за походженням, мали піклуватися про українців, бо саме вони й були «народом». Доречним у цьому контексті видається заувага із некролога барона Ф. Штейнгеля в пам'ять його колеги по діяльності в Першій Державній думі Росії Євгена Шольпа († 1916 р.): небіжчик, «не будучи сам українцем зрозумів, що в тому краї, де йому довелося працювати, українське питання відіграє надзвичайно велику роль, і він зумів зблизитися з українцями і зробив для них дуже багато»²³. Звідсіля – повсюдний і тривалий інтерес до впровадження «народної», як тоді говорили, мови в початкових школах. Хоча проблема подолання масової неписьменності селян і міських низів постала ще до заснування земств, (зокрема, недільні школи, в яких самовіддано працювала молодь, стали першим кроком до легалізації української мови), але тільки земства спромоглися надати їй загальноукраїнського значення.

Друга причина, ймовірно, криється в національних коренях очільників та активних діячів земств. Як землевласники вони були російськими дворянами, але багато хто вів свій родовід від української шляхти, козацької старшини і пишався своїми коренями. Олександр Моргун походив саме з такого середовища. Українська минувшина не була для нього пустим звуком. Ми вже згадували, що одну зі своїх праць він присвятив перебуванню Т. Шевченка на Миргородщині. Для нього майже сакральне значення мала та обставина, що Кобзар перебував у дружніх стосунках з його дідом Павлом Шершевицьким²⁴. Водночас предметом гордості було й шляхтянське походження. Своєю працею О. Моргун прагнув довести, що й аристократична Україна залишила по собі чимало добрих справ і має право на пам'ять і вдячність нащадків.

Структура самої статті створює враження або незавершеної праці, або ж оригінальної методи написання. Ми схилиємося до думки, що це – підготовчі матеріали, можливо, до великої роботи, яким Н. Полонська-Василенко надала завершеного вигляду.

На початку автор висловив жаль, з приводу того, що «одно з найвидатніших явищ у суспільному, економічному й культурному житті України [...] – земське самоврядування – мало відоме серед сучасних широких українських кіл»²⁵. Думку дослідника з цього приводу ми вже аналізували. Отже, метою можна вважати не просто звернення до історії земств Лівобережжя, але й спробу показати видатну роль дворянського елемента українського походження. Цим, на нашу думку, можна пояснити, чому О. Моргун обмежився земцями Північного Лівобережжя, а не взяв ще й діячів півдня України. Його цікавив не просто дворянський, але питома український, слід. Історик намагався показати, що дворянство, й українське в тому числі, не було суцільно просякнуте монархічним та кріпосницьким духом. Звідси згадки про декабристів, народників і народо-вольців, поклики на добре відомі й «менш відомі» гуртки «українських патріотів». «Незгубні впливи залишив наш геніяльний поет Т. Шевченко по всіх тих повітах і шляхетських родин, де гостював». І тут автор не відмовив собі в задоволенні згадати поміщиків П. Шершевицького та О. Лук'яновича з Миргородського повіту²⁶. Таким чином, не розкриваючи, а тільки називаючи відомі факти й імена, автор доходить важливих висновків: «... характерною рисою більшості нащадків української козацької старшини, що відбивалася на суспільно-політичній позиції земства слід визнати майже постійну опозицію до царського уряду». Разом з тим, О. Моргун визнавав й інші форми проявів «національних почуттів» українського дворянства: «К. Скаржинська присвятила своє життя на влаштування за власні кошти музею української старовини в Лубенському повіті. Відомий по всій Україні Чернігівський музей улаштовано заходами і коштом В. Тарновського. Товариство ім. Т. Шевченка у Львові отримувало щедрі датки від полтавської дідички Є. Милорадович, уродженої Скоропадської»²⁷. Отже, як бачимо, мета роботи значно ширша від заявленої теми – українські діячі в земстві. Автор прагнув висвітлити служіння української еліти своєму народові взагалі. І варто наголосити, що він підібрав добре відомі й переконливі докази на користь своєї тези.

У центрі статті – своєрідний реєстр видатних земців, які своєю діяльністю в земських установах прислужилися рідному народові. Розпочинається він з Чернігівщини, що виглядає дещо дивним, адже рідною для автора була Полтавщина. Цю загадку можна, на нашу думку, розв'язати таким чином. За номером першим серед чернігівських земців іде гетьман П. Скоропадський²⁸. Відомо, що О. Моргун, як, до речі, і його дружина були переконані прибічники гетьманського руху. Відразу по закінченні Другої світової війни гетьманська ідеологія була досить поширеною серед українців, які опинилися на чужині – в таборах для переміщених, країнах Західної Європи, США та Канаді. Один чернігівський вигнанець докладно розповідав у спогадах про візит до табору «Сомер-касарні» (Аугзбург) Гетьманича Данила (1948 р.). Зустріч справила на нього сильне враження: «Після того ентузіазму, з яким люди вітали Гетьманича, можна було судити, що 95% нашого народу все ж є в душі консервативно-гетьманського переконання, але не мавши своїх національних українських шкіл, слабо підготовлений до державницьких справ»²⁹. Сучасні історики

підтверджують популярність гетьманича Данила, його авторитет в емігрантських українських колах³⁰. Тож апеляція до високого авторитету гетьмана зрозуміла.

Однак, ми не знайшли жодної інформації про те, що П. Скоропадський був безпосереднім учасником земського руху, тобто гласним. Відомий інший Скоропадський – Георгій Васильович – земський діяч на Чернігівщині, дідич Сосницького повіту (600 десятин землі), повітовий і губернський гласний, голова повітової управи, депутат III і IV Державних дум Росії. Але його характеризують як «відвертого українофоба»³¹. Цей «нащадок славного козацького роду з Чернігівської губернії в Думі запекло відстоюватиме російську ідею і своє право на російську ідентичність»³². Ясно, що така постать не могла бути для О. Моргуна зразковим земцем, і таким чином, питання щодо гетьмана залишається нез'ясованим. Можна припустити, що автор просто переплутав двох Скоропадських.

Далі у списку йдуть: І. Петрункевич, О. Ліндфорс, О. Карпінський, І. Рашевський, О. Тищинський, Н. (так у тексті – *Т. Д.*) Константинович, В. Хижняков, О. Шликевич, О. Русов, П. Червінський, І. Шраг, князь М. Долгоруков, О. Муханов, Ф. Уманець й інші земські діячі, добре відомі на Чернігівщині, а дехто з них здобув і всеросійську славу. Усього в статті названо 34 діячі, котрі мають прямий стосунок до земської роботи. Майже про кожного з них автор склав стислу довідку, показуючи, чим вони прислужилися українській справі. Так, О. Муханов – «губерніяльний маршалок чернігівського дворянства, [...] прогресивний земський “гласний, [...] підтримував домагання земства про введення української мови в школах», а Ф. Уманець – «від 1896 р. по 1901 р. голова губерніяльної земської управи, скупчив на службі в Чернігівському земстві таких видатних українських письменників як: М. Вороний, В. Самійленко, М. Чернявський, Б. Грінченко; український патріот, відомий письменник, автор написаної з великим піднесенням монографії про Гетьмана І. Мазепу...»³³. Звичайно, тон цих та подібних довідок – хвалебний, в деяких випадках не зовсім об'єктивний. Однак і надто великого відходу від історичних реалій ми в них не знаходимо. Мемуари відомих діячів земського руху, а, насамперед, дослідження сучасних вчених³⁴ підтверджують загалом висновки О. Моргуна. Про Ф. Уманця, зокрема, писали, що він «перебував у самій гушці громадського життя, а його діяльність полягала у збиранні, пропаганді та охороні історичних і культурних пам'яток, активній участі та підтримці чернігівської “Громади”, моральній і матеріальній допомозі повітовим та губернському земству»³⁵. У монографії О. Рахна представлені біобібліографічні нариси про 11 земців, названих у статті³⁶. Разом з тим, далеко не всі діячі, згадані у праці О. Моргуна, стали об'єктом наукового дослідження. Скажімо, і сьогодні майже нічого не відомо про Степана Дмитровича Ренчицького – педагога, директора реального училища, якого багато років підряд обирали гласним повітового Городнянського земства, до 1917 р. очільника повітової управи, гласного губернського земства. Сучасники цінували його, вважаючи «типовим гуманістом-шістдесятником, людиною широко просвітницьких поглядів і демократичних переконань». На початку 1918 р. його разом з дружиною по-звірячому вбили грабіжники, і ця смерть вразила багатьох людей³⁷.

Безумовно, далеко не всі земці, які залишили помітний слід в історії Чернігівщини належали до нащадків козацько-шляхетської старшини. Дехто взагалі не був дворянином, інші були представниками не «малоросійського дворянства» або походили з роду, наділеного дворянством за військові чи цивільні заслуги перед імперією. Зіставляючи список О. Моргуна з матеріалами «Малоросійського родословника» В. Модзалевського, ми виявили, що тільки 13 прізвищ відомих чернігівських земців були зафіксовані у родовіднику. Варто відзначити, що у виданні вміщено дані й про земську діяльність представників шляхетських родин. Зокрема, вказано, що О. Бакуринський³⁸, І. Петрункевич – гласні Чернігівського губернського земства³⁹.

Утім, складається враження, що для О. Моргуна походження все-таки відіграло другорядну роль, а на перше місце виходили відданість земським ідеалам і конкретна праця на благо рідного краю. І нині цей принцип добору можна оцінити тільки позитивно. Само собою, упродовж довгого, понад півсторічного шляху, пройденого земством траплялося всяке навіть у сере-

довищі ліберально-демократичного крила земців, тим більше, що вони змушені були взаємодіяти з відвертими монархістами й чорносотенцями, зважати на позицію влади. Певною мірою суперечить усьому вище сказаному, наприклад, зміст широковідомого сюжету з не менш відомих спогадів М. Грінченко та А. Верзилова про перебіг обговорення 24 лютого 1897 р. комісією доповіді І. Шрага щодо запровадження української мови в початковій школі. В дискусії і кн. М. Долгоруков, і О. Муханов виступили проти її розгляду на земському зібранні⁴⁰. Проте зрештою земські збори підтримали ідею І. Шрага, чим підтвердили репутацію Чернігівського земства як поступового й передового. З часом сутички, конфлікти й протистояння всередині земства втратили свою актуальність. Через багато десятиліть О. Моргун із замилюванням писав про чудових діячів, котрі складали актив земського корпусу.

Крім цього, так би мовити, біографічного блоку статті, привертають увагу й міркування Автора щодо співпраці «другого» та «третього» елементів у земських установах. Відштовхуючись від добре відомої з історії соціальної стратифікації, О. Моргун запропонував свою інтерпретацію її стосовно Росії. «Третій елемент об'єднався з другим елементом – земськими “гласними” – в боротьбі з реакційною бюрократією, – першим елементом царської держави». Автор був свідомий щодо наявності суперечностей і розбіжностей у поглядах між двома, першими з названих, «елементами», однак не перебільшував їх. «Коли політичні настрої земських “гласних” коливалися між ліберальним конституціоналізмом і опозиційним радикалізмом, виходячи за ці межі в окремих лише випадках, – стверджував він, – то службовці, як правило, посідали значно лівіші позиції – від народницьких соціалістичних до с[оціал]-д[емократичних]». Для дослідника значно суттєвіше значення мала та обставина, що «з національного боку земські службовці, зв'язані в щоденній роботі з українським народом, і за походженням здебільшого з українських козаків, українських селян і різночинців, перейняті були національно-українськими настроями». На думку О. Моргуна, земське керівництво знало про переконання службовців, але толерантно ставилося до них, оскільки свідоме було, що «шира народолобність сприятиме ретельній праці їх на користь народу»⁴¹. Навіть якщо ці взаємовідносини й дещо ідеалізовані, то не підлягають сумніву успіхи земської діяльності, а досягти їх можна було тільки на шляху взаємодії, а не постійної конфронтації. Тому загальний висновок О. Моргуна не викликає заперечень: «Земство притягало кращі сили, які не зважаючи на деякі принципові розходження, не ворогували, не вели лютої боротьби між собою, а дружньо співпрацювали на благо народу. В земствах розгорталася велика творча робота для піднесення культури і добробуту України»⁴². Однак останні рядки надають усьому змісту зовсім іншої тональності, бо на переконання Автора, земська діяльність стала «лебединою піснею» українського шляхетства⁴³, тобто той напрям суспільно-політичної думки і важливої складової ментальності, котру сучасні політологи трактують як «здоровий консерватизм» або «традиціоналізм», що проявлявся «у збереженні рідної мови, віри, звичаїв, української індивідуальності»⁴⁴ зійшов з історичної сцени разом з його носіями.

1. Моргун О. Українські діячі в земствах //Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. – № 1–3 (21–23). – С. 56–64.

2. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1648.

3. Полонська-Василенко Н. Спогади /Упоряд., вст. ст. В. Шевчука. – К., 2011. – 591 с.

4. Там само. – С. 173.

5. Український історик: Показчик змісту за роки 1963–1997. – 1999. – № 1 (140). – С. 80.

6. Розсоха Л. Перекази про Тараса Шевченка на Миргородщині //Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 2 (березень–квітень). – С. 15.

7. Кириленко О., Яценко О. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, опрацювання особових фондів //Архіви України. – 2004. – № 4–6. – С. 106–109.

8. Там само. – С. 101–102.

9. Скоропадські: Родинний альбом: У 2-х т. /Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 2014. – Т. 2. – С. 447 (фото 474); С. 448 (фото 476).

10. Там само. – С. 494.
11. Витанович І. [Рец.]: Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України. – Мюнхен: УВУ, 1966. – 270 с. //Український історик. – 1970. – № 4 (28). – С. 119.
12. Моргун О. Українські діячі в земствах... – С. 58; Полонська-Василенко Н. Спогади... – С. 168.
13. Віленський Ю. Оаза над Пслем //День. – 2015. – 23 вересня. – С. 12.
14. Редькіна О. Земства Лівобережної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху (Історіографія проблеми) //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Чис. 5] /Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск: У 2-х част. – К., 2000. – Част. 2. – С. 149–150.
15. Моргун О. Українські діячі в земствах... – С. 56.
16. Бакуменко О. О. Історія земств в регіональних дослідженнях порадянського періоду //Історія України: Мало-відомі імена, події, факти (Збірн. ст.). – К: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 420.
17. Редькіна О. Вказ. праця. – С. 155–156.
18. Шевченко В.М. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування //Укр. іст. журнал. – 2013. – № 5. – С. 120–121.
19. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу /Упоряд. А. Жуковський; НАН України, Інститут української археографії. – К., 1994. – С. 197. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – початку 20 ст.; Вип. 1).
20. Стороженко М. З мого життя /Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського. – К., 2005. – С. 259–260. – («Пам'ятники історичної думки України»).
21. Петрункевич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст.). – Чернігів, 2009. – С. 189–214.
22. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. – Пг.: «Огни», 1916. – С. 244.
23. К десятилетію Первой Государственной Думы: 27 апреля 1906 г. – 27 апреля 1916 г.: Сб. статей переводимцев. – Пг.: «Огни», 1916. – С. 207.
24. Україна Тараса Шевченка /Упоряд. Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко. – Харків, 2014. – С. 214.
25. Моргун О. Українські діячі в земствах... – С. 56.
26. Там само. – С. 57–58.
27. Там само. – С. 58.
28. Там само. – С. 58.
29. Пришиба П. В. Моє життя: Спогади /Упоряд. М. Ткач. – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – С. 394.
30. Киричук Ю. Українські емігрантські партії повоєнного часу (1945 – кінець 1950-х років) //Вісник Львівського університету: Серія історична. – 2002. – Вип. 37/1. – С. 366.
31. Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – С. 424, 158.
32. Там само. – С. 231.
33. Моргун О. Українські діячі в земствах... – С. 59.
34. Половец В.М. Уманець Федір Михайлович (1841–1917 рр.). – Чернігів, 2006. – 146 с.; Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – 352 с.
35. Половец В.М. Назв. праця. – С. 3.
36. Див.: статті про О. Карпінського, О. Ліндфорса, І. Петрункевича, О. Ханенка, М. Константиновича, О. Русова, В. Хижнякова, Ф. Уманця, І. Шрага, О. Бакуринського, О. Свечина //Рахно О. Назв. праця. – С. 51–282; 299–348.
37. Могиланский Мих. Памяти С. Д. Ренчицкого // Черниговский край. – 1918. – 9 апреля (27 марта). – № 45 (110). – С. 3.
38. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1: А.–Д. – С. 39.
39. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4: П.–С. – С. 52, 268.
40. Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади //Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – [К.]: ДВУ, 1928. – С. 478.
41. Моргун О. Українські діячі в земствах... – С. 64.
42. Там само. – С. 64.
43. Там само. – С. 64.
44. Голобуцький О., Кулик В. Український консерватизм: минуле і сучасне //Академія: Гуманітарний альманах. – 1995. – Ч. 2 (весна). – С. 105.

ЗМІСТ

Колекції Чернігівського історичного музею

Ногін Є. Колекція археологічних матеріалів із с. Мізин та його околиць (стислий опис)	3
Сита Л. Гребені з розкопок Шестовиці у зібранні Чернігівського історичного музею	9
Зайченко В. Декоровані тканини та вбрання з колекції В.В. Тарновського у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог	15
Ситий І. Герб і печатка Борковських з Борківки	26
Ситий І. Кустодії печаток козацької доби	30
Арендар Г. Значик ніжинського золотарського цеху 1786 року	33
Блакитний М. Реліквії російсько-французької війни 1812 року в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Шабля генерала В. Костенецького	39
Половнікова С. Сторінки життя Василя Васильовича Тарновського-старшого – громадського, культурно-освітнього діяча та науковця	41
Ситий І. Зі сфрагістичної спадщини Тарновських	53
Гончаренко В. Розповідь музейного предмета. Підставка для книг	54
Ситий І. Печатка Чернігівської межової палати	56
Ситий І. Реформа духовної освіти 1884 року: сфрагістичний аспект	59
Гончаренко В. Кераміка Коротицини. Каталог	62
Гейда О. До історії періодичної преси на Чернігівщині: сатиричний журнал “Волна” 1907–1909 років	85
Сергєєва С. Колекція листівок 1917–1920 років у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	96
Журавльова Т., Бондар О. Трактор “Запорожець”	115

Історія Чернігівського історичного музею

Лаєвський С., Линюк Л. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Віхи історії	123
Линюк Л. Імені Василя Тарновського	126
Демченко Т. Українські діячі в земствах (на прикладі Чернігівського губерньського земства)	137

Про авторів

- Арендар
Ганна Петрівна** – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Блакитний
Максим Михайлович** – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Бондар
Олександр Миколайович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Гейда
Ольга Сергіївна** – доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Гончаренко
Вікторія Семенівна** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Демченко
Тамара Павлівна** – доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Журавельова
Тетяна Петрівна** – завідувачка II науково-експозиційного відділу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Зайченко
Віра Володимирівна** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Лаєвський
Сергій Лазаревич** – директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Линюк
Людмила Петрівна** – заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Ногін
Євген Володимирович** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
- Половнікова
Світлана Олександрівна** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Сергєєва
Світлана Миколаївна** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Сита
Людмила Федорівна** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Ситий
Ігор Михайлович** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук

Від редколегії

Редколегія добирає для публікації статті, повідомлення, каталоги тощо, які раніше не друкувалися, залишаючи за собою право скорочувати, редагувати або відхиляти отримані матеріали. Автори публікацій відповідають за достовірність наведених фактів, точність цитат і посилань. Думка редколегії може не співпадати з думкою автора.

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 17

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Ласевський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Технічний редактор В.М. Лозовий
Комп'ютерна верстка В.М. Лозового

Підписано до друку 07.11.2016 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyt.
Ум. друк. арк. 18,25+3,0 вкл. Ум. фарб.-відб. 18,25+3,0 вкл. Обл.-вид. арк. 16,97+2,79 вкл.
Зам. 0074. Наклад 250 прим.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14027 м.Чернігів, вул Станіславського, 40

